મુદ્રક અને પ્રકાશક
જીવણજી ડાહ્યાભાઈ દેસાઈ
નવજીવન મુદ્રણાલય, અમદાવાદ

પહેલી આવૃત્તિ: પ્રત ૧,૦૦૦

સવા રૂપિયો

ફેબ્રુઆરી, ૧૯૪૧

નિવેદન

જગવિખ્યાત હબસી અમેરિકન, બૂકર ટી વૉશિંગ્ટનની આત્મકથાનો આ ઉત્તરાર્ધ-ગુજરાતીમા ઉતારવાને માટે કારણ બતાવવાનુ હોય નહિ, બલ્કે નવાઈ કહેવાય કે, આપણને આવુ એક ઉત્તમ કોટીનુ પુસ્તક અત્યાર સુધી મળ્યુ નહોતુ પરંતુ એને ગુજરાતીમા ઉતારવાનુ મારે માટે એ કારણ નહોતુ. એક મિત્રને મેં કહી રાખ્યુ હતુ કે, કોઈ સારા ગ્રંથનુ ભાષાંતર કરવાનુ કામ મારા જોગુ જો ધ્યાનમા આવે, તો થોડે થોડે કરીને તે કરવાનુ હુ માથે લઈ શકુ એમ છુ આ ઉપરથી તેમણે મને આ સૂચવ્યુ. અને એ સૂચના કેવી ઉત્તમ હતી તેનુ પૂરુ ભાન તો આ પુસ્તક તૈયાર કરતા મને આવ્યુ ખરેખર, આ એક સેવાપરાયણ, કોમ અને વતન- પરસ્ત અને ખરા કેળવણીકારના આધ્યાત્મિક અનુભવોની કથા છે, એમ જ કહેવુ જોઈએ આ વાચતા એથી વધારે તો એ લાગ્યુ કે, આ માણસ એક અવલ સાધક છે, ભારે સંશોધક છે, અને અપાર માનવપ્રેમી છે આજની આપણી પરિભાષા વાપરીને કહુ તો, ગાધીજીની સત્ય અહિંસાની રામબાણ કાર્યપદ્ધતિ જાણે આ માણસ ન પામી ગયો હોય '

એક ગુલામને ત્યા જન્મેલો આ પુરુષ આખા જગતમાં નામના કરીને ગયો એ શાથી અને શી રીતે, તેનુ આ નિખાલસ અને પારદર્શક બયાન વાચવુ, એ પણ એક ચારિત્ર્યની કેળવણી જ છે 'Make the best of things ..'

'Honesty is the best policy' 'અહિંમા આગળ વેગ ઓગળી જાય છે,' 'જીવન એક મોટી વિદ્યાપીઠ છે'— એવા એવા નીતિસૂત્રો કહેવાય છે તો બધે આ પુરુષનું જીવન એનો જ્વલંત પદાર્થપાઠ છે માનવપ્રેમ સમભાવ સમાજ પરાયણ જીવનપદ્ધતિ, સ્વાશ્રય અને મહેનત, સાદગી અને સૂજના—આ ગુણો સમાજ અને સંસ્કૃતિ જ ઘડે છે એમ નહિ, ગુનાખોરીના માણસો અને નાગરિકો પણ ઘડે છે, અને એને માટે કેળવણીની પદ્ધતિ યોજી શકાય છે, તેને સફળ બનાવી શકાય છે અને એ કરવામાં આવે તો સંકુચિતતામાથી કે અજ્ઞાન-ગેરસમજમાથી જન્મતા અનેક પ્રશ્નો કે ઝઘડાઓના પરિવારનો પણ સમૂળો છેદ ઉડાડી શકાય છે — આ એક બારે મોટી માનવ્ય પોષક શોધ આ માણસે એના સંજોગોમાથી માર્ગ કાઢીને સિદ્ધ કરી બતાવી છે આ અને આવી તો કેટલીય સામગ્રી આ નાનકડા પુસ્તકમા એકીસાથે આલેખાઈ છે

પોતાને કંઈ કહેવાનુ હોય, આમા જે મોનવા ઓમનો હોય, તો વાણી કે ભાષા અને શૈલી તદનુરૂપ સ્વરૂપ પકડે એ પણ આ પુસ્તક વાચતા જોયુ પુસ્તકની શૈલી પણ તેની જ પોતાની છે સાદી વાતો મારફતે કેવા ભારે સૂક્ષ્મ અનુભવોના ચિત્રણો લેખકે કર્યાં છે! અને એના મર્માળા ટુચકા!

આ બધુ જોતા ને વાચતા મને રમ આવના હતા તે જ પ્રમાણમા ડર રહેતો હતો કે, હું એ બધુ ગુજરાતીમા ઉતારી શકીશ? અનુવાદ કરવાનો આ મારો પહેલો પ્રયત્ન છે એક શિક્ષક તરીકે ભણાવવા વાટે જેટલી ભાષાશક્તિ ગાળી શકુ તે જ મારી પાસે છે એક બે મિત્રોએ પ્રોત્સાહન

આપી તથા મારો પ્રયત્ન સગાગ જોઈ આપી મદદ ન કરી હોત, તો આ કામ હુ હિમતભેર ન કરી શકત તે મિત્રોનો આભાર માનવા જેટલી અમારી જુદાઈ નથી, એટલે એ વિવેક નથી કરતો

નવજીવન પ્રકાશન મદિર જેવી લબ્ધપ્રતિષ્ઠ સસ્થા મારા પ્રથમ પ્રયત્નને અપનાવે એ મારે માટે શોભા અને માનની વસ્તુ છે પરતુ હુ જાણુ છુ કે એ માન મને નથી, પરતુ આ ગ્રથના પ્રતિભાવાન મૂળ લેખકને છે મારા અનુવાદને એ સસ્થાએ સઘરી મને જે બહુમાન આપ્યુ છે, તે માટે હુ એ સસ્થાનો આભારી છુ

આ કામ મે હાથ ઉપર લીધુ ત્યારે સ્૦ શ્રી મોતીભાઈ અમીન જીવતા હતા એ કામ કેટલે આવ્યુ, ક્યારે બહાર પડશે, એમ પૂછી પૂછીને એમા જે રસ તે લેતા હતા તે આજ મને યાદ આવે છે દુખ એટલુ જ છે કે, એ કામને સાક્ષાત્ જોવા તે આજ હયાત નથી એટલે આ કૃતિ એમના નામ સાથે જોડીને સતોષ માનવો રહ્યો પ્રેરક જીવનકથાઓના એ અદગ પ્રેમી આત્માની સ્મૃતિને આ પુસ્તક અજલિરૂપે અર્પુ છુ

આ અનુવાદમા અનેક ભૂલો લાગશે, તે દરગુજર કરશો અને મને બતાવશો પરતુ મને ખાતરી છે કે, આ પુસ્તકથી એક ઉપયોગી અને ઉત્તમ વાચનસામગ્રી વિદ્યાર્થીઓને, શિક્ષકોને, અને સામાન્ય કાર્યકર્તાઓ તથા સદ્‌ગૃહસ્થોને મળશે આજ ગાધીજીના શિક્ષણના વિચારો ઘણાને અટપટા, અધૂરા, ભૂલભરેલા, કે કેવા અને કેવા નહિ લાગે છે મને લાગે છે કે આ પુસ્તક તે વિચારો સમજવામા જરૂર કાઈક મદદ કરશે

આપણી પ્રજા હબસી જેવી ભૂતકાળરહિત ભલે ન હોય, પરંતુ ગુલામ તો છે જ. એને મળેલું કેળવણીતંત્ર અહીં એણે પોતાની જરૂરો વિચારીને પોતાના સમાજને માટે નથી સંશોધ્યું ને ઘડ્યું. એ ઇંગ્લંડના સંશોધન તથા નિયમન અને વિચારોનું અનુકરણ છે એટલે આપણે આપણું તંત્ર યોજવા પ્રયોગો કરવાના ઊભા જ છે આ પુસ્તક એ દૃષ્ટિએ મારે માર્ગદર્શક જ નહિ, પ્રેરક છે.

અને એવી અનેક રીતે આ ચોપડી વિચારપ્રેરક બનશે એવી મારી ખાતરી છે આશા છે કે, એ પૂરતી તો એ આવકારપાત્ર ઠરશે જ.

અંતમાં એક વિનંતી પુસ્તકમાં અમેરિકાના સંયુક્ત રાજ્યોના પ્રવાસાદિનું વિવરણ આવે છે, ત્યાં ઉત્સાહી વાચક, જોઈએ તો, નકશો પાસે રાખે નહિ તો, કહેવાનો સંદર્ભ પકડવા પૂરતી ભૂગોળ તો નકશા વિનાય સમજાઈ જાય એવી છે

ચરોતર કેળવણી મંડળ,
આણંદ
તા ૮-૧-'૪૧

ચંદુભાઈ રા૦ પટેલ

સ્વ૦ શ્રી. મોતીભાઈ અમીનની
પુણ્યસ્મૃતિને

અનુક્રમણિકા

મારી વ્યાપક કેળવણી

૧

મનુષ્ય અને વસ્તુ દ્વારા કેળવણી

મારા સારાય જીવન દરમિયાન મુશ્કેલીભર્યા અને મૂઝવે એવા કોઈ ને કોઈ અગત્યના પ્રશ્નની સાથે મારે હમેશા માથાકૂટ કરવી પડી છે એને હું મારું સદ્ભાગ્ય માનુ છુ એક વખત એવો પણ હતો કે જ્યારે આને હું મારુ દુર્ભાગ્ય સમજતો. ગરીબને ઘેર હુ જન્મ્યો એને હું એક મહાન આપત્તિ લેખતો એથીયે વધારે મહાન આપત્તિ તો મને એ લાગતી કે હું હબસીને ત્યા જન્મ્યો હતો. મારી લાગણી આવી હતી એ બાબત કોઈના આગળ તો હું સ્વીકારતો નહોતો એટલુ જ નહિ, પરંતુ મારી જાત આગળ પણ એવો સ્વીકાર કરવાનુ મને ગમતુ નહોતું આવો સ્વીકાર કરવો, આવી ફરિયાદ કરવી, એને હુ નબળાઈ અને નામર્દાઈ સમજતો આગળ જતા તો હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો કે, એમ સમજવુ એ નામર્દાઈ અને નબળાપણુ છે એટલુ જ નહિ, પણ એવી રીતે વિચાર કરવો એ પણ ભૂલ છે અમેરિકામા હબસીને કેટલાક ગેરફાયદા છે તો કેટલાક ફાયદા પણ છે, એમ હું સ્પષ્ટપણે જોઈ શક્યો આથી મે એવો નિર્ણય કરી લીધો કે, બહારથી મળતી મદદના જે લાભ હબસીઓ ગુમાવે તેનું સાટુ તેમણે, વધારે એકાગ્રતા કેળવીને તથા વધારે આત્મબળ પ્રાપ્ત કરીને, વાળી દેવુ જોઈએ.

હું જે કહેવા માગુ છુ તે કદાચ નીચેના દૃષ્ટાન્ત ઉપરથી વધારે સ્પષ્ટ થશે હું નિશાળમા ભણતો હતો ત્યારની આ વાત છે મારા શિક્ષક શક્તિનુ લક્ષણ સમજાવતા હતા તેમણે કહ્યુ કે, વરાળ કે બીજા કોઈ પણ પ્રકારની શક્તિને જો સગ્રહી નહિ રાખતા વીખરાઈ જવા દેવામા આવે તો કાર્ય સાધક બળ તરીકે એની કિમત જતી રહે છે કાર્યસાધક બળ ઉત્પન કરવુ હોય તો શક્તિને સયમમા રાખવી જોઈએ વરાળની પાસે કામ લેવુ હોય તો તેને યત્રમા પૂરવી જ જોઈએ હબસીની બાબતમા પણ આ સિદ્ધાન્ત સાચો નીવડ્યો છે એમ મને જણાયુ છે જાતિભેદને લીધે હબસીને જ્યા જ્યા ભેદભાવ અને મુશ્કેલીઓ સહન કરવા પડ્યા છે ત્યા ત્યા પોતાની શક્તિનો વધારે સગ્રહ કરવા તરફ એ અચૂક વળ્યો છે એકત્રિત કરેલી આ શક્તિનું યોગ્ય દિશામા નિયમન કરી એણે પોતાની જાતિને ઉન્નતિને પથે ચઢાવી છે, એ વાત પણ સ્પષ્ટ સમજાઈ ગઈ છે એથી ઊલટુ, મિથ્યા બકવાદમા અને અર્થહીન ચળવળમા જ્યા એ શક્તિ વેડફાઈ ગઈ છે ત્યા એને નિષ્ફળતા પણ મળી છે, અને એમાથી કઈ પણ સારું પરિણામ નીપજ્યુ નથી

વિરોધાભાસ જણાશે પરતુ આપણી વાત તો મે જોઈ લીધી છે કે, ગુલામગીરીમાથી મુક્તિ મેળવ્યા બાદ પોતાના ઉત્કર્ષ કરતા હબસીને મુશ્કેલીઓએ અટકાવ્યો નથી એટલુ જ નહિ, પરતુ એ મુશ્કેલીઓ જ એક રીતે એને મદદરૂપ થઈ પડી છે ઉદાહરણ તરીકે અંગ્રેજી વાંચતા તથા લખતા શીખવાનો હબસીને ગુલામીદશામા પ્રતિબધ હતો પરતુ એ પ્રતિબંધને લીધે તો ઝવટના પચાસ વરસ કરતા

પણ ઓછા સમયમાં હબસીએ એ બાબતમાં ઘણી જ પ્રગતિ કરી લીધી છે. મારા અનુભવે અને નિરીક્ષણે મને શીખવ્યું છે કે, સમાજના કોઈ પણ એક વર્ગને અથવા જાતિને સુધારાની ઉત્તમોત્તમ વસ્તુઓ પ્રાપ્ત ન થાય એ હેતુથી જો કોઈ પ્રજા અટકાયત કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તો એ પ્રયત્ન જ ઊલટું એ વસ્તુઓની પ્રાપ્તિમાં પેલી જાતિને ઘણી વખત સહાયભૂત થઈ પડે છે. એક હબસીનો છોકરો વિદ્યાસંપાદન કરી શકે અથવા હબસીઓ કેળવણીની એક વિશાળ સંસ્થા ઊભી કરી તેને સરસ રીતે ચલાવી શકે, એમ દુનિયાના ઘણા મનુષ્યો માનતા પણ નહોતા. તેમની એવી માન્યતાનુ મને ભાન હતું. મારું પોતાનુ દૃષ્ટાન્ત આપતાં હું ખાતરીપૂર્વક જણાવી શકું છું કે, મને પોતાને એ ભાન જો ન હોત તો મારી બાલ્યાવસ્થામાં વિદ્યા સંપાદન કરવાને, અને પાછળથી આલાબામામાં આવેલી ટસ્કેજી સંસ્થાનો વિકાસ કરવાને, મેં જે પ્રયત્નો કર્યાં હતા તે ન કર્યા હોત.

જીવનમા જુદી જુદી કક્ષાએ પહોંચેલા મનુષ્યોના વિશાળ પરિચય ઉપરથી મને સમજાયુ કે હબસીનો પ્રશ્ન એ વિશિષ્ટ પ્રશ્ન નથી. જીવનમાં વિજય પ્રાપ્ત કરનારા મનુષ્યોનો મોટો ભાગ તો એવાઓનો છે કે જેમણે મુશ્કેલીઓ ઓળંગેલી છે અને કોયડાઓ ઉકેલેલા છે. એ મુશ્કેલીઓ ઓળંગવામાં અને કોયડાઓ ઉકેલવામાં તેમણે જે મનોબળ પ્રાપ્ત કર્યું છે, અને દરેક પ્રશ્નને સ્પષ્ટતાથી જોવાની જે શક્તિ પ્રાપ્ત કરી છે, તે એશઆરામમાં જીવન ગાળનારાઓમાંથી ઘણા જ ઓછા મનુષ્યો પ્રાપ્ત કરી શક્યા હશે. અનુભવથી હું શીખ્યો છું કે, જે મનુષ્યને દરરોજ આકરા પ્રશ્નો સામે

થવુ પડે છે તેની દયા ખાવા જેવુ નથી, પરતુ દયા તો એ મનુષ્યની ખાવા જેવી છે કે જેને કાઈ પ્રશ્ન ઉકેલવાનો હોનો નથી, અને જેને કોઈ વિપત્તિની સામે થવાન હોતુ નથી એનુ કમભાગ્ય તો એમા રહેલુ છે કે, એનું [illegible] વધે અને એનું ચારિત્ર્ય ઘડાય એવુ એના જીવનમા એની પાસે કાઈ નથી સુષુપ્ત દશામા પડેલી એની નૈસર્ગિક શક્તિઓનો વિકાસ કરનારા જીવનયુદ્ધમા કઠીનાઈના પ્રસગો ખેડી તથા જીવનનુ રહસ્ય સમજી એના ઉપર પ્રભુત્વ મેળવવાની એને તક જ મળતી નથી, એ પણ એનુ કમનસીબ છે મારી [illegible] બાબતમા જ સમજાયુ છે કે, જે કાઈ અસાધારણ અવસર મને પ્રાપ્ત થયા છે, તે મારા જીવનમા મારે કોઈ ને કોઈ પ્રશ્ન સાથે સબધ હોવાને લીધે જ વ્યાપક અર્થમા કેળવણી પ્રાપ્ત કરવાની મને જે અસાધારણ તક મળી છે એ બાબતને હુ દૃષ્ટાન્ત તરીકે રજૂ કરી શકુ છુ

તદ્દન અશિક્ષિત મનુષ્યોના પ્રત્યક્ષ સમાગમમા આવી, તેમને વિષે મે દિનપ્રતિદિન જે કાઈ વધારે જ્ઞાન મેળવ્યુ હતું તે જ્ઞાન જો હુ ગુલામને ત્યા ન જન્મ્યો હોત તો કદી પણ મેળવી શક્યો ન હોત ગુલામગીરી ભોગવી ચૂકેલા, પહેલાના હબસીઓના સીધા સસર્ગમા આવી તેમની વાતચીત ઉપરથી મે જે રીતે બાબતોની સાખ મેળવી [illegible] કેટલોય અનુભવ પ્રાપ્ત કર્યો [illegible] શરૂઆતના વર્ષોમા મને થયેલ આ અનુભવને લીધે હુ મારી લોકોથી વધારે ભાગ્યશાળી માનુ છુ [illegible] પણ શહેરથી અથવા રેલવેથી કેટલાય માઈલ દૂર [illegible] પ્રદેશમા રહેનાર કોઈ હબસીને ત્યા જઈ તેના કુટુબ સાથ એકાદ દિવસ આખા અર્ધો દિવસ પણ માત્ર

આવવાની મને સગવડ મળે છે, તો મને ખૂબ આનંદ થાય છે મને આવો વાસ્તવિક આનંદ આપનાર બીજી બાબતો બહુ ઓછી છે એમ કહું તો ચાલે

કેટલાય સમય સુધી મને લાગ્યા કર્યું છે કે, જો હું ગુલામને ત્યાં જન્મ્યો ન હોત અને ગુલામોને કામ કરવાના ખેતરોમાં દિવસો ગુજાર્યાં ન હોત, તો કુદરતનું નિરીક્ષણ કરવાની, ધરતી-માતા પ્રત્યે પ્રેમભાવ ધરાવવાની, ગાયો કુકરો, વૃક્ષો, પુષ્પો, પક્ષીઓ અને કીડાઓ ઉપર પ્રેમ ધરાવવાની, મને જે તક મળી હતી તે કદી ન મળત ઘર બહાર ખુલ્લામાં રહેવાનો મને હંમેશા ખૂબ શોખ રહ્યા કર્યો છે લગભગ ઘરની બહાર (ખુલ્લામાં) મારો જન્મ થયો હતો એને પરિણામે કદાચ આવો શોખ રહ્યો હોય, એ એક આનું સભવિત કારણ હોઈ શકે છે ઘણી પ્રાણીઓ તરફનો મારો આવો શોખ છેક બાલ્યાવસ્થાથી જ હતા તદ્દન બાલ્યાવસ્થામાં, જ્યારે હું ગુલામ હતો ત્યારે, પ્રાણીઓ સાથે મે નિકટનો અને રસિક પરિચય મેળવ્યો હતો

અમે ગુલામ હોવાથી, બાલ્યાવસ્થામાં મારી માતાને હું બાર વખત જોઈ શકતો નહિ, કેમ કે, સવારમાં ખૂબ વહેલું, બાળકો મૂકીને, તેને તેના કામે ચડી જવું પડતું આ પ્રમાણે મારી માતાને સવારમાં વહેલું જવું પડતું હોવાથી, મને નાસ્તો મળવાના સમયનું પણ ઠેકાણું રહેતું નહિ આને પરિણામે, સૌથી પ્રથમ ગાઢ પરિચય મને પ્રાણીઓ સાથે થયો

એ દિવસોમાં ગાયો તથા કુકરને મકાઈ વગેરે જે અનાજ ખવરાવવામાં આવતું તેને બાફવાનો રિવાજ પ્રચલિત હતો કાઈ વખત જ્યારે મને બીજું કશું નાસ્તામાં નહિ મળતું

ત્યારે ગાયો તથા ડુક્કરોને માટે જે જગાએ અનાજ બફાતું હોય ત્યા હુ પહોચી જતો, અને તેમને એ ગોતું મૂકવામા આવે તે પહેલા તેમાથી હુ મારા ભાગનો નાસ્તો મેળવી લેતો

ગાયો તથા ડુક્કરોને ખવડાવવાના સમયે જો મારાથી ત્યા નહોતુ પહોચાતુ તો પાછળથી પણ હુ ત્યા જતો અને તે વખતે નાડની આજુબાજુ અથવા તો ગમાણ આગળ જે કાંઈ દાણા વેરાયલા પડ્યા હોય તે દાણાનો પણ આહાર કરી મારી ક્ષુધાને તૃપ્ત કરી લેતો' કેટલાક સજ્જનો ધારશે કે, આવી રીતનો ખોરાક લેવો એ તો ખરાબ છે પણ ગાયો અને ડુક્કરોના નામ તથા આવી જગ્યાઓનો ખ્યાલ મનમાથી જો દૂર કરવામા આવે તો આ જાતનો ખોરાક કંઈ ખરાબ નથી એમ મારુ તો માનવુ છે આવુ બાફેલુ અનાજ જેણે ખાઈ જોયુ હશે તે તો સાક્ષી પૂરશે કે એમા પણ સ્વાદ રહેલો છે હજુ પણ જ્યારે જ્યારે આવુ બાફેલુ અનાજ મારા જોવામા આવે છે ત્યારે ત્યારે તેમાથી થોડાક દાણા ખાઈ લેવાની લાલચને હુ રોકી શકતો નથી

મારુ એમ માનવુ છે કે, મારામા જે કાંઈ શારીરિક બળ તથા કાર્ય કરવાની શક્તિ છે તે ઘર બહાર ખુલ્લામા જીવન વ્યતીત કરવાની મારી ટેવને લીધે જ છે બહાર ખુલ્લામા ફરવાનો સમય હાલ તો ઘણો જ મર્યાદિત બની ગયો છે — રોજનો આશરે એકાદ કલાક મળતો હશે પરતુ એ એક કલાકનો હુ બની શકે તેટલો મારામા સારો ઉપયોગ કરી લઉ છુ વધારામા ખુલ્લી હવામા ફરવાના આવા સમયની

રાહ જોવામા તથા એ કલાક માગની યોજનાઓ ઘડવામા મને ખૂબ આનદ પડે છે

ટ્રસ્ટ સસ્થામા મારે ઘેર જ્યારે હુ હાઉ છુ ત્યારે, રોજ સવારે વહેલો ઊઠું છુ અને માગ બગીચામા ઓછામા ઓછો અર્ધો કલાક કામ કરીને, અથવા મારી બતકો, મારા કુકરો, અને ગાયોની સભાળ ગખીને ખુલ્લી હવાનો લાભ લઈ લેવાનો રસ્તો મે ખોળી કાઢ્યો છે સમયની પ્રતિકૂળતા ન હોય તો દરરોજ સવારે, નવા ઈંડા વીણવાનું કામ બીજા કોઈનેય ન કરવા દેતા, મારી જાતે જ કરી લેવા, જેટલો હુ સ્વાર્થી બની જાઉં છુ નવા છાડની માવજત કરવામા જેવી તાજગી, જેવો આનદ અને આરામ અનુભવાય છે, તેવી જ તાજગી, તેવો જ આનદ અને આરામ, તાજા ઈંડા ગોધીને અને તેમને હાથમા લઈને અનુભવાય છે હું પણ એ સર્વનો આનદ મેળવતો કોઈ પણ વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવાની ઇચ્છા સેવવી અને તે વસ્તુ પ્રાપ્ત કરવી, એ બન્નેમા આનદ રહેલો છે દરરોજ સવારે હુ તપાસ કરતો કે, આજ કેટલા ઈંડા મેળવી શકાશે, અથવા કેટના ઈંડાના કોચલામાથી બચ્ચાએ ડોકિયા કરવાની શરૂઆત કરી છે

જુદી જુદી જાતના મરઘાનો મને ખૂબ શોખ છે શાળાના વાડામા મરઘાની મોટી સખ્યા ઉછરવામા આવે છ તે ઉપરાત, મારે ઘેર પણ જુદી જુદી જાતના મરઘા અને બતકો હુ ઠીક ઠીક સખ્યામા ઉછરુ છુ

હુ ધારુ છુ કે, ભૂડ પણ મારુ માનીતુ પ્રાણી છ આની વાચક ઉપર શી અસર થશે એ હું જાણુતો નથી પરતુ આ વાત તદ્દન સાચી છે સામાન્ય જાતિના ભૂડ

ઉપરાંત તરેહ તરેહના ભૂડ ‚ ઉછેરુ છુ, અને દર મહિને તેમની સખ્યામા ઉમેરો થતો જોઈને તથા તેમની જાતનો વિકાસ થતો જોઈને મને ખૂબ આનદ થાય છે મારા ઘરમા ભૂડનુ જે જૂથ જોવામા આવે છે તે ખરેખર, મોટે ભાગે મે જ ઉછેરેલુ છે

પુસ્તકો દ્વારા મે જે કઈ જ્ઞાન સપાદન કરેલું છે તેના કરતા વસ્તુઓના પ્રત્યક્ષ સમ્પર્કથી જ અધિક જ્ઞાન હુ સપાદન કરી શક્યો છુ વસ્તુઓને સ્પર્શ કરવો તથા તેમને હાથમા લેવી, એ મને ખૂબ ગમે છે રોપાઓને વિકસતા જોવા અને પ્રાણીઓના હલનચલનનુ તથા તેમના સ્વભાવનુ નિરીક્ષણ કરવુ, એ પણ મને ઘણ જ ગમે છે એ જ કારણથી સુથાર જેમ લાકડાનો, લુહાર જેમ લોખડનો, અને ખેડૂત જેમ જમીનનો ઉપયોગ કરે છે, તેમ હું પણ બને ત્યા સુધી વસ્તુઓને પ્રત્યક્ષ હાથમા લઈ તેમનો ઉપયોગ કરુ છુ આપણી આસપાસ જે ભૌતિક પદાર્થો છે તેમનો પ્રત્યક્ષ પરિચય મેળવી લેવો એ જરૂરી અને હિતાવહ છે, એમ હું સ્વાનુભવ ઉપરથી માનું છુ

કેટલાક વર્ષો પૂર્વે "ગુલામીમાથી આત્મોદ્ધાર (Up From Slavery)" એ નામના પુસ્તકમા મારા પૂર્વજીવનની હકીકત મે વર્ણવી હતી કેવી વિકટ પરિસ્થિતિમા મે શિક્ષણ મેળવ્યુ હતું તથા ટસ્કેજી નોર્મલ અને ઇન્ડસ્ટ્રિયલ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ' એ નામની સસ્થા મે કેવી રીતે શરૂ કરી હતી, એ સર્વ મે એમા જણાવ્યુ હતુ જે સમયે એ સસ્થાની મે સ્થાપના કરી તે સમયે મારુ વાચન ઘણુ જ ઓછુ હતું શિક્ષણશાસ્ત્ર વિષે પણ મે ઘણા જ થોડા પુસ્તકો વાચેલા હતા, તેમ જ

એ વિષયનુ જ્ઞાન પણ મને ઘણુ જ ઓછુ હતુ જનરલ આર્મસ્ટ્રોંગ જેવા પ્રેરણાદાયી શિક્ષકના સસર્ગમા આવી, હેમ્પટન જેવી અદ્વિતીય શાળામા શિક્ષણ પ્રાપ્ત કરવાનો મને લાભ તો મળ્યો હતો, પણ ત્યાની શિક્ષણપદ્ધતિઓનો ઉપયોગ કરવાનો મે કદી પણ પ્રયત્ન નહોતો કર્યો મારી પોતાની શાળાનો નકીનટ કરવામા જે જે મુશ્કેલીભર્યા પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થયા હત, તેનુ નિરાકરણ કરવામા એ પદ્ધતિઓ લાગુ પાડવા પૂરતો પણ મને અનુભવ ન હતો શિક્ષણશાસ્ત્રનુ જે કઈ જ્ઞાન મને મળ્યુ હતુ, તે ટસ્કેજીની સસ્થાની યોજના કરી તેને સુવ્યવસ્થિત અને સપૂર્ણ બનાવવાના પ્રયત્ન કરવામા જ મળ્યુ હતુ

ટસ્કેજીની સસ્થા ચલાવવા માટે નાણાની મોટી રકમો એકઠી કરવાની જરૂર પડતી અને એને અગે મારે મુસાફરી પણ ખૂબ કરવી પડતી આ મુસાફરીમા હુ દરેક જાતિના લોકોના સસર્ગમા આવ્યો ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા સસ્કારી લોકોના મને સમાગમ થવા લાગ્યો મારા કરતા વધારે ઊચી સસ્થાઓમા અભ્યાસ કરેલા તેમ જ અત્યત વાચન અને મુસાફરી દ્વારા જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલા લોકોને જ્યારે હુ મળ્યો ત્યારે મને મારી ખામીઓનુ ભાન થયુ ઘણી બાબતો એવી હતી કે જેને વિષે મને ઘણુ જ ઓછુ અને ઉપર ચોટિયુ જ્ઞાન હતુ પરતુ એ લોકો એ વિષયો ઉપર ઘણી જ સરળતાથી અને તલસ્પર્શી જ્ઞાન ધરાવતા હોય એવી રીતે વાતચીત કરી શકતા હતા વાતચીતમા એ લોકો એવા ગ્રથકર્તાઓના શબ્દો તથા વાક્યોનો ઉલ્લેખ કરતા કે જેમના પુસ્તકો મે વાચ્યા પણ નહોતા કે જેમના નામ સબધી

હું જરાય જાણુતો પણુ નહોતો આને પરિણામે મારી ખામીઓનું મને દુ:ખદ ભાન થયું, અને જેમ જેમ હું આ વિષે વિચાર કરતો લાગ્યો તેમ તેમ હું મૂઝાવા અને ચિંતાતુર બનવા લાગ્યો

મે જે કામ ઉપાડી લીધુ હતુ અને બીજા જે અગત્યના કામ કરવાની મારી ધારણા હતી, તે બધાને માટે આવું જ્ઞાન મેળવી લેવાને, અને મારા કરતા વધારે ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરેલા વિદ્વાનોને પકડી પાડવાને, હું ગમે એટલો ઉદ્યોગી અને ખંતીલો બનું છતા, સમય નહિ મળે એવુ જ્યારે મને લાગ્યુ, ત્યારે તો મારા મનનુ દુ:ખ ખૂબ વધી પડયુ

તેમ છતા કેટલાક સમય પછી મને માલૂમ પડયુ કે, ઉચ્ચ કેળવણી પ્રાપ્ત કરેલા તથા સુધરેલા સમાજમા હુ કેટલીક બાબતોમા પછાત હતો, તો કેટલીક બાબતોમા હુ તેમના કરતા આગળ પણ હતો મને જણાયુ કે, કેવળ પુસ્તકો દ્વારા જ જ્ઞાન પ્રાપ્ત કરેલા મનુષ્યો કરતા, જે મનુષ્ય સ્વાનુભવથી જીવનના ગમે તે એક કાર્યક્ષેત્રનુ ઊંડુ જ્ઞાન ધરાવે છે, તે ઘણો વધારે લાભ ઉઠાવી શકે છે અને જણાયુ કે, સ્વાનુભવનો અને નિરીક્ષણનો ઉપયોગ કરીને, સાંભળેલી વાતોનો દૃષ્ટાન્ત તરીકે ઉપયોગ કરીને, અથવા મારી બાબતમા કંઈ બનાવ બન્યો હોય તેનું વર્ણન કરીને કે બીજા કોઈએ કહેલા બનાવનું વર્ણન કરીને, હુ મારે જે કંઈ કહેવુ હોય તે વધારે સારી અને સ્પષ્ટ રીતે કહી શકતો, અને તેની વધારે સારી છાપ પણ પાડી શકતો પુસ્તકોની ભાષાનો ઉપયોગ કરીને કે પ્રથકર્તાઓના કથનોના

અથવા અવતરણોનો ઉપયોગ કરીને એવી સારી અસર નથી પાડી શકાતી, એમ મને સ્પષ્ટ માલૂમ પડી ગયુ. વધારામા મને એમ પણ માલૂમ પડ્યુ કે, ગ્રન્થકર્તાઓ પોતાના પુસ્તકોમા પોતાને થયેલા આવા કોઈ અનુભવો જ વર્ણવે છે, અગર જીવનમા પ્રત્યક્ષ વ્યવહારના અનુભવ ઉપરથી પોતે જે કઈ વિચારો બાધ્યા હોય છે અને જે વિચારો પ્રમાણે તેઓએ જીવન જીવવા પ્રયત્ન કર્યો હોય છે, તે વિચારો જ પોતાના ગ્રન્થોમા જણાવ્યા હોય છે આ રીતે એમની ભાષાનો ઉપયોગ કરવો અથવા એમના અવતરણો ટાકવા, એ તો વપરાઈ ગયેલા જ્ઞાનનો ફરીથી ઉપયોગ કર્યા બરોબર ગણાય

પરિણામે, મે મનમા નિર્ણય કરી લીધો કે મનુષ્યો અને વસ્તુઓ સબધીના મારા જ્ઞાન વડે પુસ્તકજ્ઞાનની મારી ઊણપનો બદલો મારે વાળી લેવો મે નિર્ણય કર્યો કે, અભ્યાસને માટે સાધન તરીકે જીવતા જાગતા સ્ત્રીપુરુષોની મારે પસદગી કરવી, અને મારી આજુબાજુની દુનિયામા જે કઈ બની રહેતુ હોય તેના તરફ મારે પૂરેપૂરુ ધ્યાન આપવુ મે નિશ્ચય કરી લીધો કે, મારા પોતાના કાર્યમાથી જ મારે મારી કેળવણી પ્રાપ્ત કરી લેવી શાળા ચલાવવામા કેટલાય પ્રશ્નોનુ નિરાકરણ કરવુ પડે છે અને મનુષ્યો સાથે પ્રસગ પાડી તેમની પાસેથી કામ લેવુ પડે છે આવા પ્રશ્નો અને પ્રસગોમાથી પણ કેળવણી પ્રાપ્ત કરી લેવી એવો પણ નિર્ણય મે કરી લીધો મે મનમા વિચાર કર્યો કે, જે કોઈ મનુષ્યનો સમાગમ મને થાય તેને મારા અભ્યાસનુ સાધન બનાવી, પાઠ્યપુસ્તકની માફક તેનો ઉપયોગ કરી, તથા

તેની મનેદશાનો અભ્યાસ કરી, મારે તેની પાસેથી કંઈ ને કંઈ શીખી લેવુ આથી, મનુષ્યો દ્વારા જ્ઞાન સંપાદન કરવાનો મે ઇરાદાપૂર્વક પ્રયત્ન શરૂ કરી દીધો નાના અને મોટા, પૂર્વગ્રહ બંધાયેલા અને પૂર્વગ્રહ નહિ બંધાયેલા, એવા અનેક મનુષ્યો પાસેથી હુ કઈક ને કઈક શીખ્યો. તેમનો અભ્યાસ કરી તેમને સમજી લેવામા, તેમના તરફ મને પહેલાના કરતા વધારે પ્રેમ ઉત્પન્ન થવા લાગ્યો જ્યારે મને ખબર પડી કે, મારા પ્રત્યે ખરાબ વર્તન રાખનાર મનુષ્યો પાસેથી પણ હું કઈક શીખી શકુ છુ, ત્યારે તરત જ તેમના પ્રત્યે ઉત્પન્ન થતો મારો રોષ દૂર થયો અને હુ ધૈર્ય પણ ધારણ કરતો થયો.

ઉદાહરણ તરીકે, સભ્યતા અને ઉદારતા સબંધી મને કઈક બોધપાઠ જેમાથી મળેલો એવો એક પ્રસંગ જણાવુ દરેક સંસ્થાના અમારા કાર્યમા રસ ઉત્પન્ન કરવાના હેતુથી એક મોટા શહેરના શ્રીમંતોની મુલાકાતે જવાનો મે કાર્યક્રમ રાખ્યો હતો એ કાર્યક્રમ અનુસાર હુ એક બાઈના કાર્યાલયમા ગયો. મારી સાથે તેઓએ તોછડાઈભરેલા અને અપમાનજનક શબ્દોમા વાતચીત કરી તેમણે પૈસા આપવાની ના પાડી એટલુ જ નહિ, પણ કોઈ પણ સરકારી સદ્ગૃહસ્થે ઇતર જાતિના લોકો સબંધી ન વાપરવા જોઈએ એવા શબ્દો એમણે મારી જાતિના લોકો સબંધી વાપર્યા ત્યાર બાદ થોડા સમય પછી હું એક બીજા સદ્ગૃહસ્થને ત્યા ગયો. તેમણે મને સભ્યતાપૂર્વક આવકાર આપ્યો અને મુલાકાત માટે મારો આભાર માન્યો, પણ પોતે મદદ કરી શકે એવી પરિસ્થિતિમા નથી એમ મને સમજાવ્યુ આ સદ્ગૃહસ્થ સાથેની મુલાકાતમા

મારો જેટલો સમય ગયો હતો તેના કરતા પ્રથમની વ્યક્તિની મુલાકાતમા મારો બેવડો સમય નકામો ગયો હતો આ ઉપરથી હુ શીખ્યો કે, સભ્ય થવામા, અસભ્ય થવાના કરતા, કઈ વધારે સમય જતો નથી

સદ્ભાગ્યે, મારા પાછળના જીવનમા ગૌરવર્ણી પ્રજાના મનુષ્યોનો અભ્યાસ કરી કઈક શીખવાની મને તક મળી એટલુ જ નહિ, પરતુ મારી જાતના હબસીઓ સબધી પણ હુ અભ્યાસ કરી શક્યો ગૌરવર્ણી પ્રજા સબધી કેટલાક હબસી ભાઈઓ સકુચિત અને કડુ વિચાર ધરાવતા હતા મારા પૂર્વજીવનમા હુ એવા હબસીઓ પ્રત્યે સહાનુભૂતિ ધરાવતો હતો પરતુ ઉમ્મર થતા જેમ જેમ મે આવા હબસીઓનો અભ્યાસ કર્યો તેમ તેમ મને જણાવા લાગ્યુ કે, એવી લાગણીથી તેઓ કઈ પણ આગળ વધી શકતા નથી ગૌરવર્ણી લોકો તરફની કડુતા તથા સકુચિત વૃત્તિથી તેમને કોઈ પણ જાતની હાનિ પહોચતી નહોતી એટલુ જ નહિ, પરતુ હબસીઓ પ્રત્યેની તેમની લાગણીમા પણ કોઈ પણ જાતનો સુધારો નહોતો થતો ઊલટુ, તેમના તરફની એવી સંકુચિતતા અને કડુતાનો પ્રત્યાઘાત થતો અને એ હબસીઓ પોતે સકુચિત વૃત્તિના તથા કડુ ભાવનાવાળા બની જતા

વનસ્પતિ અને પ્રાણી સબધી હકીકત નહિ આપતા, માનવબધુઓએ ઊભી કરેલી સસ્થાઓ સાથે, રાજકીય સસ્થાઓ તથા વર્તમાનપત્રો સાથે, જુદી જુદી જાતના કેળવણીવિષયક તથા સામાજિક પ્રશ્નો સાથે, મારા કાર્યને અગે હુ કેવી રીતે સસર્ગમા આવ્યો તે, તથા તેમની મારફત

ટસ્કેજી સંસ્થાના કાર્યમાં કોઈ પણ પ્રકારે ખાસ રસ ઉત્પન્ન થયો હોય એમ બોલ્ડવિન મહાશયે જણાવા દીધુ નહિ પોતે ત્યા આવી જશે અને અમારા કાર્યનું નિરીક્ષણ કરી ત્યાનુ કામ જો કંઈ ખાસ સત્ત્વવાળુ લાગશે તો અમને મદદ આપવાને તેઓ જરૂર તેમનાથી બનતુ કરશે, એમ પણ તેમણે જણાવ્યુ

થોડાક જ અઠવાડિયામા સંસ્થાને જરા જોઈ જવા બાબત તથા અમે કંઈ ખાસ 'સત્ત્વવાળુ કાર્ય' કરીએ છીએ કે નહિ એ સબધી નિર્ણય કરવા આપેલુ વચન પાળવા, બોલ્ડવિન મહાશયે થોડાક જ અઠવાડિયામા સંસ્થાની મુલાકાત લીધી વહીવટી કાર્યમા એક અનુભવી માણસની માફક સંસ્થાનુ એકેએક ખાતું તેમણે સપૂર્ણ ઝીણવટથી તપાસ્યુ શાળાના વહીવટી ખાતાની વ્યવસ્થામા, અલબત્ત, તેમને ઘણી ભૂલો માલૂમ પડી, પરન્તુ અમારી સંસ્થાનું ધ્યેય કેવુ છે, તથા એ ધ્યેય પ્રાપ્ત કરવા અમે કેવો પ્રયત્ન કરી રહ્યા છીએ, એ જોઈ તેમણે અમને મદદ કરવાનો નિર્ણય કર્યો વસ્તુત, ત્યાર બાદ શક્ય હોય એવી દરેક રીતે, અમારી સંસ્થાની સેવા કરવાની એક પણ તક તેમણે જવા દીધી નથી સંસ્થાની પ્રગતિ થાય અને પ્રતિષ્ઠા વધે એ માટે, સંસ્થાના કોઈ પણ કાર્યવાહક જેટલી જ તેઓ કાળજી ધરાવતા હતા, અને પ્રત્યક્ષ રીતે ઉપયોગી થઈ પડે એવો બધો રસ પણ લેતા હતા મને લાગે છે કે, હબસીઓને ફતેહ મળે એ માટે, બોલ્ડવિન મહાશય જેવો સાચો રસ લેનાર બીજો કોઈ પણ માણસ મને મળ્યો નથી મને યાદ છે કે, ટસ્કેજી સંસ્થાની તેમની છેવટની મુલાકાત વખતે, તેઓ સંસ્થા છોડીને

જતા રહે તે સારું, એવી ઇચ્છા મારી પત્નીએ (મિસિસ વૉશિંગ્ટને) પ્રદર્શિત કરી હતી. આમ કહેવામાં મિસિસ વૉશિંગ્ટનનો ભાવાર્થ એ હતો કે, અમારા કાર્યની ભારે જવાબદારી માટે, તથા જે મર્યાદામાં રહીને અમારી સંસ્થાને મુશ્કેલીથી કાર્ય કરવું પડતું હતું તેને માટે, તેઓ જોઈએ તે કરતાં પણ વધારે ઊંડી સહાનુભૂતિ ધરાવતા હતા, અને જોઈએ તે કરતાં પણ તેમને વધારે લાગણી થતી હતી. સંસ્થામાં તેમણે જે કંઈ જોયું હતું, તેનાથી તેમને ખૂબ લાગણી થઈ હતી. વિદ્યાર્થીઓ તથા શિક્ષકોની કાર્ય કરવાની માથાકૂટ જોઈને તેમનું મન એટલું બધું આકુળવ્યાકુળ બની ગયું હતું કે, સંસ્થાના વાતાવરણમાંથી તેઓ દૂર જતા રહે અને વિશ્રાન્તિ લે, એ અમને જરૂરનું જણાયું. જે રોગને પરિણામે સંસ્થા છોડીને તેઓને છેવટે જતા રહેવું પડયું હતું, તે પ્રાણઘાતક રોગે પોતાનું કાર્ય કયારનુંયે શરૂ કરી દીધું હતું, તે સંબંધી તે વખતે અમારામાંથી કોઈને કલ્પના સરખીયે નહોતી.

ગૅાલ્ડવિન મહાશય જે રીતે હબસીઓને ઓળખતા હતા, તે રીતે ઘણા જ થોડા મનુષ્યોએ તેમને ઓળખેલા. આમ હોવાથી, બીજી કોઈ પણ જાતિના લોકો ઉપયોગી કાર્ય કરી માનવંતું પદ મેળવવા મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખે, તેટલી જ મહત્ત્વાકાંક્ષા રાખનાર હબસી લોકો પ્રત્યે તેઓ સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ રાખતા. ગૅાલ્ડવિન મહાશયનું હબસી લોકોના જાતિપ્રશ્ન સંબંધી થોડુંઘણું કહેલું સાંભળ્યા બાદ, તેમને બરાબર નહિ ઓળખનાર કેટલાક લોકો એવો ખ્યાલ ધરાવતા થઈ ગયા હતા કે, તેઓ હબસીઓ પ્રત્યે ઊંડી મહાનુભૂતિ ધરાવતા

નથી. પરતુ એવા લોકોનો આવો ખ્યાલ ભૂલભરેલો હતો હબસી લોકો ફતેહ મેળવી આગળ વધવાનો પ્રયત્ન કરે, એ પ્રયત્નમા ખોટા દેખાવને ખરી વસ્તુ માની બેસવાની ભૂલ તેઓનાથી ન થઈ જાય, એ માટે તેમને ખૂબ ચિંતા રહેતી આ પ્રકારના જોખમમા હબસીઓ ઊતરી ન પડે, એવો પ્રયત્ન કરવામા મોલ્ડવિન મહાશય કેટલીક વખત હદ પણ ઓળંગી જતા.

હબસીઓના કલ્યાણમા રસ લેતા હોવાથી, દક્ષિણના ગોરાઓની પ્રગતિ માટે મોલ્ડવિન મહાશય ઓછી દરકાર રાખતા હતા, એવી છાપ જે ભાગ કહેવામાથી અગર મારા લખાણ ઉપરથી કોઈના મન ઉપર પડે, તો તો તેમને બારે અન્યાય થઈ જાય ગોરાઓને તથા હબસીઓને જે પરિસ્થિતિનો વારસો મળ્યો હતો, અને જેને માટે બનેમાથી એકેને પૂરેપૂરા જવાબદાર લખી શકાય નહિ, એ પરિસ્થિતિ તેમની ઉન્નતિના માર્ગમા કેટલેક અંશે અંતરાય રૂપ નીવડતી હતી, એમ તેમણે પૂરેપૂરી સ્પષ્ટતાથી જોઈ લીધુ હતું તેમણે એ પણ જોઈ લીધુ હતું કે, વખત જતા, છેવટે તો, એકનુ કલ્યાણ બીજાના કલ્યાણ સાથે સકળાયેલુ છે હબસી લોકોની કેળવણી માટે તેમણે ઘણુ કર્યું હતું, છતાય, દક્ષિણના કમનસીબ ગોરાઓના કલ્યાણ માટે આર્થિક વા અન્ય મદદ મેળવવાની એક પણ તક તેમણે જવા દીધી નહોતી

રેલ્વે સસ્થાની આર્થિક પુનર્ઘટન કરી, એ બે મોલ્ડવિન મહાશયની ભેગાભ મોટી સેવા હતી જ્યારે તેઓ તેના માથી પ્રથમ ન્યાસિ (ટ્રસ્ટી) બન્યા, ત્યારે સસ્થાની વ્યવસ્થા, તેનુ નાણાખાતુ અને હિસાબખાતુ, એ બધુ નર્દન અનિશ્ચિત

અને અસંતોષકારક હતું. અમારા નાણાના રોકાણ તરફ નજર નાખી, વાર્ષિક અંદાજપત્રકની માગનોનો તેમણે એકંદર અભ્યાસ શરૂ કર્યો. શાળાનો વિકાસ ઝપાટાબંધ થતા હતો એને અંગે કેટલાય ઉત્પાદક ઉદ્યોગો ચાલતા હતા મકાનો બંધાતા હતા અને સંસ્થાના જુદા જુદા ખાતાઓમા અરસપરસ ખૂબ લેનદેણ ચાલતી હોવાથી, ખાસ કરીને શાળાના હિસાબો અત્યંત ગૂંચવાડિયા બની ગયા હતા, અને તેથી તેમને વ્યાપારી ધોરણે સુવ્યવસ્થિત બનાવવાની ખાસ જરૂર ઊભી થઈ હતી

બ્રુકલીનમા આવેલા ઍલ્ડવિન મહાશયના પુસ્તકાલયના ઓરડામા બેસી, અમે બન્નેએ આ કામને અંગે ઉપસ્થિત થતા પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરવામા તથા તેમના ઉપર ચર્ચા કરવામા કેટલોક સમય ગાળ્યો હતો ગત વર્ષો તરફ નજર ફેંકતા હાલ પણ એ સમયમા થયેના ઉપયોગી કાર્યની યાદથી મારા મનમા આનંદની ઊર્મિ ઊઠે છે જ્યારે હુ ન્યૂ યૉર્ક આવતો ત્યારે તેઓ મને પોતાને ત્યા આમંત્રણ આપતા, અને ભોજન કર્યા બાદ તરત જ અમે તેમના વાચનાલયમા ભેગા થઈ ત્રણ ચાર કલાક મસલત અને ચર્ચા કરવામા ગાળતા કોઈ કોઈ વખત તો આ ચર્ચાઓમા રાતના બાર પણ વાગી જતા

ઍાલ્ડવિન મહાશય પાસેથી હુ જે શીખ્યો, તેમાની એક બાબત તો એ છે કે જીવનની નજીવી બાબતો જ્યારે મનુષ્યોને છૂટા પાડે છે, ત્યારે મહાન કાર્યો તમને એકત્ર કરે છે આ મારા પંથના છે, આ મારા જાતિબંધુઓ છે, કે આ મારા પ્રદેશના છે, એવા સંકુચિત વિચાર નહિ રાખતા, કોઈ પણ

કાર્યની મહત્તા સ્વીકારી, એ કાર્ય મહાન છે માટે જ ઉદાર ભાવથી પ્રવૃત્ત થવામાં, જગતના સૌથી સારા અને ઉચ્ચ લોકોનો ટેકો કોઈ પણ મનુષ્ય મેળવી શકે છે.

મારા પ્રથમ જણાવ્યા મુજબ, હું ગુલામને ત્યાં જન્મ્યો એને માટે શોક કરતો નથી. જે જાતિ એક ગૂંચવણિયા પ્રશ્નરૂપ બની ગઈ છે, તેના એક અંગ તરીકે હોવાનો પણ મને શોક થતો નથી. એથી ઊલટું, એ કોયડાએ તો મને મારો જીવનમાર્ગ દર્શાવ્યો છે. મારા જીવનનું રહસ્ય પણ હું એને લીધે સમજી શક્યો છું. એટલું જ નહિ, મને જે મિત્રાચારી સાંપડી છે અને જે સુખસગવડ પ્રાપ્ત થયાં છે, તે બીજા કોઈ માર્ગે પ્રાપ્ત થયાં ન હોત.

૨

પ્રશ્નના ઉકેલ માટે શાળા ઘડી

વર્ણભેદ સબધી જાહેર જનતાનો જે અભિપ્રાય બધાયો હતો તેની સાથે મારે કેવી રીતે વર્તવુ, એ પ્રશ્નનું નિરાકરણ ટસ્કેજી સસ્થાના કાર્યની શરૂઆતમા જ સૌથી પ્રથમ મારી જાતે મારે કરી લેવાનુ હતુ

દક્ષિણ વિભાગના એક નાના પ્રદેશમા હબસીઓ માટે એક નાનકડી ઔદ્યોગિક શાળા સ્થાપવાના નમ્ર હેતુથી શરૂઆત કરનાર વ્યક્તિને, તે સમયના સામાજિક અથવા કેળવણી-વિષયક મહાન પ્રશ્નો વિષે સામાન્ય જનસમૂહ શુ ધારે છે અથવા શુ કહે છે, એનાથી પોતાના માર્ગમા મોટો અતરાય માલૂમ પડવો અથવા મહાય માલૂમ પડવી, એ કદાચ વિચિત્ર તો લાગશે પણ આલાબામામા એ સમયે એવુ જ બન્યુ હતુ મારા કાર્યમા હુ બહુ આગળ વધ્યો નહોતો, એટલામા તો કેટલાક પ્રશ્નોના મુખ્ય સિદ્ધાન્તો સબધી મારે સ્પષ્ટ અને ચોક્કસ જવાબો ઘડી કાઢવાનો પ્રયત્ન કરવો પડયો

પ્રશ્ન આ પ્રમાણે ઉપસ્થિત થયો હબસીઓના બાળકોને કામ કરવાનુ શીખવવામા મારો શો હેતુ છે એ જાણવાની તેમની ઇચ્છા હતી તેમનુ એમ કહેવુ હતુ કે, અમારે અને અમારા બાપદાદાઓને અઢીસો વર્ષથી પરાણે કામ કરવુ પડયુ છે, અને હવે અમે ઇચ્છીએ છીએ કે અમારા બાળકો

નિશાળે જાય, અને સ્વતંત્ર બની, કામ કર્યા સિવાય ગોરા લોકોની માફક જીવન ગાળે. સામાન્ય હબસી આ બાબતમાં આ જાતનું જ દૃષ્ટિબિન્દુ ધરાવતો થઈ ગયો હતો

એથી ઊલટું, દક્ષિણના કેટલાક ગોરા લોકો એવો અભિપ્રાય ધરાવતા થઈ ગયા હતા કે, હબસીને કોઈ પણ જાતની કેળવણી આપવી જ ન જોઈએ કેટલાક તો મને પૂછતા હતા કે, હું ફક્ત હબસી ધર્મોપદેશકો અને શિક્ષકો તૈયાર કરવા માગુ છુ, કે ગોરા લોકોને માટે કેળવાયેલા નોકરો તૈયાર કરુ છુ ?

ઉત્તરના કેટલાક લોકો તો એમ જ સમજ્યા કે, હબસીને લાકડા ચીરવાની અને પાણી ખેંચવાની — ફક્ત શારીરિક વૈતરુ કરવાની — તાલીમ આપવાનો જ મારો હેતુ છે તેમને એવો ભય પણ હતો કે, હબસી લોકો પોતાની જાતિમા યોગ્ય સ્થાન મેળવી લે, અથવા એક નાગરિક કે મનુષ્ય તરીકે જીવન ગાળી શકે, એવી કેળવણી આપવાનો મારી શાળામા બિનકુલ પ્રયત્ન જ નહિ થાય

હબસીને કઈ જાતની કેળવણી આપવી અને કઈ જાતની કેળવણી ના આપવી, એ બાબતના આ બધા વિચારો વર્ણભેદ અને વિભાગભેદની દ્વેષી વૃત્તિઓથી દૂષિત થયેલા હતા આના મામા — ‘કાર્પેટ બેગ’ સરકારનો — ઉત્તરવાસીઓનો તિરસ્કૃત અમલ થોડા વખત ઉપર જ પૂરો થયો હતો પુનર્રચનાના સમયને અંગે થયેલી ઉશ્કેરણી તથા ખળભળાટને પરિણામે, હબસીઓ પ્રત્યે ગોરા જનસમૂહની લાગણી ઘણી જ કટુ બની ગઈ હતી

બીજી બાજુએ, રાજકીય બાબતોમાં હબસીઓએ પોતાનું સ્થાન ઘણે મોટે ભાગે ગુમાવેલું હોવાથી, તેઓ ઘણા જ નાહિંમત અને હતાશ બની ગયા હતા. તેમનામાંના ઘણાને તો પોતાને ગુલામીમાં ફરીથી ઘસડાવું પડશે એવો ભય પેસી ગયો હતો. વળી આ વખતે ઉત્તર અને દક્ષિણ વિભાગ વચ્ચે રાજકીય બાબતો સંબંધી જે કંઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થતા, તેમાં ભારે કડવાશની લાગણી પ્રવર્તતી હતી.

આ બે પરસ્પર વિરોધી બળોની રેખા જે કોણમાં મળે તે કોણ ઉપર જાણે મારું સ્થાન ન હોય એમ મને લાગ્યું. મેં જોઈ લીધું કે, જે કાર્યની યોજના મેં ઘડી હતી તેને અમલમાં મૂકતાં આ બન્ને પક્ષો કોઈ ને કોઈ બાબતનો વિરોધ કરે અથવા ટીકા કરે એવો સંભવ છે. બીજી બાજુ મેં એ પણ જોઈ લીધું કે, ફતેહ મેળવવા માટે મારે આ બન્ને પક્ષોનો ટેકો અને સહાનુભૂતિ મેળવી લેવાં જોઈએ.

હું જાણતો હતો કે, દક્ષિણ વિભાગ ગરીબ છે અને ઉત્તર વિભાગ સમૃદ્ધિવાન છે. હું એ પણ જાણતો હતો કે, કેળવણીમાં જનસમૂહને પ્રેરણા આપવાની, ઉન્નત કરવાની અને પુનર્જીવન અર્પવાની શક્તિ છે, એવી માન્યતા ઉત્તરના લોકો ધરાવે છે, જ્યારે દક્ષિણના લોકો ધરાવતા નથી. વળી, હું એ પણ જાણતો હતો કે, ઉત્તરના લોકો પ્રગતિ કરવાને ઇંતેજાર છે, અને ગુલામોની મુક્તિના જે કાર્યનો તેમણે તલવારના બળ વડે આરંભ કર્યો હતો, તે કાર્યને કેળવણીની સહાયથી તેઓ પૂરું કરવા તત્પર થઈ, જે કોઈ શાળા અથવા સંસ્થા કેળવણીના ખરેખરા અને મૂળભૂત સિદ્ધાન્તોની દૃષ્ટિએ આ કાર્યને કરવાનું માથે લેશે, તેને ઘણી રાજીખુશીથી ટેકો આપશે.

એટલી વાત તો મને સાથે ને સાથે તે જ વખતે સ્પષ્ટ સમજાઈ હતી કે, છેવટે તો દક્ષિણના સૌથી ઉચ્ચ કોટીના ગોરાઓના સહાનુભૂતિ અને ટેકા સિવાય, મારા જાતભાઈઓની ઉન્નતિ માટે જે કંઈ પ્રયત્ન કરવામા આવશે તે ફળીભૂત થશે નહિ ઉત્તરના ઘણા લોકો એ બાબત જાણતા કે સમજતા નહોતા, પણ હુ તો એ પણ જાણતો હતો કે, હબસીને કેળવણી આપવી એ મલાહભરેલું છે કે કેમ તેને વિષે દક્ષિણના ગોરાઓને ગમે તેટલી શકા હતી, છતા તેઓના હૃદયમા હબસીઓ પ્રત્યે ઊંડે ઊંડે આભારની લાગણી હતી, અને મારી તો ખાતરી થઈ ગઈ હતી કે, લાબા સમયે, હબસીને સહાય કરવાના સંગીન અને પ્રામાણિક પ્રયત્નને દક્ષિણના ગોરાઓનો ટેકો મળવાનો છે જ

અંતમા, મારા જાતભાઈઓની બની સામાન્ય બુદ્ધિમા મન વિશ્વાસ હતો મને શ્રદ્ધા હતી કે, તેમને જે જાતની કેળવણી આપવાનો મારો ઇરાદો હતો, તેમા જો હું ખરેખર યોગ્ય રીતે કામ કરીશ, અને સાથે ને સાથે તેમની જોડેની મારી બની બાબતોમા પ્રામાણિક વ્યવહાર રાખીશ, તો મે જે શાળા શરૂ કરી હતી તેને માટે તેમનો ટેકો મેળવવા ઉપરાન્ત, તેમને માટે કંઈક કરવા જે કંઈ બીજી બાબતો મારા મનમા રમ્યા કરતી હતી, તેમા પણ હુ તેમનો ટેકો મેળવી શકીશ

આમ છતા, આ ત્રણ વર્ગના લોકોને મારા પક્ષમા કેમ કરીને સારામા સારી રીતે મેળવી લેવા અને તેમનું માન સપાદન કરી લેવુ, એ નક્કી કરવાનો પ્રશ્ન મૂઝવનારો અને કસોટી કરે તેવો હતો, કેમ કે, હું જે કંઈ કરવા પ્રયત્ન કરતો

હતો, તેના તરફ આ ત્રણે પક્ષ જુદા જુદા દષ્ટિબિન્દુથી જોતા હતા, અને એ દષ્ટિબિંદુમા પણ ઘણુ જ અંતર હતુ આ ત્રણે વર્ગના લોકો આગળ કેવી રીતે વર્તવુ, તે સંબધી મારી સન્મુખ એક લાલચ ખડી થઈ, અને તે એ કે, જે વર્ગના લોકો સાથે મારે વાત કરવાની થાય, તેમને ખૂબ પસદ પડતી બાબત જ હું તેમની આગળ મૂકુ, અને જે બાબતો વિષે તેઓ મારાથી ભિન્ન મત દર્શાવે તેવુ હોય, તે સબધી મારે મૌન સેવવુ. ગોરા લોક જે સાભળવા ઇચ્છતા હોય તે ગોરા લોકને કહેવુ, હબસી જે સાભળવા ઇચ્છતો હોય તે હબસીને કહેવુ, અને ઉત્તરના લોકો આગળ એક, તથા દક્ષિણના લોકો આગળ બીજો, એમ જુદા જુદા અભિપ્રાય દર્શાવવા

પરતુ જો મે જોઈ લીધુ ન હોત કે, લાબા સમયે હુ પકડાઈ જઈશ, અને જો મારે માન લોકો માટે અથવા દક્ષિણના લોકો માટે કઈ ન્યાયા ઉપયોગનુ કાર્ય કરવુ હોય, તો મારે ઊડા ઊતરીને મજબૂત પાયા ઉપર ચણતર ચણવુ જોઈએ, તો તો કદાચ હુ આ લાલચને વશ થયો હોત

એક વૃદ્ધ હબસી ધર્મોપદેશકની વાત છે એ વાત કહેવાનો મને વણો શોખ છે. હુ જે કહેવા માગુ છુ તે એ વાત પરથી વધારે સારી રીતે સમજાશે ઇજિપ્તનો ફેરો* અને તેના સાથીઓ રાતો સમુદ્ર ઓળગવાનો પ્રયત્ન કરતા કેવી રીત અને શાથી ડૂબી ગયા, જ્યારે ઇઝરાયેલ અને તેના બાળકો કેવી રી અને શાથી એ સમુદ્ર કોરેકોરા ઓળંગી ગયા, એ બાબત સમજાવવા એ વૃદ્ધ પાદરી એક રવિવારની

* બાઇબલના જૂના કરારમાં આ વાત છે

શાળાના વર્ગમા પ્રયત્ન કર્નો હતો એ બાબત તે નીચે પ્રમાણે સમજાવતો હતો

'જ્યારે ઇઝરાયેલ અને તેના સાથીઓ ત્યા આગળ આવ્યા, ત્યારે સૂર્યોદય પહેલાનો સમય હતો અને સમુદ્ર ઉપરનો બરફ વટ તથા મજબૂત હતા, પણ જ્યારે ફેરો અને તેનુ મંડળ આવ્યુ, ત્યારે સૂર્ય પ્રકાશતો હતો, અને પરિણામે બરફ ઉપર ચાલતા તે ભાગી ગયો, અને તેઓ અંદર ડૂબી ગયા '

હવે આ વર્ગમા, શાળામા ઠીક ઠીક અભ્યાસ કરેલો એક યુવાન હબસી હતો, અને તેણે એ વૃદ્ધ પાદરી તરફ ફરીને કહ્યુ, 'પાદરી સાહેબ! તમે જે જાતની સમજૂતી આપી, તે હું સમજી શકતો નથી હુ નિશાળે જાઉ છુ, અને ત્યા આ વિષે ભૂગોળવિદ્યા તો મને એમ શીખવે છે કે, ભૂમધ્ય રેખાના અમુક અંતર સુધી પાણી ઠરી જઈ બરફ થતુ નથી'

પેલા વૃદ્ધ પાદરીએ જવાબ આપ્યો, 'ભલા ભગવાન! એકાદ નાસ્તિક આવી કોઈ શકા ઉઠાવશે એમ તો હુ ધારતો જ હતો આપણા ધર્મશાસ્ત્રને વગોવવા કોઈ ને કોઈ યુવાન તૈયાર જ હોય છે જે સમયની હુ વાત કરુ છુ ત સમયે ભૂગોળ ફૂગોળ કઈ હતુ જ નહિ, કટિબધ વગેરે પણ નહોતા આ વાત તો એ સમય પહેલાની જ છે'

હવે આ વૃદ્ધ માણસ બધી કૃત્રિમતા દૂર કરી, કઈક ગભીર પાયાવાળી વાત પોતાની સાદી અને સરળ રીતે સમજાવવા પ્રયત્ન કરતો હતો આવુ જ કઈક મારી બાબતમા પણ હતુ મારી જાતિમા કેટલાક જુવાનિયા એવા પણ હતા કે જેઓ હબસીઓના પ્રશ્ન વિષે ગજા ઉપરાંત એવી

અને સુદૃઢ દલીલો કરવાને તૈયાર જ હોય પરન્તુ વૃદ્ધ પાદરીનુ દૃષ્ટાન્ત લઈ મે તો નિર્ણય કરી લીધો હતો કે, મારે કંઈક સગીન પાયા ઉપર ચણતર ચણવુ મને સ્પષ્ટ સમજાઈ ચૂક્યુ હતુ કે, જો હુ એમ કરીશ તો જ મારા શરૂ કરેલા કાર્યમા ફતેહ મેળવી શકીશ

ઉપર વર્ણવ્યા મુજબ સમગ્ર બાબતોનો પૂરેપૂરો વિચાર કર્યા બાદ, એક બે મુખ્ય તત્ત્વો સબધી મે નીચે પ્રમાણે નિર્ણય કરી લીધો હતો

પહેલી વાત તો એ કે, જે ત્રણ વર્ગના લોકોને વિષે મે વાત કરી છે તે બધાની સાથે પ્રસગ પાડતા, મારે હમેશા ખુલ્લા દિલનો અને પ્રામાણિક રહેવુ બીજી વાત એ કે, લોકપ્રિયતા મળે કે લોકો મારા ઉપર ગુસ્સે થાય એની પરવા રાખ્યા સિવાય, તાત્કાલિક કામ કાઢી લેવા પૂરતા અથવા ખોટી સગવડ મળે એવા ટૂકા રસ્તાનો આશ્રય મારે ન લેવો

દક્ષિણમા વસતી જાતિઓમા રહેલા વાસ્તવિક પરસ્પર સબધને પહેલેથી , માગ મનમા પામી ગયો હતો એને પરિણામે મારા કાર્યમા મને શરૂઆતથી શ્રદ્ધા તથા વિશ્વાસ ઉત્પન્ન થયા હતા જેમ જેમ મારુ કાર્ય આગળ ધપતુ ગયુ, તેમ તેમ એ શ્રદ્ધામા તથા એ વિશ્વાસમા અભિવૃદ્ધિ પણ થતી ગઈ

પ્રથમ તો મે એ જોઈ લીધુ હતુ કે, અદીસો વર્ષની ગુલામીને પરિણામે બન્ને જાતિઓ ઘણા ગાઢ સબધથી સકળાઈ ગઈ હતી દક્ષિણની બહારના લોકોથી એ બાબત સમજી શકાય તેમ નહોતુ દક્ષિણવાસી ગોરાઓને પણ તેનો ખ્યાલ નહોતો અરે ! ખુદ હબસી લોકોને પણ એનું કદાચ

સંપૂર્ણ ભાન નહિ હોય વળી મેં એ પણ જોઈ લીધુ હતુ કે, બન્ને જાતિઓને એકબીજાની જરૂર પડતી હતી, અને દક્ષિણના ગોરા લોકોના જીવનમાં હબસી જે સ્થાન પૂરતો હતો, તે સ્થાન ભવિષ્યનાં કેટલાંય વર્ષો સુધી બીજો કોઈ મજૂરિયાત વર્ગ પૂરી શકે તેમ નહોતું

સ્વાતંત્ર્યને પરિણામે મેં જે એક ફેરફાર થયેલો જોયો હતો, તે દક્ષિણના ઘણા ગોરા લોકો જોવામાં નિષ્ફળ નીવડયા હતા, એમ મને જણાયુ. જ્યાં સુધી ગુલામીની પ્રથા અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી, ત્યાં સુધી પોતાના રક્ષણાર્થે તેમ જ હબસી તેની ગુલામી દશામાં સતુષ્ટ રહે તે માટે, તેને અજ્ઞાન અવસ્થામાં રાખવાની ગોરા લોકોને ફરજ પડતી હતી. સ્વાતંત્ર્યમાં તો એથી તદ્દન વિરુદ્ધ પરિસ્થિતિ હોય છે. હબસીના પોતાની ઉન્નતિ કરવાના પ્રયાસમા, ગોરો તદ્દન મુક્ત રહે છે એટલું જ નહિ, પણ એમ કરવામાં તો ગોરાનો પોતાનો પણ સ્વાર્થ રહે છે, કેમ કે તેની ઉન્નતિ કરવાથી અને તેને કેળવણી આપવાથી, તેની જાતિમાંના ગુનેગારો અને ભિખારીઓની સંખ્યા ઘટી જાય છે, અને કાર્યદક્ષ મજૂરોની શક્તિ અને સંખ્યામા વધારો પણ થાય છે.

આ સંબંધી સ્પષ્ટ વિચારો એકદમ મારા મગજમા નહોતા આવ્યા બે જાતિઓ ગુલામી દશા ભોગવે છે, નવી પરિસ્થિતિને અનુકૂળ થવા બન્ને જાતિઓ માથાકૂટ કરવામાં મશગૂલ છે, એકની પ્રગતિ એટલે બીજાની પણ પ્રગતિ, હબસીઓ ગોરાઓની મધ્યમાં રહે છે, માટે જો કંઈ હું તેમના હિતને માટે કરવા પ્રયત્ન કરું, તે જો ગોરાઓને માટે પણ એટલું જ હિતકારક ન નીવડે, તો હબસીઓને પણ કંઈ

સત્ત્વવાળો ફાયદો નથી મળવાનો, એ સઘળો ખ્યાલ મને ધીમે ધીમે જ આવ્યો

આ ખ્યાલ મારા મનમા સચોટ રીતે આવ્યો કે તરત જ મે જે કામ ઉપાડ્યુ હતું, તેમા હુ ઊંડે ઊતરવા લાગ્યો ઊંડે ઊતરતા જ મને જણાયુ કે, જે રાજકીય ચળવળ અને મતમતાતરને લીધે ઉત્તરવાસીઓ અને દક્ષિણવાસીઓ, હબસીઓ અને ગોરાઓ કજિયો કરીને છૂટા પડે છે, એ તો તદ્દન પાયા વિનાના અને કૃત્રિમ છે મને એ પણ લાગ્યુ કે, જે લોકો રાજકીય ચળવળ ચલાવે છે, તેઓ તો ઘણે ભાગે પડછાયાની સાથે યુદ્ધ કરે છે અને એ પડછાયા તો ભૂતકાળના વેરઝેર અને પૂર્વગ્રહોના પ્રતિનિધિરૂપ છે

એથી ઊલટુ, જેમ જેમ હું એને વિષે વધારે ને વધારે વિચાર કરવા લાગ્યો, તમ તમ મને વધારે ને વધારે સ્પષ્ટ થવા લાગ્યુ કે મે માથે લીધેલુ કામ જ સાચા પ્રકારનુ છે વળી એ કાર્ય એવા રચનાત્મક પ્રકારનુ હતુ કે એને લીધે વિરોધી તત્ત્વો અને બળોની વચ્ચેના અતરાય વધવાનો સભવ નહોતો એટલુ જ નહિ, પણ એ તત્ત્વો વચ્ચે ઐક્ય જાગે એવો સભવ સવિશેષ હતો

આટલે સુધી આ વા પછી મે જે કામ હાથમા લીધુ હતુ, તે કામ માટે મે અગાઉ જણાવેલા ત્રણે પક્ષોની સહાનુભૂતિ કેવી રીતે પ્રાપ્ત કરવી, એ મ ગધી હું ગભીરપણે વિચાર કરવા લાગ્યો

સૌથી પ્રથમ તો મે નક્કી કરી દીધુ કે, મારી પોતાની જાતિના લોકોની જ મને તેમની સક્રિય સહાનુભૂતિ અને

મદદ મારે મેળવી લેવી જોઈએ આ હેતુથી, ટસ્કેજીમા કામ શરૂ કર્યા પહેલા, એના મેકન પરગણાના ગામડામા કેટલાક અઠવાડિયા સુધી મે પ્રવાસ કર્યો

દક્ષિણમા વસનાર હબસીઓની વસ્તીનો ૮૦ ટકા જેટલો ભાગ આ ગ્રામવાસીઓનો જ હતો આ પ્રવાસ દરમિયાન, તેમના પ્રતિનિધિઓ સાથે મે વ્યક્તિગત વાતચીત કરવાની તક મેળવી લીધી હતી, એટલુ જ નહિ પણ હુ તેમની સાથે તેમના ઝૂપડામા સૂતો હતો, તેમનો ખોરાક જમ્યો હતો, તેમના દેવળોમા તેમની સાથે વાતચીત કરી હતી, અને તેમના જ ઘરોમા તેમની મુશ્કેલીઓ અને જરૂરિયાતો સબંધી તેમની સાથે ચર્ચાઓ ચલવી હતી આ રીતે મે એવુ જ્ઞાન સપાદન કરી લીધુ હતુ કે, જે મને ત્યાર પછીના કામમા ઘણુ જ કીમતી થઈ પડ્યુ છે

જેમ જેમ વર્ષો વીતતા ગયા તેમ તેમ મે નજીકના પરગણાઓમા અને પ્રદેશોમા મારી મુલાકાતો વિસ્તારવા માડી ટસ્કેજીની શાળા જ્યારે જરા વધારે જાણીતી થઈ ત્યારે દૂરના વિભાગોમાથી મને મુલાકાતના આમત્રણ મળવા લાગ્યા એ આમત્રણોનો લાભ ઉઠાવી હુ ત્યા જતો અને પરિણામે, એ આમજનતાના વાસ્તવિક જીવન સબધી તેમ જ તેમને જે મુશ્કેલીઓના સામનો કરવો પડતો હતો તે સબધી, મને ઘણુ વધુ શીખવાનુ મળ્યુ

મારી આ પ્રવૃત્તિનો હેતુ એ હતો કે, સામાન્ય જનસમૂહનો પરિચય કરી લેવો અને તેમનો વિશ્વાસ સપાદન કરવો, કે જેથી કરીને તેમની વચમા રહીને તેમને જ માટે કામ કરી શકુ

મારા પ્રવાસ અને નિરીક્ષણ દરમિયાન મે જોઈ લીધુ કે, હબસીઓએ જાતે રચેલા વ્યવસ્થિત મડળોની સામાન્ય જનસમૂહ ઉપર મારી છાપ પડી છે અને એ મડળોની આ જાતની લાગવગથી મારા ઉપર પણ વધારે ને વધારે અસર કારક છાપ પડવા માડી

હબસીઓ સિવાયના બાકીના સામાન્ય મનુષ્યો તો એમ ધારતા કે, દેશમાના એક કરોડ હબસીઓ જાણે સગઠ્ન વિનાના, એક શભુમેળા જેવા છે, નથી તેમનામા કોઈ પણ જાતનો ઠગધડો, કે નથી તેમનામા જીવનનુ કાઈ ચોક્કસ ધ્યેય તેમનુ આ માનવુ તદ્દન ખોટુ હતુ હબસીઓમા પણ વિશિષ્ટ પ્રકારનો સર્વસામાન્ય સ્વાર્થ રહેલો છે તેમનામા કેટલીક એવી સામાન્ય હિતની બાબતો રહેલી છે કે જેની મારફત સમસ્ત જનસમૂહ ઉપર કાબૂ મેળવી તેમના હૃદયને સ્પર્શી શકાય તેમના સગઠિત અને વ્યવસ્થિત મડળોની શક્તિનો અભ્યાસ કરતા મને તરત જ જણાયુ કે, હબસીઓમા સૌથી વધારે અસરકારી અને લાગવગવાળુ મડળ તેમનુ ધાર્મિક મડળ છે અમેરિકાના કેથલિક ધર્મસપ્રદાયમા કે બીજા કોઈ પણ ખ્રિસ્તી સપ્રદાયમા, આવી અસરકારક લાગવગ પોતાના સામાન્ય જનસમૂહ ઉપર નહિ હોય, એમ મારુ માનવુ છે આ લાખો કાળા લોકોમા એક અલ્પાશ સખ્યા જ એવી હશે કે જેના ઉપર કાઈ ને કોઈ ધર્મસપ્રદાયની અસર, સીધી યા આડકતરી રીતે નહિ હોય એ ધાર્મિક મડળો યા સપ્રદાયો નાના મોટા મળીને લગભગ ૧૫ ૧૬ હશે

ટસ્કેજીની શાળાની આજુબાજુ આવેલા પ્રદેશમાના નાના દેવળોમા જે હબસીઓ આવતા હતા તેમની સાથે

વાર્તાલાપ કરીને આ ધાર્મિક મડળોનો ટેકો મે મેળવવા માડયો, અને એ રીતે મારા કાર્યનો મે આરભ કર્યો પાછળથી જ્યારે દૂરના ભાગના પ્રદેશોમા મે મારી મુસાફરીઓનો વિસ્તાર વધાર્યો, ત્યારે ધર્મ મડળોના નેતાઓના સસર્ગમા આવવાનુ મે શરૂ કર્યું, અને તે મડળો દ્વારા હબસીઓના સામાન્ય જન સમૂહ ઉપર એ નેતાઓ કેવી જાતની અને કેટલા પ્રમાણમા લાગવગ ધરાવે છે, એ સમજવી પણ કાઈક શીખવાનો મે પ્રારભ કર્યો

મારી પોતાની જાતના સામાન્ય લોકોને જ્યા જ્યા હું મળી શકતો, ત્યા ત્યા હું તેમની સાથે સાદી અને સીધી રીતે વાત કરતો એમ કરવામા મને હમેશા ઘણો જ આનદ થયો છે પરતુ તેમની સાથે સમ્પર્કમા આવીને તેમનો પરિચય કરવાની સૌથી સરસમા સરસ તક તો મને હબસીઓના આ ધાર્મિક મડળોમા જ મળી છે

યુરોપ અમેરિકાના કેટલાક મશહૂર દેવળોમા હું ગયો છુ અને તેમા મે કેટલાય સુવિખ્યાત પાદરીઓની પ્રાર્થના અને ધાર્મિક વિધિઓ વખતે હાજરી આપી છે છતા, મારા જાતબધુ હબસીઓની કેટલીક પ્રાર્થના વિધિઓમા મને જેવો સાચો આનદ મળ્યો છે, તેવો બીજે કયાય મળ્યો નથી આવા એક પ્રકારની પ્રાર્થના વિધિનું હું વર્ણન આપીશ

મેકન પરગણાના આલા શહેરની — જ્યા હું રહુ છુ ત્યાની — આ વાત છે ત્યાના હબસી લોકો એક સમૈયો ભરે છે એ સમૈયો એક આખો દિવસ ચાલે છે મે માસની અધવચમા એ સમૈયો ભરાય છે, કેમ કે એવા સમૈયા માટે એ ઋતુ સૌથી વધુ અનુકૂળ છે જે ધર્મ મડળની હું વાત કરુ

છુ, તે શહેરથી આશરે દસ માઈલ દૂર આવેલુ છે સમૈયાના દિવસનો પૂરેપૂરો લાભ ઉઠાવવા માટે, સવારે આશરે આઠ વાગ્યે વર્દેના ત્યા જવા માટે નીકળી જવુ પડે છે શહેરથી એ સ્થળ તરફ વાહનોમા મુસાફરી કરતા, જગલની અને તેના ફૂલોની તાજી સુગધીવાળી હવા મગજને તર કરે છે વૃક્ષોની ઘટા વચ્ચે, પાણીના એક ઝરાને કાઠે, દેવળનુ મકાન આવેલુ છે સવારના નવ દસ વાગ્યે હમસી લોકો આ સ્થળે આવવા માડે છે કેટલાક પગપાળા આવે છે, તો કેટલાક પોતાના વાહનોમા આવે છે કેટલાક જણ તો પોતાની ગાડીઓમા આવે છે પરતુ મોટા ભાગના લોકો તો ખચ્ચર, ઘોડા કે બળદ જોડેલા પોતાના પુરાતન ગાડામા ત્યા આવે છે આ વાહનોમા એક આખુય કુટુમ — નાનામા નાના બાળકથી માડીને વૃદ્ધમા વૃદ્ધ વડીલ સુધી — સાથે બેસે છે, અને મુસાફરી કરે છે દરેક કુટુબ પોતાની સાથે ખોરાકનુ ભાથુ બાધી લાવે છે, કેમ કે આ ઉત્સવ એક રવિવારની ઉજાણી જેવો હોય છે આ ઉત્સવ આશરે અગિયાર વાગ્યે શરૂ થાય છે સૌથી પ્રથમ ભજનો ગવાય છે, અને ત્યાર બાદ ધર્મોપદેશ કરવામા આવે છે મડળી જો વધારે થઈ જાય છે, તો દેવળના મકાનને બદલે બહાર ઝાડોની ઘટા નીચે સભાસ્થાન રાખવામા આવે છે કોઈ વાર ફક્ત એક જ વ્યાખ્યાન અપાય છે પરતુ જો ધર્મોપદેશકો ત્યા આવી પહોચ્યા હોય છે તો બે કે ત્રણ વ્યાખ્યાનો પણ અપાય છે વ્યાખ્યાન પૂરુ થયા પછી ખેડૂતો ફરીથી ગાવાનુ શરૂ કરે છે ત્યાર બાદ ફાળા ઉઘરાવાય છે, અને પછી બધા જમીને આનદ કરે એ માટે વિશ્રાન્તિનો સમય રખાય છે

કેટલીક વખત તો મે જોયું છે કે આવા સમૈયામાં લગભગ ત્રણ હજાર જેટલા લોકો ભેગા થાય છે.

કોઈ ભૂખ્યુ જતુ નથી. જુદી જુદી જાતના ખાદ્ય પદાર્થોની ટોપલીઓ ભરીને લોકો ત્યાં આવેલા હોય છે ઝરાને કાંઠે અને વૃક્ષોની ઘટાઓ નીચે, નાની નાની ટોળીઓમાં વહેચાઈ જઈ, લોકો આનંદથી મિજબાની ઉડાવે છે આ સ્થળે જૂના પરિચયો તાજા થાય છે. કેટલાય સમયથી, પોતાનાં જે સગાઓને મળી શકાયુ નથી હોતું તેમને આ સ્થળે લોકો મળે છે અજાણ્યાઓને કે અતિથિઓને કોઈ ને કોઈ તરફથી જમવાને માટે આમંત્રણ તો મળે છે જ તાજા ઘાસ ઉપર કે વૃક્ષોની નીચે પથરાયેલા પાન ઉપર બેસીને લોકો આનંદથી ભોજન કરે છે સાથે આણેલા પ્રાણીઓને પણ ઘાસપાણીનુ નીરણુ થાય છે આશરે ત્રણ વાગ્યે ફરીથી એકાદ બે વ્યાખ્યાનો અપાય છે, અને વચમા વચમા ભજનો પણ ગવાય છે વળી એક બે ફાળાઓ પણ ઉઘરાવવામાં આવે છે ધાર્મિક વ્યાખ્યાનાની વચમા મને પણ કઈક બોલવાનુ આમત્રણ આપવામા આવે છે, અને એનો હુ ખુશીથી સ્વીકાર કરુ છુ. આશરે પાચ વાગ્યે છેવટના આશીર્વચનો ઉચ્ચારાય છે, અને હજારો લોકો એક બીજા તરફ શુભેચ્છાઓ દર્શાવી, રામ રામ કરી, શાન્તિથી વીખરાઈને પોતપોતાના ઘર તરફ પ્રયાણ કરે છે. મે અગાઉ જણાવ્યા પ્રમાણે, આ પ્રકારના ધાર્મિક સંમેલનો જ મને સૌથી વધુ ગમે છે. આવા પ્રસંગોએ બોલવાની મને જે તક આપડી છે, તેમા જ મારુ કંઈક ઉત્તમ પ્રકારનું કર્યું થયુ છે, એમ મને લાગે છે

શરૂઆતમા ઘડેલી યોજના પ્રમાણે, ઉપર વર્ણવ્યા તેવા સમૈયાની મુલાકાત લઈ સામાન્ય જનસમૂહ સમક્ષ વ્યાખ્યાનો આપવા ઉપરાંત, બની શકે ત્યારે તેમના ધર્મગુરુઓની સભાઓમા પણ હું હાજરી આપતો, અને આ રીતે તેમનો પરિચય પણ મેળવી લેતો

ટસ્કેગી સંસ્થાના નિભાવાર્થે નાણા મેળવવાને માટેની મારી આ મુસાફરીઓ દરમિયાન, ગોરા લોકોના દેવળોમા અથવા તેમના ભોજન સમારંભોમા હાજરી આપ્યા બાદ, હબસી લોકોના દેવળોમા જઈ તેમની સાથે ખુલ્લા દિલથી વાતચીત કરવામા મને ઘણો આનંદ થતો, અને હુ સતોષ પણ અનુભવતો તેમની પોતાની જાતના લોકોના કલ્યાણ સબધી માર જેવા ખુલ્લા દિલથી અને પ્રમાણિકતાથી વાત કરનારને તેઓ જે ઊડો રસ ધરાવી ઉત્સાહપૂર્વક સાભળતા, તેથી મને પણ તેમની સાથે વાતચીત કરવામા ખૂબ આનંદ થતો તેમના કલ્યાણની આવી વાત કરનારાઓ તરફ તેમનુ આ જાતનુ વલણ સ્વાભાવિક જ હતુ

ઘણી વખત તો મારી ઉત્તરની મુસાફરીઓ દરમિયાન હબસી લોકોના ટોળા, મને સાભળવાને રાતના દસ અગિયાર વાગ્યા સુધી મારા આવવાની રાહ જોતા ઊભેલા, એવુ બન્યાના દાખલા પણ છે આ ઉપરથી એમ સમજવાનુ નથી કે, બીજી બીજી સભાઓમા મને સાભળવાને તેઓ હાજર રહેતા નહિ પરતુ તેમને એકલાને ઉદ્દેશીને હું કઈક કહુ, એ તેઓને ઘણા પ્રસગોએ વધારે પસદ હતું તેથી, જ્યારે હુ તેમના દેવળમા અથવા વ્યાખ્યાનગૃહમા પહોચી જતો, ત્યારે શ્રોતાજનોનો સમૂહ જોઈને મને એટલો ગર્વ

આનદ થનો કે, ગતના બાર બાર વાગ્યા સુધી ખડે પગે તેમની સમક્ષ વ્યાખ્યાન કરતા તેઓ બન્ને કલાક સુધી તેમના કલ્યાણની ખૂબ ગભીર ચર્ચા પણ એટલા બધા ધ્યાનપૂર્વક અને એટલી શાતિથી સાભળતા કે, તેમનું ભાવિ ઉજ્જ્વળ જ બનતે એવી મારી શ્રદ્ધામા વધારો થતો ગયો કેટલાક ઉચ્ચ કેળવણી પામેલા ઘોડાઓની બાબતમા જ આ સાચુ હતુ એમ નહિ, પણ નિરક્ષર જનતાની બાબતમા પણ એ વાત સાચી હતી

દષ્ટાત તરીકે, કેટલાક સમય ઉપર ઓહિયો વિભાગના ક્લીવલૅન્ડ શહેરના વેપારી મડળના સભાગૃહમા એક મોટા શ્રોતાવર્ગ સમક્ષ મે એક વ્યાખ્યાન આપ્યુ હતું આ શ્રોતાવર્ગમા મોટે ભાગે ગોરાઓ હતા. મોડી રાત સુધી મારુ આ વ્યાખ્યાન ચાલુ રહ્યુ હતુ સભા પૂરી થયા બાદ તરત જ ક્લીવલૅન્ડના હબસીઓના એક મોટામા મોટા દેવળમા મને લઈ જવામા આવ્યો મારા આગમનની ધીરજથી રાહ જોતો આશરે અઢી હજાર હબસીઓનો સમુદાય ત્યા ખડો હતો. દેવળનુ મકાન ખીચોખીચ ભરેલું હતુ, અને મને કહેવામા આવ્યુ હતું તે પ્રમાણે, હાજર રહેલામાના ઘણા તો બે ત્રણ કલાકથી મારી રાહ જોતા હતા.

દેવળના મકાનમા દાખલ થતા જ એક અસાધારણ દશ્ય મારી નજરે પડયુ. દરેક સભાજનને એકેક અમેરિકન વાવટો પૂરો પાડવામા આવ્યો હતો જેવો હું દાખલ થયો કે તરત જ બધા લોકો ઊભા થઈ ગયા અને વાવટા હલાવવા મડી પડ્યા અઢી હજાર ઉત્સાહી લોકો આવેશથી વાવટા હલાવે એ કેવુ હશે તેની કલ્પના કરવાનુ હું વાચક ઉપર છોડી

દઉં છુ. એ વેળાનુ દશ્ય એવુ ચેતનવતુ અને અણધાર્યું હતુ કે તેની મારા પર પડેલી છાપ હુ કદી ભૂલીશ નહિ. દોઢ કલાક સુધી હુ તેમની સમક્ષ બોલ્યો, અને જોકે મકાન એટલુ ખીચોખીચ ભરેલુ હતુ કે ઊભા રહેવાને માટે એક તસુભર પણ જગા નહોતી રહી, છતા જ્યા સુધી મે બોલ્યા કર્યું ત્યા સુધીમા ભાગ્યે જ કોઈ સાથી જતુ રહ્યુ હશે

બીજી જે રીતે મે મારા લાખો જાતભાઈઓનો વિશ્વાસ અને ટેકો સપાદન કર્યો છે તે એ છે કે, તેમના જુદા જુદા પ્રકારના રાજકીય અને રાષ્ટ્રીય મેળાવડાઓમા તેમના ધાર્મિક આગેવાનોને મળવાનુ હુ રાખતો. દૃષ્ટાન્ત તરીકે, સયુક્ત સંસ્થાનોના બધા ભાગોમાથી આશરે ચાર પાચ હજાર ધર્મગુરુઓ જ્યારે 'નેશનલ કલર્ડ બેપ્ટિસ્ટ કન્વેન્શન' નામે ઓળખાતા તેમના સમેલનમા એકત્ર થતા, ત્યારે પાછલા કેટલાક વર્ષો થયા તેમની સમક્ષ વ્યાખ્યાન આપવાનુ મને આમત્રણ મળ્યા કર્યું છે તેવી જ રીતે, દર ચાર વર્ષે એક વખત 'મેથોડિસ્ટ' ધર્મમડળની જુદી જુદી શાખાઓના આગેવાનોને તેમના સામાન્ય સમેલનોને સમયે હું મળવાનુ રાખુ છુ

તેમની જુદી જુદી છૂપી મડળીઓના રાષ્ટ્રીય સમેલનોમા વ્યાખ્યાનો આપવાના આમત્રણો પણ મને ઘણી વખત મળેલા છે હબસીઓને મોટી સખ્યામા એકત્રિત કરવામા અને તેમના ઉપર વધારે અસર કરવામા ધર્મમડળોથી બીજે દરજ્જે આવા એમના હિતવર્ધક કે છૂપા મડળોનો હતો, એમ મારુ ધારવુ છે કોઈ પણ હબસીની સાથે હસ્તધૂનન કરતી વખતે હસ્તગ્રહણ કરવાની એની રીત ઉપરથી જ, એ

આવા એકાદ મડળનો સભાસદ હશે, એમ પ્રતીત થયા સિવાય ભાગ્યે જ રહેતુ

આ ગુપ્ત મડળીઓની વાત કરતા મને એક પ્રસગ યાદ આવે છે 'Alk'. મસ્થાનના 'લિટલ રોક'ની એ વાત છે ત્યાના મારા કેટલાક મિત્રોને અજાણે મે કફગી સ્થિતિમા મૂકી દીધા હતા હુ એ શહેરની મુલાકાત લેનાર છુ એવી જાહેરાત કેટલાક અઠવાડિયા પહેલેથી ત્યા આગળ થઈ ગઈ હતી મારા આવકાર માટે ત્યાની એક યોજના એવી હતી કે, લિટલ રોકની બધી ગુપ્ત સસ્થાઓએ અને હિતવર્ધક મડળોએ ભેગા થઈ એક સરઘસ કાઢવુ આ સરઘસ દ્વારા એક મહાન લાભ ઉઠાવી શકાશે એવી તેમની ધારણા હતી કેમ કે, લિટલ રોકમા એટલા બધા મડળો હતા કે આવી રીતે બધા એકત્ર થાય, એવો પ્રસગ ભાગ્યે જ આવતો

હુ ત્યા પહોચ્યો, તે પહેલા થોડા દિવસ અગાઉ એક માણસે પૂછપરછ કરવા માડી કે હુ કયા મડળનો સભ્ય છુ છેવટે જ્યારે એમ જણાયુ કે, હુ તો એમાના એક પણ મડળનો સભ્ય નથી, ત્યારે જે સમિતિ મારા સ્વાગતની તૈયારીઓ કરી રહી હતી તેનો ઘણોખરો ઉત્સાહ ઓસરી ગયો, અને એ કાર્યક્રમ સબધીનુ સઘળુ વાતાવરણ વિષાદમય બની ગયુ એ સ્થાનના નેતાઓએ મને કહ્યુ કે, તેમના કોઈ પણ મડળનો સભ્ય ન હોય એવી વ્યક્તિને શા માટે તેમણે માન આપવુ, એ બાબત ત્યાંના લોકોને સમજાવવી એ તેમને માટે એક ઘણું મુશ્કેલીભર્યું કાર્ય થઈ પડ્યું. વળી એક હબસી કોઈ પણ મડળનો સભ્ય ન હોય એ વાત

તેમને અસ્વાભાવિક લાગી. તેમ છતાં કોઈ ને કોઈ રીતે છેવટે બધુ સીધી રીતે પાર ઊતરી ગયું. બધી મંડળીઓ સરઘસમાં સામેલ થઈ, અને મારા સ્વાગતનો સર્વ કાર્યક્રમ ફતેહમંદીથી પાર પડ્યો.

આવી મંડળીઓ ઉપરાંત હબસીઓના છાપાં પણ તેમની ઉપર જબરદસ્ત કાબૂ ધરાવે છે. હબસી સિવાયના બીજી જાતના ઘણા જ થોડાક માણસોને આનો ખ્યાલ આવે એમ છે. સંયુક્ત પ્રસ્થાનોનાં જુદાં જુદા કેન્દ્રોમા થઈને, હબસીઓ લગભગ બસો વર્તમાનપત્રોનુ પ્રકાશન કરે છે. તેમનામાનાં ઘણાની ખપત તો બહુ જ જૂજજાજ છે, અને પરિણામે મહામુસ્કેલીએ તેમનુ ટટ્ટુ ચાલે છે, તેમ છતાં તેમની જાતના સ્થાનિક લોકોમા તો તે વચાય જ છે બીજા કેટલાકે તો રાષ્ટ્રીય પ્રતિષ્ઠા સંપાદન કરી છે, અને ભારે ઉત્સાહ અને બુદ્ધિપૂર્વક તેમનુ સચાલન થાય છે. હબસીઓના ઉદ્ધારની મારી બધી યોજનાઓ અને નીતિમા, એ બસોમાથી બે કે ત્રણ સિવાયના બાકીના બધા વર્તમાનપત્રોએ મને વફાદારીથી સાથ અને ટેકા આપ્યો છે. મારી યોજનાઓ અને વિચારોની જાહેરાત કરવા માટે જ્યારે જ્યારે મે તેમની માગણી કરી હતી, ત્યારે ત્યારે તેમણે ઘણી જ ઉદારતાથી તેનો જવાબ વાળ્યો છે.

હબસીઓની ઉન્નતિ, અને કલ્યાણ કેવી રીતે સાધી શકાય એ સબંધીના મારા અભિપ્રાયની જાહેરાત માટે, હબસીઓનુ એકાદ વર્તમાનપત્ર મારે ખરીદી લઈ તેને મારુ મુખપત્ર બનાવવુ, એવુ પણ સૂચન મને જુદે જુદે સમયે કરવામા આવ્યું છે. કેટલાકે તો એવુ પણ સૂચન કર્યું છે કે, મારા

વિચારોને ટેકો આપે એ હેતુથી કેટલાક વર્તમાનપત્રોમા હુ પૈસા પણ આપુ

હુ કબૂલ કરુ છુ કે, કેટલીયે વાર જ્યારે મને એમ લાગતુ કે જે હકીકત અસત્ય છે એમ હુ જાણુ છુ, અગર તો જે છાપથી મને વિચિત્ર રીતે નુકસાન થઈ બેસે એવુ છે એ છાપને મારે સુધારવી જોઈએ, ત્યારે મને એમ થઈ જતુ કે, એવી વાતોનો સામનો કરવાનો સૌથી સરળ રસ્તો તો એ થઈ પડશે કે મારે મારુ પોતાનુ વર્તમાનપત્ર કાઢવુ, અથવા તો જે પત્ર મારી માલકીનુ ન હોય એના અધિપતિની કટારો મારફત મારા વિચારો રજૂ કરવાનો હક પૈસા આપીને પ્રાપ્ત કરી લેવો

તેમ છતા મારી તો ખાતરી થઈ છે કે, એ બેમાનો એક પણ રસ્તો વિનાશકારક નીવડત જે ક્ષણે એમ જણાત — અને જણાત જ — કે મારુ પોતાનું મુખપત્ર છે તે ક્ષણે જ બીજાં પત્રો મને હાલની માફક ટેકો આપતા બંધ થઈ જાત ફક્ત કેટલાક જ પત્રોમા હું પૈસા આપવાનુ શરૂ કરત તો મારે બધા જ પત્રોમા પૈસા આપવા પડત પત્રકારોને પૈસા આપવાનું હુ એક જ વખત શરૂ કરત તો મારે સદા કાળ તેમ કર્યા કરવું પડત જો હુ લાંચ આપવાનુ શરૂ કરત, તો પ્રામાણિક અને ધગશવાળા માણસોને બદલે મારી આસપાસ ફક્ત ભાડૂતી માણસોનું ટોળું ફરી વળત આ રીતે જોકે હું ઉપલકિયો અને ક્ષણિક લાભ મેળવી શકત, પણ તેની સાથે એમ પણ બનત કે જે પત્રો મને ટેકો આપે છે તેની કિંમત કે લાગવગ હુ ગુમાવી બેસત આ હુ એટલા માટે કહું છુ કે, જે બાબતમા માણસ જાતે શ્રદ્ધા ધરાવતો ન

હોય અથવા અધકચરી શ્રદ્ધા ધરાવતો હોય, તે બાબત ઉપર એ માણસની પાસે લેખો અથવા અધિપતિની નોધો લખાવવાનો પ્રયત્ન કરવામા આવે, તો એ બાબતમા રહેલી સત્યની રણુક બધ થઈ જાય છે, અને સત્યનો એ ધ્વનિ મધ થતા, એ બાબતોની અસર કા તો ઓછી થઈ જાય છે અગર તો તેનો સપૂર્ણ નાશ થઈ જાય છે

તેથી, જ્યારે છાપાઓમા મારી સામે વિરોધ ઊઠતો અથવા મારા ઉપર ટીકાઓ થતી ત્યારે સામી છાતીએ ઘા ઝીલવાનું પસદ કરતો વર્તમાનપત્રોની ટીકાઓની અવાર નવાર મે લાભ પણ ઉઠાવ્યો છે વળી કેટલીક વખત જ્યારે મને લાગતુ કે, મારી વાત સાચી છે અને જેઓ મારી ટીકા કરે છે તેમની વાત ખોટી છે, ત્યારે મારા કાર્યોના પરિણામની ધીરજથી રાહ જોઈ એ પરિણામ ઉપરથી તેમને અભિપ્રાય બાધવા દેવાનુ વધારે પસદ કરતો આમ હોવાથી જોકે નાના નાના મુદ્દાઓ ઉપર તત્રીઓની સાથે મારે મતભેદ થતો, તોપણ તમના વિશ્વાસ સપાદન કરવામા અને જે બાબતો તથા નીતિ માટે મન ખરેખર અગત્યના જણાતા તમા તમનો ટેકો મેળવવામા હુ ફ્નેહમદ થતો

સયુક્ત સસ્થાનોના બધાય વિભાગોમા પ્રવાસ કરતા કરતા મને ઘણાખરા તત્રીઓનો ભેટો થયો છે તમનામાના ઘણા તો ટસ્કેજી આવી પણ ગયા છે તમનો પરિચય કરતા અને તમને વધારે સારી રીતે પિછાનતા મને વીસ વરસ લાગ્યા છે આ માણસોની સાથે પ્રસગ પાડતા તેમનાથી દૂર રહીને અતડાપણુ રાખવાનું મને જરાય જરૂરતું જણાયુ નથી એથી ઊલટ તેમની સાથે મારી યોજનાઓ સબધી

ખુલ્લા દિલથી વાતચીત કરવાને હું ટેવાયેલો છુ હબસીઓના વર્તમાનપત્રોના કેટલાય તત્રીઓ સ્નાતકો છે, અથવા ટસ્કેજી સસ્થાના પહેલાના વિદ્યાર્થીઓ છે હું તેમના કાર્યાલયોમા તેમ જ તેમને ઘેર પણ જાઉં છુ અમે એકબીજાને ઓળખીએ છીએ તેઓ મારા મિત્રો છે, હુ તેમનો મિત્ર છુ

વર્તમાનપત્રોના સચાલકો ગોરા હોય વા હબસી હોય, ગમે તે હોય છતા તેમની સાથે પ્રસગ પાડવામા તમે તેમનો વ્યક્તિગત ઓળખી અને અવારનવાર મળી, તમે શુ કરો છો અથવા શુ કરવા ઇરાદો રાખો છો, એ સબધી ખુલ્લા સરળ દિલથી વાત કરશો, તો તમે જરૂર તેમની સહાનુભૂતિ અને ટેકો મેળવી શકશો આના જેવો બીજો એક પણ રામબાણ ઉપાય નથી

હબસીઓના વર્તમાનપત્રો પ્રસિદ્ધ થતા હોય, એવા કોઈ પણ કસબા વા શહેરમા હુ હોઉં છુ ત્યારે એ તત્રીઓને મળવાનુ તેમના કાર્યાલયોની મુલાકાત લેવાનુ, અને ટસ્કેજી સસ્થા જોવા આવવાનુ તેમને નિમત્રણ આપવાનુ કદી ચૂકતો નથી એમ કરવાની તો મે મનમા ગાઠ જ વાળેલી છે આમ અમે એકબીજાના ગાઢ સતત અને સહાનુભૂતિ ભર્યા સસર્ગમા રહીએ છીએ જે યોજનામા હુ રસ ધરાવતો હોઉં એ યોજના સબધી જ્યારે જ્યારે આ પત્રના તત્રીઓ પોતાના પત્રમા અગ્રલેખો લખે છે, ત્યારે ત્યારે અમારા ગાઢ અગત સસર્ગને લીધે એ લેખો બુદ્ધિપુરઃસર અને પ્રમાણભૂત હોય છે અમેરિકામા આ હબસી પત્રોના તત્રીઓ કરતા વધારે ઉદાર અને મદદકારક હબસીઓ હબસીઓની આખી જાતમા બીજા કોઈ નહિ હોય

ઘણીયે વખત મને પૂછવામા આવ્યુ છે કે, દક્ષિણના આટલા બધા ગોરાઓના શુભેચ્છા અને વિશ્વાસ હુ કેવી રીતે સપાદન કરી શક્યો છુ. ટૂંકમા મારો જવાબ એ છે કે, તેમની સાથેના પ્રસગોમાં હું હમેશાં પૂરેપૂરો સરળ અને સીધો રહેવા પ્રયત્ન કરુ છુ તેમણે કેટલીક વખત મારા કાર્યો સામે વિરોધ ઉઠાવ્યો છે, કેટલીક વખત તેમ નથી પણ કર્યું. પણ મે તેમને કદી પણ છેતરવાનો પ્રયત્ન કર્યો નથી નિષ્કપટતા અને એકનિષ્ઠા ચાહે મિત્રમા હો વા દુશ્મનમા હો, ચાહે ગોરામા હો વા હબસીમા હો, પરન્તુ દક્ષિણના ગોરા લોકો એ સદ્ગુણોને તરત જ ઓળખી કાઢે છે અને એની કદર કરે છે દુનિયાની બીજી કોઈ પણ પ્રજા આ બાબતમા એમના જેવી ચકોર અને ચપળ નથી

મારા જાતભાઈઓની સાથે પ્રસગ પાડતા થયેલા અનુભવ ઉપરથી મને એ માલૂમ પડ્યુ છે કે, દક્ષિણના બધાય ગોરાઓને બને તેટલા બધા શક્ય પ્રસગોએ ગાળો અને શાપ દેવામા પોતે હિંમત બતાવે છે એમ માનનાર, અને એ રીતે ક્ષણજીવી લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરનાર, મારા જાત-ભાઈઓનો એક વર્ગ છે પરતુ આ વર્ગના હબસીઓની કારકિર્દી તપાસતા મને માલૂમ પડ્યુ છે કે, તેમની લોકપ્રિયતા અને હબસીઓ ઉપરની તેમની લાગવગ લગભગ દરેક બાબતમા ટકી નથી રહી હબસીઓની સામાન્ય જનતામા જેટલી સામાન્ય બુદ્ધિ હોય છે, તેટલી સામાન્ય બુદ્ધિ બીજી થોડીક જ પ્રજાઓમા હશે, અને વસ્તુસ્થિતિ કેવા પ્રકારની છે અને મનુષ્યો કેવા પ્રકારના છે, એ બાબત તો આ સામાન્ય પ્રજા લાગે ગાળે જોઈ શકે છે જ

બીજી બાજુએ, દક્ષિણના હબસીઓમાં એક વર્ગ એવો છે કે જેમણે થોડેઘણે અંશે અપ્રમાણિક માર્ગો ગ્રહણ કરી, તેમની આસપાસના ગોરાઓની મિત્રાચારી મેળવવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે. દૃષ્ટાન્ત તરીકે, આન્તરવિગ્રહ પછીના કેટલાય વર્ષો સુધી લગભગ બધા હબસીઓ સ્વાભાવિક રીતે જ પ્રજાસત્તાકવાદની (Republic) નીતિને ટેકો આપનારા હોવા જોઈએ એમ મનાતુ તેમ છતા, દક્ષિણના હબસીઓમાં દરેક વર્ગમા એક બે એવી વ્યક્તિઓ હતી કે જે લોકશાસનવાદી (Democratic) તરીકેનો સ્વાગ ધારણ કરતી હતી આ રીતે તેમના ગોરા પાડોશીઓને રાજી રાખવાથી તેમની પાસેથી ક્ષણિક લાભ મેળવી શકાશે એમ એ વ્યક્તિઓનુ ધારવુ હતુ પણ મોટે ભાગે તો એ ગોરાઓ તેમનો ઢોંગ સમજી જતા, અને જે હબસીઓ પ્રમાણિકપણે પ્રજાસત્તાકવાદને ટેકો આપનારા હતા, તેમને તેઓ જેટલુ માન આપતા એટલું માન પેલા ઢોંગી હબસીઓને તેઓ આપતા નહિ.

આ સબધી, એક ગોરા 'ડેમોક્રેટ'ની એક ટીકા મને યાદ આવે છે એ પુરાણા દિવસોમા જ્યારે કોઈ લોકશાસનવાદી હબસી એ ગોરાની ઓફિસમા દાખલ થતો ત્યારે એ ગોરો પોતાનું પાકીટ હમેશા જોરથી પકડી રાખતો. આ હકીકત હું એટલા માટે જણાવુ છુ કે, મારી ખાતરી છે કે, જ્યારે જ્યારે મે દક્ષિણના ગોરાઓનો વિશ્વાસ સપાદન કર્યો છે ત્યારે ત્યારે એ કાર્ય મે તેમનો વિરોધ ઉઠાવીને અથવા તો ગુલામી મનોદશાથી તેમને નમતુ આપીને નથી કર્યું, પરંતુ તેમની સાથે સીધી રીતે વર્તીને અને કદી પણ જુસ્સા બહાના

કાઢયા સિવાય, તેમની શુભ વૃત્તિઓને જાગ્રત કરીને જ કર્યું છે.

મે હમેશા એવો નિયમ રાખ્યો છે કે, જ્યારે જ્યારે દક્ષિણના ગોરાઓ સાથે વાત કરુ છુ, ત્યારે ત્યારે તેમને વિષે વાતો નહિ કરતા, હબસીઓ સાથેના તેમના વર્તાવમા શી શી ઊણપો છે તે વિષે વાત કરુ છુ વસ્તુસ્થિતિ ખરેખર કયા પ્રકારની છે, અને તેની સામે કેવી રીતે થઈ શકાય એમ છે, એ જાણવા મે પ્રયત્નો કર્યા છે, અને એ વસ્તુસ્થિતિ સુધાર વાને માટે, દક્ષિણના શ્રેષ્ઠ ગોરાઓ સાથે રહીને કામ કરવાના મે પ્રામાણિક પ્રયત્નો કર્યા છે આ રીતે કામ કરીને, આખરે દક્ષિણના ગોરાઓની એક મોટી સખ્યાની સહાનુભૂતિ અને ટેકો મેળવવામા મે ફતેહ મેળવી છે

મારા દેશના દરેક ગોરાની શુભેચ્છા અને વિશ્વાસ સપાદન કરવાનો મે પહેલેથી જ પ્રયત્ન કર્યો છે મારો અનુભવ મને એમ શીખવે છે કે, જો કાઈ મનુષ્ય પોતાની પાડોશમા રહેનાર ઉપર જરાય અસર ન કરી શકતો હોય, તો એક નિયમ તરીકે જાણી લેવુ કે એના પોતાનામા જ કઈક ખામી છે મને માલૂમ પડયુ છે કે, દક્ષિણના ગોરાને તમારી જાતમા કઈક રસ લેતો કરવાનો સારામા સારો ઉપાય એ છે કે, તમારે તેને ખાતરી કરી આપવી જોઈએ કે તમે એની જાતને કઈક ઉપયોગના છો. દષ્ટાન્ત તરીકે, તમે જો શિક્ષક હો તો તમારા ગોરા પાડોશીઓ ઉપર અસર કરવાનો સારામા સારો રસ્તો એ છે કે, તમારે તેમને એવી ખાતરી કરી આપવી કે તમે જે જાતનુ શિક્ષણ આપો છો તે, તમારા બાળકોને

કરે છે, તો તેનુ પરિણામ એવી જ રીતે પ્રકાશમા આવ્યા સિવાય રહેતુ નથી

દૃષ્ટાન્ત તરીકે, મારા અનુભવે મને શીખવ્યુ છે કે, શાળાના ચોગાનમા, સૌથી દૂરના ભાગમા પણ, જો કોઈ અસ્વચ્છ જગા અથવા હવડવાળી ઓરડી હશે, તો તે જણાઈ આવ્યા સિવાય રહેશે નહિ એથી ઊલટુ, શાળાની પ્રવૃત્તિઓથી દૂરમા દૂર આવેલી કોઈ જગા અથવા ઓરડી સ્વચ્છ રાખવામા આવી હશે, તો કોઈ ને કોઈ તેને જોઈ તેને માટેની રાખેલી કાળજી અને એની પાછળ રહેલા વિચારની જરૂર પ્રશસા કરશે.

હુ હમેશા એવી નીતિ રાખતો આવ્યો છુ કે, ટસ્કેજીની મુલાકાતે આવનારને મારે એવુ ભાન કરાવવુ કે ધાર્યા કરતા તેઓ કઈક વધારે જુએ છે જ્યારે કોઈ વ્યક્તિએ કોઈ *મકાન બાધવાને ધારો કે ૨૦,૦૦૦ ડોલરની રકમનુ દાન* કર્યુ હોય, ત્યારે હુ તેના દાતાએ ધારણા બાધી હોય એના કરતા પણ જરા વધારે મોટુ અને મારુ મકાન બધાવતો આવુ પરિણામ નાનામા નાની વિગતો ઉપર લક્ષ આપવાથી આણી શકાય છે, એવુ મને માલૂમ પડયુ છે જોન ડી રોકફેલરને ત્યા એક દિવસે સાજને વખતે હુ ગયો હતો ત્યારે વાતચીતમા તેમણે જે એક ટીકા કરી હતી એ હુ કદી ભૂલીશ નહિ તેઓ આ મતલબનું બોલ્યા હતા કે, 'તમારા કામની નાનામા નાની વિગતો ઉપર કાબૂ મેળવો, કદી જરૂર કરતા વધારે ને છૂટી બહાર પડતી ધારો રાખશો નહિ '

ઉત્તરના ગોરા લોકો સાથે પ્રસગ પાડતા, હુ તેમને એ વાત પણ જણાવા દેતો કે, મારી જાતના લોકોથી હુ દૂર જતો રહેવા માગતો નથી, ગોરા હોવાનું તેમને જેટલું અભિમાન

છે, તેટલુ જ હબસી હોવાનુ મને પણ અભિમાન છે વાણી કે વસ્ત્રની ખોટી નકલ મજબૂત મનના ઉત્તરવાસી વેપારી ઘણી જ ત્વરાથી પારખી કાઢે છે એ બાબતમા એટલી ત્વરા બીજા કોઈનામા નહિ હોય

• એક સુદર હબસી યુવાનની વાત મારી જાણમા છે એણે ઢોગ આદરીને પોતાનો લગભગ વિનાશ વહોરી લીધો હતો આ યુવાનને અભ્યાસાર્થે કેટલાક સમય ઇગ્લન્ડ મોકલવામા આવ્યો હતો પાછા ફર્યા પછી જાણે તે વાતચીત કરવાનું ભૂલી ગયો હોય એમ તેણે દેખાવ કરવા માડ્યો અગ્રેજી ઉચ્ચારોની, અગ્રેજી પોશાકની અને અગ્રેજી ઢબે ચાલવાની વાનરનકલ તેણે કરવા માડી જે અમેરિકન ઉચ્ચારો તેણે આખી જિંદગી સુધી વાપર્યા હતા, તેમા એકદમ બનીને અગ્રેજી ઉચ્ચારોનું તે મિશ્રણ કરતો ત્યારે મને ઘણી વખત રમૂજ પડતી એક દિવસે મે તેને શાન્તિથી બાજુએ બોલાવી કહ્યુ, 'મારા મિત્ર, તુ તારો વિનાશ વહોરી લઉં છુ આ દ્વિધાવૃત્તિ છોડીને તારા અસલ સ્વરૂપને ધારણ કર' મને જણાવતા આનદ થાય છે કે, મારી શિખામણમા રહેલો સદ્ભાવ એણે જોયો, અને એની રીતભાત ફેરવવાની સદ્બુદ્ધિ એને સૂઝી ત્યારથી એ તદ્દન જુદા જ પ્રકારનો માણસ બની ગયો

જેમની સાથે કામ લેવામા સૌથી વધારે મુસ્કેલી પડે અથવા આપણી સૌથી વધારે કમોટી કરે, એવા મારી સાથે સસર્ગમા આવેલ હબસી સ્ત્રી વા પુરુષ તો એ હતા કે જેઓને પોતાની કાળી જાત માટે શરમ આવતી હતી અને શરમને પરિણામે હમેશા ગુસ્સો પણ આવતો ઉત્તર અને દક્ષિણના

સારામાં સારા ગોરાઓની મોટી સંખ્યાના સંસર્ગમાં હું આવ્યો છું. આવી તક મારી જાતના બહુ જ ઓછા લોકોને મળી હશે પરંતુ આને લીધે મારા લોકોથી વિમુખ થઈ જવાની ઇચ્છા મને કદીય ઉદ્ભવી નથી. એથી ઊલટું, હું હમેશાં વધારે રસપૂર્વક મારા લોકો તરફ વળ્યો છું, અને મારું કામ મેં કર્યું છે.

મારી સાથે પ્રસંગ પાડવામાં, હું હબસી છું એ ભૂલી જવાની અથવા એ વાત દૃષ્ટિ બહાર રાખવાની કોઈની પણ પાસે મેં માગણી કરી નથી, અથવા એવી અપેક્ષા પણ રાખી નથી. ઊલટું મેં હમેશ જોયું છે કે, જ્યારે મને કંઈ ખાસ માનચાંદ નવાજવામાં આવતા ત્યારે, મારા હબસી હોવા છતાંય મને એ આપવામાં આવ્યા છે એવું નહોતું પરંતુ હું હબસી હોવાથી, હબસીઓનું હિત અને મારું હિત એક જ છે તથા તેમના જીવનનો વિકાસક્રમ અને મારા જીવનનો વિકાસક્રમ પણ એક જ છે, એમ હું આગ્રહપૂર્વક દર્શાવતો, તેથી જ એ માનચાંદ મને અપાયા છે.

એ સમયથી આજ સુધીમાં પસાર થયેલાં પચીસ કે તેથી વધારે વર્ષોના ગાળા ઉપર પાછા ફરીને આજે દૃષ્ટિપાત કરતાં, એ સમયે મને જે જ્ઞાન ન થયેલું તે જ્ઞાન આજે થતાં હું જોઈ શકું છું કે, શાળા છોડ્યા પછીની મારી કેળવણીનો વધારે સારો ભાગ તો મને ત્યારે મળ્યો છે કે જ્યારે દક્ષિણનો ગોરો, ઉત્તરનો ગોરો અને હબસી, એ ત્રણે વર્ગનું હિત જેમાં ભાગી રીતે સંકળાયેલું હતું એવી પ્રવૃત્તિઓના કૂટ પ્રશ્નો તેમની ત્રણેની સહાનુભૂતિ સંપાદન કરે અને ત્રણેને રસ પડે એવી રીતે ઉકેલવા મેં પ્રયત્ન કર્યો છે.

જે કાર્ય કરવાનો હુ પ્રયત્ન કરતો હતો તે કાર્ય તરફ આ ત્રણે વર્ગને માન દૃષ્ટિથી જોતા કરવાને માટે, એ ત્રણે વર્ગના ત્રણ ભિન્ન ભિન્ન દૃષ્ટિબિંદુઓ સમજવાની જરૂર હતી, અને એને માટે સહાનુભૂતિપૂર્વક મારે તેમની વિચાર-સરણીમા પ્રવેશ કરવો પડ્યો છે, જે કાર્ય કરવાનો હુ પ્રયત્ન કરતો હતો તે કાર્ય એ ત્રણે વર્ગના હિતને કેવી રીતે અસર કરશે એનો મારે વિગતપૂર્ણ વિચાર કરવો પડ્યો છે. આ પ્રકારનુ કાર્ય કરવુ અને સાથે સાથે દરેક વર્ગની સાથે ખુલ્લા દિલથી અને પ્રમાણિકપણે વર્તવુ એ કાર્ય ખરેખર મુશ્કેલીભર્યુ અને કેટલીક વખત તો મૂઝવે તેવુ થઈ પડ્યુ છે એક બાજુ મારા કામને વળગી રહેવુ, અને બીજી બાજુ સકુચિત તથા અદર અદર ભાગલા પાડી નાખે એવા દૃષ્ટિ-બિન્દુઓની અસરથી મારી જાતને મુક્ત રાખવી, એ હમેશા સહેલું નથી બન્યુ, પણ એ સર્વ તરફ આજે પચીસ વર્ષે પાછો ફરી દૃષ્ટિપાત કરુ છુ ત્યારે હુ જોઈ શકુ છુ કે એ શ્રમ નિરર્થક નથી ગયો એનું જે વળતર મળેલું છે તે એ શ્રમની કિંમતને યોગ્ય જ છે

૩

કેટલાક અસાધારણ માણસો

જે બાળક અગર બાળકીનો જન્મ ગરીબને ત્યા થાય છે, તેને જેવી કેટલીક તક મળે છે, તેવી તક પૈસાદારને ત્યા જન્મ લેનાર બાળક અગર બાળકીને નથી મળતી એવી જ રીતે ગેરલાભ ભોગવતી જાતિઓને કેટલીક લાભદાયી તકો મળે છે જે વ્યક્તિ અગર જાતિને વિચિત્ર સંકટો ઉઠાવવા પડે છે તથા અસાધારણ મુશ્કેલીઓ ભોગવવી પડે છે, તેને મનુષ્યો અને વસ્તુઓનો એવો અનુભવ મળે છે તથા જીવનના એવા ગાઢ સંસર્ગમા આવવુ પડે છે કે, તેવો અનુભવ સામાન્ય પરિસ્થિતિમાના કોઈ પણ પુરુષ અથવા સ્ત્રીને મળવો સંભવિત નથી

અસલના ગુલામગીરીના દિવસોમા જ્યારે કોઈ ગોરા કુટુંબના માણસો તેમની પાડોશમા નવુ જ રહેવા આવેલું કુટુંબ કેવુ છે એ વિષે જરા વિચારમા પડી જતા, ત્યારે તેઓ એ કુટુંબનું ચારિત્ર્ય અને એનો સામાજિક દરજ્જો કેવા પ્રકારના છે એ સંબંધે નિર્ણય કરવા છેવટે એક જ ઉપાય અજમાવતા જ્યારે તેઓ શંકાશીલ બનતા ત્યારે તેઓ ઘરની વૃદ્ધ 'કાળી' ઉપર હમેશા વિશ્વાસ મૂકી દેતા ઘરના ડોસીમા નવા આવેલા કુટુંબની મુલાકાત લઈ આવી તેમનું નિવેદન રજૂ કરતા અને ત્યાર બાદ એ પ્રશ્નનો છેવટનો

નિર્ણય થઈ જતો તેમનો ચુકાદો અંતિમ ગણાતો, કેમ કે વૃદ્ધ 'કાફી' એ બાબતમાં પાવરધા ગણાતા પોતાના વિશિષ્ટ અનુભવોને લીધે જૂની ઢબના નોકરોમાં 'સદ્ગુણ' પારખવાની એક તીવ્ર શક્તિ આવતી હતી

અત્યારના જમાનામાં પણ જે ગોરાઓની મધ્યમાં હબસીને રહેવાનું હોય છે તે ગોરાઓના લક્ષણ કેવા છે તથા તેમનામાં કયો ગુણ છે તે શોધી કાઢવાની હબસીને ખાસ તક મળેલી હોય છે તેમના સમાજનો કોઈ માણસ હબસીના ગરીબમાં ગરીબ માણસ પ્રત્યે દયા અને દિલસોજી ધરાવવાની ટેવવાળો જણાય, તો હબસીઓ તરત જ એ માણસને બરાબર ઓળખી લે છે એથી ઊલટું, હબસીઓ પ્રત્યેના વર્તનમાં અન્યાયી અને ગેરવાજબી વર્તન ધરાવનાર કોઈ ગોરો જણાય તો એ માણસને પણ હબસીઓ બરાબર ઓળખી લે છે

તેમની પોતાની રીતે અને અંદર અંદર દક્ષિણના હબસીઓમાં હજુ પણ એવી ટેવ છે કે તેમના સમાજમાં જે ગોરો નેતા હોય તેની તુલના કરવી અને તેના વિષે નિર્ણય પસાર કરવો, દસમાંથી નવ જણ સંબંધે તેમનો એ નિર્ણય ઠીક ઠીક સાચો હોય છે જે માણસ પોતાની રીતરસમથી બહાર જઈને પોતાની જાતમાં અપ્રિય થયેલી જાતના માણસોને મદદ કરે તથા એને રક્ષણ આપે, અને જે માણસ, પોતે પોતાની આસપાસના હબસીઓના સ્વસ્થિતિ સુધારવાના પ્રયત્નમાં રસ લે છે એમ દર્શાવતા ડરે નહિ અથવા શરમાય નહિ, તે માણસ બીજી બાબતોમાં પણ ઠીક ઠીક સારો શહેરી હોવાનો સંભવ છે

દક્ષિણના સામાન્ય સમાજમાં સૌથી સારા માણસો, એટલે કે જેઓ સૌથી વધારે મજકારી તથા ધાર્મિક હોય છે, તેઓ જ ઘણુંખરું હબસીઓને સૌથી સારી રીતે પિછાને છે. સૌથી સારામાં સારા ગોરાઓ જ હબસીઓના દેવળોમાં વધારેમાં વધારે વખત જાય છે, અથવા તેમની રવિવારની શાળાઓમાં ઉપદેશ આપે છે. આવા ઉચ્ચ વર્ગની ગોરી વ્યક્તિઓ પાસે જ પોતાની મુશ્કેલીના સમયમાં સામાન્ય હબસીઓ શિખામણ અને સલાહ લેવા સૌથી વધુ વખત જાય છે.

હબસીને ત્યાં હું જન્મ્યો હતો, અને વળી હબસીઓના ઉદ્ધારને મેં મારું જીવન કાર્ય માન્યું હતું, એ બે કારણે ઉત્તર અને દક્ષિણની કેટલીક અસાધારણ વ્યક્તિઓના પરિચયમાં હું આવ્યો છું. દાખલા તરીકે, હું એક ગરીબ હબસીનો છોકરો હતો તેથી જ હેમ્પ્ટન સંસ્થાનમાં રસ્તો શોધતો જઈ શક્યો, અને ત્યાં જનરલ આર્મસ્ટ્રોંગની અસર મારા ઉપર થઈ. તેઓ મારા એક એવા શિક્ષાગુરુ અને મિત્ર નીવડ્યા, કે મારી માતાને બાદ કરતાં, તેમના જેવી મારા જીવન ઉપર મારી બીજી કોઈ પણ પરિચિત વ્યક્તિની અસર નહિ થઈ હોય. બાલ્યાવસ્થામાં મારા જેવા લક્ષણો હતા. તેવા જ લક્ષણો વધારે મોટા પ્રમાણમાં મારા પાછલા જીવનમાં રહ્યાં છે. હબસીઓને માટે હું કામ કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો. તેથી જ સૌથી ઉચ્ચ પ્રકારના, ઉદાર, ઉચ્ચ મનવાળા, મજકારી અને સ્વતંત્ર કોટિના મનુષ્યોના સતત સંસર્ગમાં હું આવ્યો છું. મેં ક્યારનું એ તો જાણ્યું છે કે, આવી અસાધારણ વ્યક્તિઓના અંગત સંપર્કમાં આવવાથી જ મેં મારી મોટા ભાગની કેળવણી પ્રાપ્ત કરી છે.

મારા કાર્યમાં આગળ ધપવામાં હું કેટલીક વખત હિંમત હારી ગયો હોત. પરંતુ સદ્‌ભાગ્યે મને પ્રેરણા અને હિંમત આપે એવી કેટલીક વ્યક્તિઓનાં દૃષ્ટાંત મારી સમક્ષ સતત રાખ્યા કરતો હતો. એ વ્યક્તિઓ જે સમાજમાં રહેતી હતી તે સમાજમાં જ ફક્ત જાણીતી હતી. એમના સમાજ બહાર તો એ વ્યક્તિઓ લગભગ અજ્ઞાત જ હતી. તેઓ જરાય પ્રકાશમાં નહોતી આવી. પરંતુ એમનામાં ધૈર્ય હતું. મુશ્કેલીઓમાં પણ એ વ્યક્તિઓ આનંદી રહી શકતી હતી. સદ્‌ભાવનાનો એ મહાનુભાવો કદી ત્યાગ નહોતા કરતા. તેમનાં દૃષ્ટાન્તોથી મને સતત પ્રેરણા મળ્યા કરી છે.

ટસ્કેજી જતા મને પહેલી જ વખત ઉપર વર્ણવ્યા પ્રમાણેના એક ભાઈનો ભેટો થઈ ગયો. તેમનુ નામ કેપ્ટન ધ્રમૈયા સી હાવર્ડ હતુ. તેઓ રેલવે લાઈનના એક તપાસણી-કામદાર હતા. મોન્ટગોમેરી અને એટલાન્ટા વચ્ચેની એલાબામાની વેસ્ટર્ન રેલવે લાઈનની એક ટ્રેનના તેઓ દેખરેખ રાખનાર અધિકારી હતા તેમણે કેળવણી ક્યા મેળવી હતી તે હું જાણતો નથી પુસ્તકોનો અભ્યાસ કેટલો કર્યો હતો તે પણ હું જાણતો નથી. પણ મને એટલી ખબર છે કે તેઓ દક્ષિણમાં જન્મ્યા હતા અને તેમનુ બધુ જીવન તેમણે ત્યા જ પસાર કર્યું હતુ. વીસ વર્ષના ગાળામાં તેમના કરતા વધારે ઊંચા પ્રકારના સદ્‌ગૃહસ્થ ઉત્તર કે દક્ષિણ વિભાગમાં મને ભાગ્યે જ મળ્યા હશે.

મને એક પ્રસંગ ખાસ યાદ આવે છે. નાતાલના તહેવારોમાં એટલાન્ટા અને મોન્ટગોમેરી વચ્ચેની એક ટ્રેનમા હુ મુસાફરી કરતો હતો. તેઓ મારી સાથે જ હતા. આ દિવસોમાં

મારી જાતિના જંગી અસભ્ય, અસભ્ય અને અજ્ઞાન માણસો મોટી સંખ્યામાં મુસાફરી કરે છે આ તહેવારોના સમયમાં સામાન્ય રીતે હબસીઓ જરા વધારે સ્વચ્છંદી બને છે, અને દારૂની અસરને લીધે ઘણાને એક જાતનું ગાંડપણ આવી જાય છે

કેટલાક સમય પછી ટ્રેનના છેવટના ડબ્બામાં મુસાફરી કરતા ટોળામાં એક ધાંધલ ઊભું થયું જ્યારે કેપ્ટન હાવર્ડ ત્યાં જઈ પહોંચ્યા ત્યારે દારૂ પીનાર કેટલાક માણસોએ તેમની સાથે એવી બાબતમાં બોલવા માંડ્યું કે હબસીઓ વા ગોરાઓમાંથી ઘણા ભાગને એ સાંભળીને વાજબી રીતે જ ક્રોધ ચઢે કેપ્ટન હાવર્ડને સ્થાને બીજો કોઈ ગોરો હોત તો હબસીઓ ઉપર ગોળીબાર કરવાની એને એક ગરમ તક આપડે એવું હતું એનું પરિણામ શું આવત એ મનથી મારી સમક્ષ એક ચિતાર સહેલાઈથી ખડો થઈ ગયો પરંતુ કેપ્ટન હાવર્ડે એક પિતાની માફક તેમની સાથે કામ લીધું તેમની ધીરજ અને પિતૃતુલ્ય વાત્સલ્ય જોઈને મારું હૃદય ઠરી ગયું ક્યાં એ અસભ્ય હબસીઓ અને ક્યાં એ ધીરજ અને વાત્સલ્યની મૂર્તિ સમા કેપ્ટન હાવર્ડ ! તેમણે તેમની સાથે સંપૂર્ણ શાંતિથી વાતચીત કરી તેમના અવાજ વા રીતભાતમાં જરાય ઉશ્કેરણી જણાતી નહોતી થોડા જ સમયમાં તેમણે ડબ્બામાં સંપૂર્ણ શાન્તિ અને વ્યવસ્થા આણી દીધા. ત્યાર પછી તેમણે થોડાક ડહાપણભરેલી શિખામણના શબ્દો તેમને કહ્યા પરિણામે તેમની સદ્ભાવનાની તેમના ઉપર અસર થઈ અને તેઓ તેમના તરફ કૃતજ્ઞતાની અને માનની લાગણીથી જોવા લાગ્યા

કેપ્ટન હાવર્ડને હબસીઓ સાથે કામ લેવાનું હતુ. ઘણાય કપરામા કપરા સયોગોમાથી તેમને પસાર થવુ પડ્યુ હતુ. છતાય તેઓ ગુસ્સે થયા હોય અગર તો ધીરજ ગુમાવી બેઠા હોય, એવું મેં મારી તેમની સાથેની અનેક મુસાફરી દરમિયાન કદી જોયુ નથી તેમની સાથે મેં દૂર દૂરના પ્રવાસો કર્યા છે. જ્યારે જ્યારે તેમને એ દરમિયાન ફુરસદ મળતી ત્યારે ત્યારે તેઓ મારી સાથેની બેઠકમા બેસી જતા, અને અમે બન્નેય દક્ષિણના હબસીઓની સ્થિતિ તથા તેમના ભાવિ સંબધીના વાર્તાલાપમા મશગૂલ બની જતા. એ વાર્તાલાપ કોઈ કોઈ વખત તો એક કલાક સુધી ચાલતો. મને યાદ છે કે ગોરાઓની ફરજ અને જવાબદારી સબધે તેઓ ઘણા ચોક્કસ વિચારો ધરાવતા હતા. હબસીઓ સાથે ધીરજ અને ન્યાયપુરસર વર્તન રાખવા સબધે તેમણે પોતાના કારણો મને અનેક વેળા કહી સમજાવ્યા હતા તેમણે મારી પાસે ઘણી વખત એવો પણ ભય પ્રદર્શિત કર્યો હતો કે, હબસીઓ પ્રત્યે સખતાઈભરેલું વર્તન રાખવાની ટેવથી હબસીના કરતા દક્ષિણના ગોરાને જ વધારે નુકસાન થાય છે

મે કેપ્ટન હાવર્ડ વિષે જરા લબાણમા કહ્યુ છે એનુ કારણ એ છે કે, તેઓ દક્ષિણના લોકોનુ એક વિશિષ્ટ પ્રકારનુ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે, અને દક્ષિણના દરેક સમાજમા એમના જેવી વ્યક્તિઓની સંખ્યા વધતી જતી માલૂમ પડે છે દક્ષિણના સાચા કુલીનોમા ભલમનસાઈ, આત્મસયમ અને સસ્કારિતાના લક્ષણો હોય છે. કેપ્ટન હાવર્ડમા એ સદ્‌ગુણોનો ઉચ્ચતમ અંશ હતો મારી સાથેની વાતચીત દરમિયાન તેઓ ઘણી વખત જણાવતા કે, હું કઈ હબસીઓને ચાહવાનો

ધરો નથી લઈ બેઠો, હબસીઓની તરફેણમાં કે તેમની વિરુદ્ધમાં કઈ ખાસ લાગણી ધરાવતો નથી, પણ કોઈ પણ જાતિ કે વ્યક્તિની સાથે ન્યાયી રીતે વર્તવું જોઈએ એમ હું માનું છું અને એ પ્રમાણે થતું જોવાની હું સમપૂર્વક આકાંક્ષા રાખું છું વળી તે જણાવતા કે, દક્ષિણના પ્રશ્નને હું ચાહું છું, અને તેથી જ ઇચ્છું છું કે બીજી જાતિઓને જે તક મળે છે તે તક હબસીઓને પણ મળવી જોઈએ એમને ખબર હતી કે, ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ અને બળવાનમાં બળવાન મનુષ્યને જે ન્યાય મળે છે તે જ ન્યાય ગરીબમાં ગરીબ અને નીચમાં નીચને ન મળે તો સમાજની આબાદી સ્થાયી ન રહી શકે

મારા જીવનની શરૂઆતમાં કેપ્ટન હાવર્ડ જેવી વ્યક્તિના સમાગમમાં હું આવી ચઢયો એને હું મારું અહોભાગ્ય માનું છુ તેમને ઓળખ્યા પછી મે વિચાર કર્યો કે, ચાલુ પરિસ્થિતિમાં એક ગોરો મારી જાતિને વિકસાવવાને અંગે એના તરફ ન્યાયી વર્તન રાખવાનું શીખી શકે છે, તો એક હબસીએ એને યોગ્ય પ્રતિઅભિનંદન આપવું જોઈએ

એનાસામાના મારા કાર્ય દરમિયાન શરૂઆતમાં મે એક બીજા દક્ષિણવાસી ગોરાનું ઓળખાણ કરી લીધુ હતુ તેમનો જન્મ પણ અલાબામામાં થયો હતો પરંતુ તેઓ જરા જુદા પ્રકારના માણસ હતા તેઓ કેળવાયલા, ઉચ્ચ સામાજિક તેમ જ અમલદારીનો દરજ્જો ધરાવનાર હતા તેમનું નામ જે એલ એમ કરી તેઓ હાલ સ્વર્ગવાસી થયા છે

ડૉ કરીના જીવનના છેલ્લા વીસ વર્ષ દરમિયાન તેમને ઓળખવાનો હું ખાસ હક ધરાવતો હતો અમેરિકન આત્ર

વિગ્રહમાં દક્ષિણનાં સંયોજિત સંસ્થાનોના પક્ષમાં રહી તેઓએ યુદ્ધમાં ભાગ લીધો હતો. કૉલેજના અધ્યાપક તરીકે તેમણે કામ કર્યું હતું. સંયુક્ત સંસ્થાનોના પ્રધાન તરીકે તેમણે સ્પેનમાં હોદ્દો સંભાળ્યો હતો, અને બીજી પણ કેટલીક જાહેર ખાતાઓની ઉચ્ચ પદવીઓ ભોગવી હતી. એથી પણ આગળ વધીને તેમના વિશે ઉચ્ચટનું કહેવું હોય તો એમ કહી શકાય કે દક્ષિણના ગોરાઓના જીવનનું સર્વોત્તમ તત્ત્વ એમનામાં હતું. વ્યક્તિગત ભાવના અને વિચારસરણીમાં દક્ષિણના ગોરાઓના તેઓ પ્રતિનિધિરૂપ હતા.

ડૉ. કરી સમાજમાં અને સરકારી ખાતાઓમાં ઉચ્ચ પદવી ધરાવતા હતા, છતાં જીવનના પાછલા વર્ષોમાં તેમણે કેળવણીનું કાર્ય હાથ ધર્યું હતું. દક્ષિણની ગોરી અને કાળી આમ જનતાની કેળવણીનું કાર્ય તેમણે ઉપાડી લીધું હતું. એ સિવાયના બીજા કોઈ પણ કાર્યને તેઓ વધારે સુખદાયક માનતા નહોતા.

એલાબામામાં પરગણામાં આવેલા મૉન્ટગૉમેરી શહેરમાં ડૉ. કરી સાથે કામધંધાને અંગે મારો પ્રથમ મેળાપ થયો. કૅપિટોલ નામના મકાનના એક ઓરડામાં થોડા સમય માટે મારે બેસવાનું થયું હતું. પાસેના જ ઓરડામાં ડૉ. કરી બીજા કેટલાક સદ્‌ગૃહસ્થો સાથે વાતચીત કરતા હતા. તેમાંના થોડા શબ્દો મારે કાને પડી ગયા. તેઓ હબસીઓની કેળવણી વિષે કંઈક કહેતા હતા. રાજ્યના એક અમલદારે કંઈક શંકા ઉઠાવી કે, હબસીઓની કેળવણી બાબતમાં દક્ષિણના એક સદ્‌ગૃહસ્થ સક્રિય ભાગ લે તો એ યોગ્ય ગણાય કે કેમ. તેમણે વાપરેલા શબ્દો તો હું બરાબર જણાવી શકતો નથી.

પરંતુ ડૉ. ફરીએ આપેલા જવાબનો ભાવાર્થ એવો હતો કે, હબસીની કેળવણી સાથે સંબંધ ધરાવવાથી જ તેઓ પોતે વા બીજો કોઈ પણ માણસ સામાજિક રીતે અગર અન્ય કોઈ રીતે કંઈ ગુમાવી બેસે એમ તેઓ માનતા નહોતા.

ડૉ. ફરીએ આગળ ચાલતાં જણાવ્યું કે, 'હબસીની કેળવણી માટે મેં જેટલું કર્યું છે એના કરતાં હબસીઓએ મારે માટે વધારે કર્યું છે. વળી હબસીઓની શાળાની મુલાકાત લેવાથી, તથા હબસી સ્ત્રી પુરુષ અગર તો બાળક તરફ ભલમનસાઈ ભરેલું કોઈ પણ કાર્ય કરવાથી, મેં જાતે લાભ મેળવ્યો છે અને હું કંઈક વધારે સારો થયો છું, એમ મને લાગે છે.' એમણે કહ્યું કે, 'આંતર વિગ્રહ પૂરો થયા બાદ તરત હબસીઓની કેળવણી સંબંધેની એકેએક હિલચાલની દરખાસ્તનો હું સખત વિરોધી હતો.' પરંતુ, પછી તેઓ હબસીઓની કેટલીક શાળાઓની મુલાકાત લેવા આવ્યા, હબસી લોકો કેળવણી મેળવવા માટે કેવા મથી રહ્યા છે એ તેમણે નજરોનજર જોયું, એ પરથી તરત જ એમના પૂર્વગ્રહો દૂર થઈ ગયા અને એને સ્થાને હબસીઓની કેળવણી પ્રત્યે તેમનામાં સહાનુભૂતિ અને પ્રશંસાની વૃત્તિ ઉદ્ભવી.

દક્ષિણના ગોરાઓમાં જન્મ અને સંસ્કારના કારણે જાતિભેદની ભાવના ખૂબ હતી. આંતર વિગ્રહ પછી તો પરાજય અને ગરીબાઈના દુઃખને લીધે એ ભાવના ખૂબ કટુ અને તીવ્ર બની ગઈ હતી છતાં, ખૂબ મથામણ કરતાં કરતાં તેઓ એવી દશાએ પહોંચી ગયા કે બની જાતિ અને પેગ જાતિના લોકો તરફ તેમનાં હૃદય પૂરાં મમતાળુ બની ગયાં. એમનાં કરતાં વધુ નમ્ર, વધુ માયાળુ અથવા વધુ ઉદાર

પ્રકારના માણસ બીજે ક્યાય જોવામા નહિ આવે એમ મારો અનુભવ છે, અને બીજાઓને પણ મે એમ કહેતા સાભળ્યા છે આતર વિગ્રહમા વિજયના ભાગીદાર બનનાર ઉત્તરવાસી ગોરાઓ અને હબસીઓને માટે રંગભેદ અને જાતિભેદની ભાવનાથી મુક્ત થવુ વધારે સહેલુ હોય છે દક્ષિણના ગોરા સબધી એવુ નથી

દક્ષિણમા એક બીજા પ્રકારના ગોરાઓ છે, જેમની મદદથી મે મારા કાર્યનો વધારે વિશાળ અને વધારે વ્યાવહારિક જ્ઞાન મેળવી લીધો હતો હુ ન્યુ ઓર્લિયન્સના જેન એમ પાર્કર નામના સગૃહસ્થ જેવી વ્યક્તિઓની વાત કરુ છુ તેમને હબસીની તરફેણમા અગર વિરુદ્ધ કોઈ ખાસ પ્રકારની લાગણી નહોતી પરતુ હબસીઓ એક વેપારી દૃષ્ટિથી ઉપયોગી છે એમ તેઓ માનનાર હતા પાર્કર સાહેબ દક્ષિણની ઔદ્યોગિક મહાસભાના પ્રમુખ છે, અને 'ગલ્ફ' સસ્થાનોના એક મોટામા મોટા જમીનદાર છે મારી સમજ પ્રમાણે, તેમની પેઢી દુનિયામા સૌથી વધારે રૂ ખરીદ કરે છે અને વેચે છે. મે ઘણાય ગોરાઓ સાથે વાતો કરી છે, પણ એમા પાર્કર સાહેબ એકલા જ સૌથી વધારે સ્પષ્ટતાથી એવુ સમજતા હોય એમ લાગે છે કે, ન્યાયની કચેરીઓમા, કામ કરવામા અને જીવનની બીજી સઘળી બાબતોમા, હબસીની સાથે ન્યાયથી વર્તવાની જરૂર છે, કેમ કે, એ બાબત દેશની વ્યાપારી પ્રગતિને માટે અગત્યની છે તેઓ એમ પણ સમજે છે કે, હબસીને નિયમિત કામ કરવાનું મન થાય, એ માટે એની જરૂરિયાતો વધારવી જ જોઈએ, અને એ કામ એને કેળવણી આપીને જ કરી શકાય એવુ છે

દેશના દરેક ભાગમા હબસીઓને અપાયેલા મે ઘણા વ્યાખ્યાનો સાભળ્યા છે પણ પાર્કર સાહેબના જેવુ વ્યાખ્યાન મે ક્યાય સાભળ્યુ નથી ટસ્કેજી સસ્થાનના વાર્ષિક સમારભ સમયે તેમણે હબસીઓ સમક્ષ એક ભાષણ કર્યુ હતુ આશરે એક હજાર ખેડતો ત્યા ભેગા થયા હતા તેમનું ઓતનુ ગજે ભીતરે એવુ વ્યાવહારિક અને મુદ્દાસરનું હતુ એમની જમીન ઉપર એમણે કેટલાય વર્ષોથી હબસીઓને કામ કરવાને રોકેલા છે આમ હોવાથી તેઓ તેમની પાસે સાદેસાદી રીતે અને ખુલ્લા દિલથી વાત કરી શક્યા એમણે એમને કેટલાક જરા કડવા સત્ય સભળાવ્યા, છતાય સાભળનારાઓએ એમની કદર કરી એટલું જ નહિ, પણ જે સદ્‌ભાવનાથી એ સત્ય ઉચ્ચારાયા હતા એ સદ્‌ભાવનાની પણ કદર કરી

દક્ષિણમા હબસીઓને જ્યા સુધી લાગે વળગે છે ત્યા સુધી તો તેમના કલ્યાણની આશાઓ પાર્કર સાહેબ જેવા સદ્‌ગૃહસ્થો ઉપર અવલબે છે કેમ કે, મજૂરી, ઉદ્યોગો, કેળવણી અને રાજકીય સસ્થાઓ એ સર્વ વચ્ચે ગાઢ સબધ છે એમ તેઓ સમજનાર છે વળી, ઉદાર મનથી અને સમભાવથી જાતિભેદના પ્રશ્નોનો સામનો કરી તેઓ તેનો વ્યાવહારિક ઉકેલ લાવવા મથે છે

એક તદ્દન બીજી જ જાતની વ્યક્તિના વારવાર સપર્કમા હૂ આવ્યો છુ 'લૂઈવિલ કુરિયર જર્નલ' નામના પત્રના કર્નલ હેન્રી વૉટર્સન સાહેબની હુ વાત કરુ છુ તેઓ દક્ષિણના જૂનવાણી વિચારના પ્રતિનિધિરૂપ છે એમ મને લાગે છે તેઓ ઉદાર, ઉચ્ચ આદર્શોથી ભરપૂર અને સુદર

રીતભાતવાળા સદ્‌ગૃહસ્થ છે. દક્ષિણમાં હબસીઓની કેવા પ્રકારની સ્થિતિ વગેરે છે, એ સંબંધી મારે તેમની સાથે અવારનવાર લંબાણપૂર્વક વાતો થઈ છે. હબસીઓ વિષે વધારે વિશાળ અને ઉદાર વિચાર ધરાવનાર એમના જેવો બીજો કોઈ સદ્‌ગૃહસ્થ મને મળ્યો નથી

કેટલાક વર્ષ ઉપર, ટસ્કેજીની અમારી શાળાના કાર્યમાં લોકોને રસ લેતા કરવા અમે એક સભા ગોઠવી હતી. એક પ્રખ્યાત સદ્‌ગૃહસ્થે પ્રમુખ તરીકે આવવાનું સ્વીકાર્યું હતુ. પરંતુ તેઓ એ વખતે હાજર નહિ રહી શકે એમ જ્યારે અમને જણાયુ, ત્યારે અમને ભારે નિરાશા થઈ. છેવટની ઘડીએ વ્યવસ્થા કરનાર સમિતિએ કર્નલ વૉટર્સનને તાર કર્યો. એમના એક બાળકનુ અવસાન થયુ હતુ, એના શોકમાં એમણે કેટલાક સમય સુધી જાહેરમા વ્યાખ્યાન નહિ કરવાનો નિર્ણય કર્યો હતો, છતા તેઓ ' લૂઈ વિલ 'થી ન્યૂ યૉર્ક પહોચી ગયા, અને હબસીઓની તરફેણમા એમણે એક એવુ સરસ વ્યાખ્યાન આપ્યુ કે, એવુ ભાષણ મે ભાગ્યે જ સાભળ્યુ હશે. એમણે મને એ વખતે કહ્યું હતુ કે, ટસ્કેજીમાના અમારા કાર્ય પ્રત્યે તેઓ જે રસ ધરાવતા હતા એને લીધે જ તેઓ એ પ્રમાણે ઘર છોડીને ભાષણ આપવા ગયા હતા, બીજી કોઈ પણ બાબત તેમને એમ કરતા લલચાવી શકત નહિ

દક્ષિણની પરિસ્થિતિ જોઈ ઘણી વખત હુ હિંમત હારી જતો, અને મારુ મન ખાટુ થઈ જતુ પરંતુ એવે સમયે પાર્કર સાહેબ અને કર્નલ વૉટર્સન જેવા માણસોના પરિચયે મારામાં પ્રાણ રેડ્યા છે અને મારી શ્રદ્ધામાં વધારો કર્યો છે.

હબસીઓ સાથેના સમાગમમા પણ હુ ભાગ્યશાળી

નીવડ્યો છુ ગોરાઓની માફક હબસીઓમા પણ એક વર્ગ એવો છે કે જે પોતે જે જાતિમા રહે છે તેના કલ્યાણની બાબતમા ગોરાઓના જેટલો જ રસ ધરાવે છે જે વસ્તુથી બન્ને જાતિ વચ્ચે વિખવાદ ઉત્પન્ન થાય એવુ હોય, એનો ઉચ્ચતમ ગોરાઓના જેટલો જ તેઓ પણ વિરોધ કરે છે પણ ગોરાઓમા જેવી રીતે બે પ્રકારના માણસો છે, તેવી જ રીતે હબસીઓમા પણ બે પ્રકારના માણસો છે

હબસીઓમા એક એવા પ્રકારના માણસો છે કે જેઓ સકુચિત સહાનુભૂતિવાળા ટૂકી વિચારદષ્ટિવાળા, અને ગોરાઓ વિરુદ્ધ અગાઉથી જ કડવાશ રાખનાર છે એનાત્તામામા જ્યારે હુ પ્રથમ આવ્યો ત્યારે મારે એક નિર્ણય કરી લેવાનો હતો ઉપર જણાવેલા પ્રકારના હબસીઓ સાથે સામેલ થઈ દક્ષિણના ગોરાઓને વગોવવાની જેહાદ ઉઠાવવી કે કેમ એ એક પ્રશ્ન હતો એને પરિણામે ઉત્તરના લોકોની મારા કાર્યમા સહાનુભૂતિ મળે એમ હતું બીજો પ્રશ્ન એ હતો કે, મારી જાતની આબ-રૂનનાનુ સાચુ હિત વિચારવુ અને બન્ને જાતિઓ વચ્ચે જે મારો સબધ બધાઈ ચૂકો હતો, તેને જાળવી રાખી તેમા વૃદ્ધિ કરવા પ્રયત્ન કરવો કે કેમ

મારા શરૂઆતના વર્ષોમા તો મારી આજુબાજુ જે અનિષ્ટો અને અન્યાયો હું જોતો હતો તેમને વગોવવાની સામાન્ય હિલચાલમા જોડાઈ જવા ઘણી વખત લલચાયો હતો, એની હું ના પાડતો નથી પણ જ્યારે મે એ વિશે ફરી ફરી વિચાર કરી જોયો ત્યારે મને જણાયુ કે, એવો રસ્તો લેવાથી કઈ પણ હિત થવાનું નથી ઉલટ એ રીતે તો ઘણુ નુકસાન થાય એવુ છે એક પરિણામ તો એ આવે

એવુ હતુ કે, મારી જાતિની આમ-જનતાની આજુબાજુ જે તકો રહેલી જ હતી તેનો લાભ લેવાને બદલે તેઓ અવળે રસ્તે દોરવાઈ જાય એવુ હતુ એ ઉપરાત મે જોયુ કે, ગોરાઓ વિરુદ્ધ દગો મચાવ્યા કરવાનો મારી જાતિની આમ-જનતાનો જરાય ઇરાદો નહોતો તેમને તો એટલુ જ જોઈતુ હતુ કે, કેળવણી મેળવવાના અને સ્વસુધારણાના તેમના પ્રયત્નમા તેમના ગોરા પાડોશીઓની મદદ અને ઉત્તેજન મળે તો બસ છે

મારા જેવા એક બીજા હબસી સદ્‌ગૃહસ્થ મારી માફક આ બધી બાબત સ્પષ્ટતાથી સમજી જનાર હતા. તેમનુ નામ રૂફસ હેરન હતુ એલાબામાના કૅમ્પ હિલમા તેઓ રહેતા હતા તેઓ ગુલામગીરીની પ્રથા ચાલતી હતી ત્યારે ગુલામ તરીકે જન્મ્યા હતા. પરતુ તેમનામા વ્યાવહારિક ડહાપણની ઊણપ નહોતી, અને તેઓ જે સમાજમા રહેતા હતા એના એક આગેવાન હતા. કેટલાક વર્ષો પૂર્વે પોતાના કપાસના પાકની લણણી કરી લીધા બાદ તેમણે ટસ્કેજીની સસ્થામા મારી મુલાકાત લીધી તેમણે કહ્યુ "મારો બધો પાક મે વેચી દીધો છે, એની મારી કિંમત ઊપજી છે, અને આ વર્ષનુ બધુ દેવુ ચૂકવી દેતા મારી પાસે ૨૦ ડૉલર વધ્યા છે." તેમણે મને દસ ડૉલર આપ્યા અને ટસ્કેજીના એક વિદ્યાર્થીની કેળવણી પાછળ તે ખર્ચવાનુ મને જણાવ્યુ તેઓ ઘેર પાછા ફર્યા અને પાડોશમા આવેલી એક ગોરાઓની શાળાના શિક્ષકને બાકીના દસ ડૉલર આપી એક ગોરા વિદ્યાર્થી માટે એ રકમ ખર્ચવાનુ જણાવ્યુ

તે દિવસથી રૂફસ હેરનને હુ સારી રીતે ઓળખતો થયો.

છુ ટસ્કેજીની હબસીઓની વાર્ષિક સભામા આવવાનુ તેઓ કદી ચૂકતા નથી તેઓ એવા પ્રકારના માણસ છે કે દરેક જણને તેમનુ કહેલુ સાભળવુ ગમે તેઓ હમેશા સીધા મુદ્દા ઉપર આવી જાય છે, અને બોલવા માટેલા વિષયની વાત બરાબર પૂરી થાય છે કે તરત જ બોલવુ બધ કરે છે મે તેમની સાથે વાતચીત કરી છે તે દરમિયાન તેમણે ઘણા ઉપયોગી સૂચનો કર્યા છે હબસીઓની આર્થિક, કેળવણી વિષયક અને નૈતિક સુધારણા સબધીનુ કોઈ ને કોઈ સૂચન તેઓ કરતા વળી એ સૂચન એવા પ્રકારન પણ હોય કે જેનાથી ગોરાઓ અને કાળાઓ વચ્ચેનો સબધ વધારે સારો બને આખા ઉત્તર કે દક્ષિણમા પોતાની જાતિના લોકો કે દેશ પ્રત્યે રૂક્ષ હેરા કરતા વધારે પ્રેમ ધરાવનાર ગોરાનો મેળાપ થવાનુ સદ્ભાગ્ય મને પ્રાપ્ત થયુ નથી તેમની ભાવનાઓ અને મહત્ત્વાકાક્ષા એવા પ્રકારની હતી કે એમના જેવા માણસોને મે હમેશ 'કુલીન' ગણ્યા છે

કઈ ખોટુ થતુ હોય અથવા અન્યાય થતો હોય તો કોઈ પણ ગોરો અથવા કાળો પોતાની નજરમા આવે ત્યારે અને તે જગાએ તેની સામે વાંધો ઉઠાવવાનો હક ધરાવે છે એની હુ ના નથી પાડતો પરતુ નીચેની હકીકત હુ ન જણાવુ તો સત્યને મે અન્યાય કર્યો ગણાય અને દક્ષિણની આમ જનતાને પણ અન્યાય કર્યો ગણાય કેટલાક માણસો તો એવો ધધો જ લઈ બેઠેલા હોય છે કે, 'હક, હક'ની બૂમો પાડવી અને એ રીતે ગોરાઓ અને કાળાઓ વચ્ચે કડવાશની લાગણી ઉત્પન્ન કરવી એવા માણસો કરતા રૂક્ષ હેરે ને પોતાનું વજન વધારે

ઉપયોગી રીતે ગાળ્યુ છે. અમેરિકાના હબસીઓના ઉદ્ધારનો માર્ગ તૈયાર કરવા મહેનત તો કરવાની છે. પરંતુ શુષ્ક દલીલો, કે ખોટુ થાય છે ખોટુ થાય છે, એવી ખાલી બૂમો પાડવાથી એ કામ બની શકે એવુ નથી. મુખ્યત્વે રચનાત્મક કાર્ય કરીને જ ખરેખરી પ્રાપ્તિ થઈ શકે એમ છે

જેમ્સ સી નેપિયર નામના એક બીજા હબસી સદ્‌ગૃહસ્થની હવે હું ઓળખાણ આપુ છુ. તેઓ કેળવાયેલા, ધનાઢ્ય અને સરકારી છે અને 'નેશવીલ'મા શરાફ છે એમની ઉમર ડગ્લસ હરનના જેટલી જ લગભગ છે વીસ વર્ષથી તેમની સાથે હુ ગાઢ સંપર્કમા આવ્યો છુ ઉત્તર અને દક્ષિણમા હુ તેમની સાથે રહ્યો છુ મે એમની સાથે સભાઓમા કામ કર્યુ છે ખાનગીમા મારે ઘેર કે તેમને ત્યા મે વાતચીત કરી છે આ બધા વર્ષો દરમિયાન, ગોરાઓ તરફ સંકુચિત કે કડુતા ભરેલા વિચારો દર્શાવતા મે તેમને કદી સાભળ્યા નથી એથી ઊલટુ, ગોરાઓના ખોટામા ખોટા કૃત્યો કરતા સારામા સારા કૃત્યોની જાહેરાત કરવાની તેમની ઇંતેજારી મે જોઈ છે મારા જીવનનો મોટો ભાગ મે એમના જેવા માણસની સોબતમા રહીને કામ કરવામા ગાળ્યો છે સંયુક્ત સંસ્થાનોનો કોઈ ભાગ એવો નહિ હોય કે જ્યા મને એમની ઢબનો કોઈ ને કોઈ માણસ મળી આવ્યો ન હોય આવા માણસોને તો હુ ખાસ કરીને વધારે માન આપુ છુ તેઓ ધારત તો હબસીઓના જીવનમા ગોરાઓ તથા તેમના અન્યાયો વિષે જે હલકા પ્રકારની વાતો કરવાની ટેવ સામાન્ય થઈ પડી છે એ ટેવમા સામેલ થઈ, એની એ વાતને ઘૂંટ ઘૂંટ કરત, અને એમ કરીને જાતે સતત દુખ ભોગવત તથા

તેમની આજુબાજુનાઓને પણ દુઃખી કરત. પરંતુ તેમણે એવું કર્યું નથી, અને તેથી જ હું તેમને ખાસ કરીને વધારે માન આપું છું.

ઉપરાંતમાં મારે જણાવવાનું કે આ દેશમાં હબસીને દુઃખ પામવાનું કોઈ સાચેસાચું કારણ હું જોઈ શક્યો નથી. સંયુક્ત સંસ્થાનોના ભાગમાં ય ગોરાઓને તો એવો જ ખ્યાલ બંધાઈ ગયો છે કે, સામાન્ય હબસી પોતે ગોરો નથી એવો શોક કરવામાં પોતાનો ઘણોખરો સમય ગાળે છે અથવા ગોરાઓની સાથે શુદ્ધ સામાજિક દૃષ્ટિએ એને શી રીતે ભળવાની રજા મળે એની ખટપટ કર્યા કરે છે. પરંતુ આ વાત સત્યથી વેગળી છે. ઉત્તર અને દક્ષિણના બધા વર્ગના હબસીઓના પરિચયમાં હું આવ્યો છું. કોઈ હબસી પોતાના સમાજથી દૂર જતો રહેવા માગે છે અગર ગોરાઓના સમાજમાં ભળી જવા માગે છે, એવી બાબતનો ઉલ્લેખ સરખો પણ તેમનામાં ક્વચિત જ સંભળાય છે. બુદ્ધિશાળી હબસી તો પોતાના સમાજમાં હોય છે ત્યારે ખૂબ સંતોષ અનુભવે છે. હબસીઓની બહારના સમાજનો કોઈ પણ માણસ એ વસ્તુને ભાગ્યે જ કલ્પી શકે છે કે સમ- શકે છે. કુટુંબમાં, ગુપ્ત મંડળોમાં તથા દેવળોમાં કે એવાં બીજાં મંડળોમાં ભેગા થયેલા હબસીઓ પોતાની જાતિને સુધારવાના સાધનો સંબંધી જ વાતચીત કરવામાં મશગૂલ બની જાય છે.

ગોરા ખેડૂતોની માફક હબસી ખેડૂતો મુખ્યત્વે ખેતી સંબંધી જ વાતચીત કરે છે. જ્યારે પોતાની જમીન સંબંધી એ વાત કરે છે ત્યારે એ સૌથી વધુ ખીલી શકે છે. ખેતરના વાતાવરણમાં જ કંઈક એવું છે કે જેથી હબસીની સ્વાભાવિક, સામાન્ય

બુદ્ધિનો વિકાસ થાય છે, અને એ વધારે સંગીન બને છે. સામાન્ય રીતે, કોઈ પણ વસ્તુમાં શું રહસ્ય રહેલું છે એ સમજી એનું તાદશ શબ્દચિત્ર આપવાની હબસી ખેડૂતમાં સરસ શક્તિ હોય છે. એવી શક્તિ બીજામાં ભાગ્યે જ જોવામાં આવે છે એ બાબતનો ખુલાસો મને તો એ જણાય છે કે, હબસી ખેડૂત કુદરતનો અભ્યાસી હોય છે જમીનના છોડ અને પ્રાણીઓના વિકાસનો, ઝરાઓ અને પક્ષીઓનો, અને ઋતુઓના ફેરફારનો, એ પોતાની રીતે અભ્યાસ કરે છે. અનુભવજ્ઞાન હમેશાં કીમતી હોય છે, અને એવું અનુભવજ્ઞાન મેળવવાની એ ખેડૂતને તક મળે છે.

કેટલાક વર્ષો ઉપર હબસીઓની એક ખેડૂત સંસ્થાની મેં મુલાકાત લીધી હતી. ત્યાં એક અભણ હબસી ખેડૂતની પાસેથી મેં જે બોધ મેળવ્યો છે તે હું કદી ભૂલ્યો નથી. ટસ્કેજીના એક સ્નાતકે મને એ સંસ્થાની મુલાકાતે જવાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું. ટસ્કેજીથી કેટલાક માઈલ દૂર એ સંસ્થા આવેલી છે. ત્યાંના એક ઓરડામાં મેં પ્રવેશ કર્યો ત્યારે 'ખેડૂત અનુભવ સભા' નામથી ઓળખાતી, એ સંસ્થાની એક સભાનું કામકાજ ચાલતું હતું. એક હબસી ખેડૂતને વ્યાસપીઠ ઉપર જઈ પોતાના અનુભવનું બયાન કરવાનું કહેવામાં આવ્યું. એ ખેડૂત આશરે પાંસઠ વર્ષનો બુઢ્ઢો હતો. એણે પુસ્તકિયા જ્ઞાન જરાય મેળવ્યું નહોતું. પરંતુ એક શિક્ષકે એની ખેતી કરવાની રીત સુધારવાનું બતાવ્યું હતું. એ શિક્ષક એ વર્ગના બીજાઓને પણ એ જાતનું શિક્ષણ આપતો હતો.

પોતાનો અનુભવ વર્ણવવા એ ખેડૂત ઓરડા આગળ આવી પહોંચ્યો અને (અશુદ્ધ અંગ્રેજીમાં) એણે કહેવા માંડ્યું.

"મને વિજ્ઞાનનો અભ્યાસ કરવાની તક મળી નથી, પણ આ શિક્ષક આવ્યા છે ત્યારથી મારી જાતે જ હું કંઈક વિજ્ઞાન રચવાનો પ્રયત્ન કરું છું" ત્યાર પછી એણે કપાસના છોડની ૭ ડાળી એની બાજુના એક મેજ ઉપર મૂકી અને પછી એક વિગતવાર વર્ણન શરૂ કર્યું એણે દસ વર્ષનો અનુભવ રજૂ કર્યો એ વર્ષો દરમિયાન પોતાની જમીન ફળદ્રુપ બનાવી દરેક કપાસની ડાળી ઉપર જીંડવાની સંખ્યા એ વધારતો ગયો હતો આ સર્વનું વર્ણન કરી એણે એક ડાળું ઊંચક્યું અને સભાજનોને બતાવ્યું એણે કહ્યું, "શિક્ષક આવ્યા ત્યાર પહેલાં અને મે ખેતીની સુધારણા શરૂ કરી એ પહેલાં કપાસના એક ડાળ ઉપર ફક્ત બે જ જીંડવા બેસતા હતા બીજે વર્ષે એવી સ્થિતિ આવી કે એ જ જમીનમાં એક ડાળ ઉપર ચાર જીંડવા બેસે એવું કરવામાં મને ફતેહ મળી" આ પછી એણે સભાજનોને એક બીજું ડાળ બતાવ્યું વળી પછી એક ત્રીજું ડાળ બતાવ્યું અને પછીથી ચોથું છેવટે એણે કહ્યું, "છેલ્લાં વર્ષો દરમ્યાન એક ડાળ ઉપર આઠ જીંડવા બેસે છે"

છેવટે એણે છેલ્લું ડાળ ઊંચક્યું અને કહ્યું, "આ વર્ષે મે આવો કપાસ ઉગાડ્યો છે'" એક ડાળ ઉપર ચૌદ જીંડવા એણે બતાવ્યાં પછી એ વૃદ્ધ પોતાની જગ્યાએ બેસી ગયો

દૂરના શ્રોતાઓમાંથી એક જણ ઊભો થયો અને બોલ્યો, "કાકા, તમારું નામ કહેશો કે?"

એ વૃદ્ધ આસ્મી ઊભો થયો અને કહ્યું, "જ્યારે તું હવે મારું નામ પૂછે છે ત્યારે તે હું કહું (આ જવાબ પણ તદ્દન અશુદ્ધ અંગ્રેજીમાં આપ્યો હતો) આ શિક્ષક આવ્યા પહેલાં, બહુ પહેલાં, હું એક લાકડાની બનાવેલી ઝૂંપડીમાં

રહેતો હતો જમીનનુ ભાડુ આપતો અને ખોરાક મેળવવા પાક ગીરો મૂકતો એ દિવસમા જ્યારે મારી પાસે કઈ નહોતુ ત્યારે લોકો મને 'વૃદ્ધ જિમ હિલ' કહીને બોલાવતા પણ હવે હુ દેવામાથી છૂટો થયો છુ, મારી પાસે પચાસ એકર જમીનના દસ્તાવેજો છે, હુ એક સારા મકાનમા રહુ છુ, એ મકાનને ચાર ઓરડા છે, દરેક ઓરડાને બહારથી અને અંદરથી રગ કર્યો છે, મારી પાસે બૅન્કમા પૈસા જમા પડયા છે, વળી મારી જાતિમા હુ એક કર ભરનારો છુ અને મારા છોકરાને કેળવણી આપુ છુ મારી જાતિના લોકો હવે મને 'મિ૦ જેમ્સ હિલ' કહીને બોલાવે છે '

આ દસ વર્ષ દરમિયાન — આ ડોસાને લાગે વળગે છે ત્યા સુધી તો — એણે કપાસ ઉગાડયો હતો પરતુ એટલુ જ નહોતુ એણે તો જાતિજનોનો આખોય કોયડો ઉકેલ્યો હતો દક્ષિણમા બને મુસાફરી કરતા ઉપર વર્ણવ્યા મુજબના વૃદ્ધ હબસી ખેડૂતોનો સતત ભેટો થઈ જાય છે દેશના અદરના મહત્ત્વના ભાગોમા, બગીચાઓ અને મોટી વસાહતોમા, નાના ખેતરોમા જઈ શકતા અને હબસીઓની આમ-જનતાને મળી શકતો એમ કરવામા મારા જીવનમા મે એક મહાન સતોષ અનુભવ્યો છે તમના ખેતરોમા કે જગલોમા તેઓ કામ કરે છે ત્યા જવાનુ અને તેમની સાથે વાર્તાલાપ કરવાનુ મને ગમે છે દેવળોમા, રવિવાર-શાળાઓમા, ખુલ્લી જગાઓમા તથા એમનામા જાગૃતિ આણવા અન્યત્ર ભરાતી એમની સભાઓમા ભાષણ આપવાનુ મને ગમે છે આ રીતે, લખવામા અને ભાષણો કરવામા ઉપયોગી થઈ પડે એવી ઘણી બાબતો મને મળી છે પુસ્તકો વાચવાથી એટલી

બાગનો મને કદી ગમ્યો નથી સામાન્ય રૂપની ખેડૂતનામાં જણાયે કૃત્રિમતા કે ઢોંગ હોતા નથી તે જેવો હોય છે એવો જણાય છે કદી કોઈની વાનરનકલ કરતો નથી આ રૂપના માણસોને મળવામાં અને ઓળખવામાં મને ખૂબ મઝા પડે છે

મેં જ્ઞાનમાં સુધરેલી જાતિને એક ફાયદો પણ છે કે, દક્ષિણના ઉત્તમ મનુષ્યોના સંસર્ગમાં તેઓ આવી શકે છે મારા સદ્ભાગ્યે મને એ લાભ મળ્યો છે ઉત્તરમાં બે વર્ગના લોકો છે એક વર્ગ સંકુચિત વિચારોનો અને ગેરવાજબી વર્તન રાખનારો છે દક્ષિણના ગોરાનું હબસી પ્રત્યે અથવા ઉત્તરના ગોરા પ્રત્યે જેવું વર્તન હોય છે, એવું જ વર્તન એ વર્ગના ઉત્તરવાસીનું દક્ષિણના ગોરાઓ તરફ હોય છે ઉત્તરવાસીઓનો બીજો પ્રકાર વિશાળ અને ઉદાર વિચારો ધરાવનાર હોય છે હું આ બીજા પ્રકારનાની સાથે જ પ્રસંગ પાડું છું

આમ જણાવતાં એક અપવાદ તરફ હું ધ્યાન ખેંચું છું હબસીઓના 'ધંધાદારી' મિત્રને હું એમાંથી બાદ કરું છું કોઈ પણ જાતિના 'ધંધાદારી' મિત્ર હોવાનું કોઈ પણ માણસ જ્યારે દમામથી જાહેર કરે છે ત્યારે મારી ધીરજની હદ આવી જાય છે ચીન, જાપાન, અથવા ફિલિપાઈનના વતનીઓના 'ધંધાદારી' મિત્ર હોવાનું જણાવનાર માણસ ઘણી વખત કંઈક સદ્ભાવના બતાવનારો હોય છે, પરંતુ એ હમેશાં ફટકો આપે એવો હોય છે હબસી એક મનુષ્ય છે એમ માનીને એનામાં રસ લેનાર માણસને મળવું મને ગમે છે હબસી પણ એક માનવ કુટુંબનો સભ્ય છે અને હબસીને મદદ કરવાથી આ દુનિયા વધારે સારી રહેવા લાયક બને છે એમ માનીને મદદ કરવા ઇચ્છનારની સાથે પણ મને વાત કરવી ગમે છે

પચ્ચીસ કે એથી પણ વધારે વર્ષો દરમિયાન ટસ્કેજી સંસ્થાના ઘડતર અને નિભાવાર્થે નાણા મેળવવા ઉત્તરમા જવાનો મને અભ્યાસ છે એ દરમિયાન મેં એ પ્રદેશના ઘણા અસાધારણ મનુષ્યોનો પરિચય સાધ્યો છે એમની સાથે જરા જુદી જ રીતે, અને કદાચ સામાન્ય માણસ જે રીતે ન આવી શકે એવા ગાઢ પરિચયમા આવવાની મને તક મળી છે એનુ કારણ એ છે કે, હું હબસીઓની કેળવણીને માટે મદદની યાચના કરતો હતો અને આપણી વસ્તીના જ એક અંશ તરફ જે બેદરકારીભર્યું વર્તન રખાયુ હતુ તેને યોગ્ય તક મળે એ હેતુથી જ હું એમની પાસે મદદ શોધતો હતો. એમના જીવનની એક એવી બાજુ જોવાની મને તક મળી હતી કે જેનાથી એમના ધધાર્થી ભાઈઓ પણ કદાચ પરિચિત નહિ હોય

સ્ટેન્ડર્ડ ઑઈલ કંપનીના એક વખતના મુખ્ય અધિકારી સ્વ. એચ એચ રોજર્સ હબસીઓના પ્રશ્નમા ખાસ રસ લેતા હતા અને એમની પ્રત્યે મહાનુભૂતિ ધરાવતા હતા છતા હું હિંમતથી કહું છુ કે, એમને ઓળખનારાઓમા જૂજ લોક જ એ બાબત જાણતા હતા એમણે આ રસ અને મહાનુભૂતિ દર્શાવ્યા હોય એવો એક પ્રસગ તો મને બરાબર યાદ છે એક દિવસ હબસી ખેડૂતોનુ એક નાનું વર્તમાનપત્ર હું તેમને બતાવતો હતો ટસ્કેજીમા એ પ્રસિદ્ધ થયુ હતુ, અને એમા અભાગ પ્રદેશની એક કોમના લોકો અદરઅંદર નાણાં ઉઘરાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા એની હકીકત હતી. રૉજર્સ સાહેબે એમને વચન આપ્યુ હતુ કે, શાળાનુ એક મકાન બધાવી આપવા પોતે કંઈક રકમ આપશે એ મકાન

બાંધવામાં ખૂટતાં નાણાં લોકોએ ઉઘરાવવા માંડ્યાં હતાં. આ ઉઘરાણું કરવાને શાળાનાં વિદ્યાર્થીઓ બહાર નીકળી પડ્યાં હતાં. ખૂટતી રકમ પૂરી થાય એ હેતુથી ઘણાં માણસોએ ફાળો આપ્યો હતો. ગરીબાઈ હોવા છતાંય લોકોએ કંઈ ને કંઈ આપ્યું હતું. કોઈએ એક પેની તો કોઈએ પાંચ સેન્ટ તો વળી કોઈએ પચીસ સેન્ટ. વળી કેટલાકે એક ડૉલર અને થોડાકે પાંચ ડૉલર જેટલી રકમ પણ ભરી હતી. વર્તમાનપત્રમાં આ સર્વ હકીકતનો હેવાલ વાંચીને અને આ પ્રમાણે નાણાં ભરનારના નામોની લાંબી યાદી જોઈને ગૅન્ડર્મ સાહેબની આંખમાં આંસુ ભરાઈ આવ્યાં. હું નથી ધારતો કે, તેમણે આપેલા પૈસામાં લોકોનું ભલું કરવાનું આવું મહાન બળ રહ્યું છે એવું એમને ત્યાર પહેલાં કદીય ભાન થયું હોય. તેમના જીવનમાં છેલ્લાં વર્ષો દરમિયાન ગૅન્ડર્મ સાહેબ ખૂબ રસપૂર્વક વર્જીનિયા રેલવેનું બાંધકામ કરવામાં રોકાયા હતા. એમની યોજના પ્રમાણે જ એ રેલવે બાંધવામાં આવી હતી. બધા પૈસા પણ એમના પોતાના જ હતા. નોરફોક (વા.)થી ડીપ વૉટર (પશ્ચિમ વા.) સુધીની એ રેલવે હતી. નવી રેલવે બંધાયા પછી પહેલી વ્યવસ્થા તો એમણે એ કરી કે એક ખાનગી ટ્રેન દોડાવી એમાં મને મુસાફરી કરાવી. એ મુસાફરી દરમિયાન એ રેલવે લાઈન ઉપર આવેલાં જુદાં જુદાં શહેરોમાંના હબસી લોકોને હું કંઈક કહું અને એમની સ્થિતિનો અભ્યાસ કરી એ સ્થિતિ સુધારવાનો કંઈક પ્રયત્ન કરું એ એમનો હેતુ હતો. એમના દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રમાણે, જે દેશનો તેઓ વિકાસ કરવા ઇચ્છતા હતા, તે દેશના વિકાસના એક અગત્યનાં સાધન જેવા એ લોકો હતા. જે પ્રદેશમાં થઈને

રેલવે પસાર થતી હતી તે બધો પ્રદેશ તેઓ જોવા ઇચ્છતા હતા એ પ્રદેશ એ વખત સુધી કંઈક પછાત હતો એને તેઓ સમૃદ્ધ અને આબાદ બનાવવા માગતા હતા ઉદ્યોગી અને સુખી લોકોથી ભરપૂર અને આબાદી પામતા શહેરો એ પ્રદેશમા થાય એ જોવાની તેમની ઇચ્છા હતી પણ તેમનુ સ્વપ્નું ફળીભૂત થતું દેખાયુ એ પહેલા થોડાક જ સમય અગાઉ તેમનુ મૃત્યુ થયુ

મિ૦ ગૅજર્સનુ મૃત્યુ થયુ એ પહેલા કેટલાક વર્ષો સુધી મારે તેમની સાથે ગાઢ પરિચય રહ્યો હતો ન્યૂ યૉર્કમાની એમની ઑફિસમા હુ તેમને વારવાર મળતો કેટલીક વખત તો તેમના નાના મછવામા મે તેમની સાથે નાના નાના પ્રવાસો પણ કર્યા છે જે કાર્ય કરવા હુ પ્રયત્ન કરતો હતો એના વિષે એ સમયે એમની સાથે વિગતવાર વાતો કરવાની મને તક મળી છે મને મળેલા માણસોમા મિ૦ ગૅજર્સનુ મગજ મને સૌથી વધારે શક્તિશાળી અને ફળદ્રુપ લાગ્યુ છે મોટા મોટા ધધાઓની બાબતો સાથે સબધ હોવાને લીધે
૬ તેમનુ દૃષ્ટિબિંદુ ઘણુ વિશાળ બન્યુ હતુ સામાજિક અને જાહેર પ્રશ્નો સબધી એમનામા વ્યાવહારિક ગ્રહણશક્તિ આવી હતી એમની સાથેના સપર્કમાથી મને ખૂબ શીખવાનુ મળ્યુ હતુ

પ્રસ્તુત વિષયને અગે હુ એક બીજી વ્યક્તિનુ નામ દઉ તેઓ વળી તદ્દન જુદી જ ઢબના માણસનુ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવે છે. ઉત્તર સસ્થાનોમાની મારી મુસાફરીઓ દરમિયાન હું તેમની સાથે વારવાર સબધમા આવ્યો છુ મિ ઓસ્વાલ્ડ ગૅરીસન વિલાર્ડ સબધી હુ વાત કરુ છુ ન્યૂ યૉર્કના 'ઇવનિંગ

પોસ્ટ'ના તેઓ અધિપતિ હતા. મિ૰ રૉજર્સ જે અર્થમાં વેપારી હતા તે રીતે મિ૰ વિલાર્ડ મુખ્યત્વે વેપારી નહોતા. હબસીની કેળવણી અને પ્રગતિની બાબતમાં મિ૰ રૉજર્સ કરતાં તેઓ જુદા જ પ્રકારનો રસ ધરાવતા હતા. કંઈ નહિ તો છેવટે એ પ્રશ્નને તેઓ તદ્દન જુદા જ દષ્ટિબિન્દુથી જોતા હતા.

મિ૰ વિલાર્ડ, ગુલામી નાબૂદ કરવાના હિમાયતી તરીકે પ્રખ્યાત થયેલા વિલિયમ લૉઈડ ગૅરીસનના પૌત્ર થાય. તેઓ એક સાક્ષર અને આદર્શવાદી છે. એમના દાદાએ હબસીના હક્ક માટે જે ભારે ધગશ દર્શાવી હતી તે એમનામાં પણ છે. આ દેશમાં બીજી કોઈ પણ જાતિના લોકોને જે હક્ક અને તક મળે છે તે હબસીને પણ મળવાં જોઈએ એમ જોવાને તેઓ આતુર છે અને એ બાબતનો તેઓ આગ્રહપૂર્વક પ્રયત્ન કરે છે. કોઈ પણ માણસ અથવા કોઈ પણ એક વર્ગના માણસોની સ્વતંત્રતાને કોઈ પણ રીતે મર્યાદિત કરવા ઇચ્છતી દરેક સંસ્થાનો તેઓ ખુલ્લેખુલ્લો વિરોધ કરનારા છે. એમણે પોતાના દાદાની માફક અને એમની પદ્ધતિથી જ, માનવ જાતિની સ્વતંત્રતા માટે લડાઈઓ લડવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે; એટલું જ નહિ, પણ હબસીઓની કેળવણીની બાબતમાં તેમણે જાતે રસ લીધો છે. મુખ્યત્વે કરીને એમના સૂચન અને કામને લીધે જ ટસ્કેજી સંસ્થાના પચીસ વર્ષના રજત મહોત્સવ સમયે સંસ્થાને ૧૫૦૦૦૦ ડૉલરનો ફાળો ગળ્યો હતો. મિ૰ વિલિયમ એચ બોલ્ડવિને ટસ્કેજીની અને દક્ષિણના હબસીઓની કેળવણી-વિષયક જે સેવાઓ કરી હતી, એના સ્મારક તરીકે

અને એમનુ નામ રાખવાને માટે એ રકમ ઉધરાવી હતી. મિ० વિલાર્ડ પોતાના ઘણા સમયનો ભોગ આપીને અને અંગત સેવાઓ કરીને દક્ષિણના હબસીઓની કેટલીક પ્રમાણમા નાની અને મુશ્કેલીથી ચાલતી શાળાઓના ઘડતરમાં મદદ કરી છે. ઓછામા ઓછી આવી બે સંસ્થાઓના તેઓ ટ્રસ્ટી છે. એકમા તો તેઓ ટ્રસ્ટી મંડળના પ્રમુખ પણ છે, અને મંડળના કાર્યના નિયમન તથા સંચાલનમા સક્રિય ભાગ લે છે તાજેતરમા જ તેઓ એક પ્રવૃત્તિ કરી રહ્યા છેઃ હબસી લોકોની પ્રગતિ માટેનુ એક રાષ્ટ્રીય મંડળ તેમણે ઊભુ કર્યું છે. એ મંડળ એક જાતના ચોકિયાતનુ કામ કરનાર સમિતિ જેવુ છે હબસીઓના હક્ક અને હિતની ઉપર નજર રાખી એની તેઓ ચોકી રાખશે. ટૂંકમા અદાલતો મારફત, કાયદા કાનૂન મારફત, જાહેર અને ખાનગી ઉપાયો દ્વારા, દેશના જુદા જુદા ભાગમા વસતા હબસીઓને હાલમા સહન કરવા પડતા સર્વ પ્રકારના અન્યાયો દૂર કરવા એ સમિતિ પ્રયત્ન કરશે

મિ વિલાર્ડના ઉદ્દેશો સાથે તો હુ સંપૂર્ણ સહાનુભૂતિ. ધરાવુ છુ, પરંતુ ન્યાયને ખાતર મારે કહેવુ જોઈએ કે, એ હેતુઓ પાર પાડવા તેઓ જે ઉપાયો યોજતા તેની સાથે હુ ઘણી વખત મતભેદ ધરાવતો. કેટલીક વખત તો તેમના વર્તમાનપત્રમા અને ખાનગી વાતચીતમા તેમણે મારી વિરુદ્ધ ટીકાઓ પણ કરી છે તેમ છતા આ બધા સમય દરમિયાન એમની મિત્રાચારી અને સદ્ભાવના મે જાળવી રાખ્યા છે એમ મને લાગ્યુ છે મારી કોઈ અંગત વિનતી કરવા હું જ્યારે તેમની પાસે ગયો છુ, કે મારા કામને મદદરૂપ

થઈ પડે એવી માગણી પણુ મે જ્યારે તેમની પાસે કરી છે, ત્યારે તેમની શક્તિ અનુસાર બનતી બધી મદદ કરવા તેમણે હમેશા ઇતેજારી બતાવી છે, અને એની કોઈ દિવસ એમણે ના પાડી હોય એવુ ભાગ્યે જ હશે હુ એમની સૂચનાઓ દરેક વખતે સમજી શકયો નથી એમણે બતાવેલી રીતો પ્રમાણે કામ કરવા તેમની સાથે હુ હમેશા સમત થઈ શકયો નથી, છતાય, હુ ધારુ છુ કે, એમની ટીકાઓથી મને ફાયદો થયો છે અને એમના જુસ્સાદાર અને અડગ સ્વભાવની અસર જાહેર જનતાની મનોદશા ઉપર સારી લાભદાયી થતી હતી એ મને હમેશા લાગ્યુ છે, અને એની મે કદર પણ કરી છે

મિ વિલાર્ડ પાસેથી હુ એક પાઠ પણ શીખ્યો છુ એક જ હેતુથી એકત્ર થયેલી ભિન્ન ભિન્ન વ્યક્તિઓ હમેશા એકબીજાને મદદરૂપ થઈ પડે એવો મિત્રાચારી ભરેલો સબધ હમેશા જાળવી રાખી શકે છે, પછી વિગતોની બાબતમા અને ધ્યેયને પહોચી વળવાના તેમના માર્ગો ભલેને ભિન્ન હોય

મારા ઉપર ઊડી અસર કરનાર બીજા એક ગૅબર્ટ સી ઑગડન છે હૅમ્પ્ટન સસ્થાનો હુ વિદ્યાર્થી બન્યો ત્યાર બાદ કેટલેક મહિને મિ ગૅબર્ટ સી ઑગડન ન્યૂ યૉર્કના કેટલાક સદ્ગૃહસ્થો સાથે હૅમ્પ્ટનની મુલાકાતે આવ્યા એમને મે પહેલી જ વા જોયા તથા તેમનો મજબૂત, સ્વચ્છ અને જુસ્સાવાળો શારીરિક બાધો, માનસિક અને નૈતિક બધારણ, એ સર્વ એવા પ્રકારના હતા કે, એમને પહેલી વાર જોતા જ મારા ઉપર એવી છાપ પડી કે જે મારા જેવી સ્થિતિમા ન હોય તે ભાગ્યે જ સમજી શકે મારા ઉપર સૌથી મોટી છાપ આ પ્રમારની પડી "આ માણસ અતિ ભારે ઉત્કટતાવાળા

અને વ્યવહારદક્ષ છે. તેઓ પોતાના ધંધાની બાબતોમાં ખૂબ ગરકાવ થઈ ગયેલા હોવા છતાં, એ ધંધાને જરા બાજુએ મૂકીને, એક અભાગી જાતિની ઉન્નતિ કરવા પોતાનો કંઈક સમય આપે છે અને વિચાર કરે છે."

મિ. રૉજર્સ અથવા મિ. વિલાર્ડ કરતાં મિ. ઑગ્ડન તદ્દન જુદી જ ઢબના માણસ છે. હબસીઓના ઉદ્ધારનો પ્રશ્ન ફક્ત હક્ક અને સ્વતંત્રતાનો જ છે એવું એમનું દૃષ્ટિબિન્દુ નથી. દક્ષિણની એક ઉત્પાદક બાબત તરફ દુર્લક્ષ કરવામાં આવ્યું છે એટલો જ ખ્યાલ એ પ્રશ્ન માટેનો તેમનો નથી. હું હિંમતપૂર્વક કહું છું કે એ પ્રશ્નને તેઓ માનવતાનો પ્રશ્ન માને છે. મિ. ઑગ્ડન માનવતા માટે અત્યંત રસ ધરાવનાર છે. કોઈ પણ મનુષ્ય અથવા મનુષ્યોનો વર્ગ કમનસીબ છે એવો તેમને ખ્યાલ આવતાં જ એમને મદદ કરવાની તીવ્ર લાગણી થઈ આવે છે. બીજા મનુષ્યોમાં પણ એવા પ્રકારની લાગણી ઉત્પન્ન થાય એ માટે એમણે પોતાના સમયના મોટા ભાગનો, અને પોતાની શક્તિ અને સમૃદ્ધિનો ભોગ આપ્યો છે. ભૌગોલિક, કોમી અને જાતીય ભિન્નભાવ રાખ્યા સિવાય માનવજાતિના હિત માટે આમ-જનતામાં નિઃસ્વાર્થ સેવા કરવાની ભાવના મિ. ઑગ્ડને જેવી ફેલાવી છે એવી બીજા કોઈએ ફેલાવી નથી એમ હું માનું છું.

મિ. ઑગ્ડને આ દિશામાં કેટલું કાર્ય કર્યું છે એનો ખ્યાલ નીચે જણાવેલી એમની પ્રવૃત્તિઓની યાદી ઉપરથી આવશે. મિ. ઑગ્ડન આટલાં પદ ધરાવે છે — ૧. દક્ષિણ કેળવણી સંમેલનના પ્રમુખ અને ઉત્તર તરફના એકલા જ પ્રતિનિધિ. ૨. દક્ષિણની કેળવણી સમિતિના પ્રમુખ. ૩.

હૅમ્પ્ટન સંસ્થાના ટ્રસ્ટી મંડળના પ્રમુખ ૪ ટસ્કેજી સંસ્થાના ટ્રસ્ટી ૫ હબસીઓની સામાન્ય શાળાઓની સુધારણા માટેના એના ટી જીન્સ ફંડના ટ્રસ્ટી. ૬ સામાન્ય કેળવણી મંડળના એક સભ્ય

ઉપરની યાદી ઉપરથી જોઈ શકાશે કે, દક્ષિણની કેળવણીની એકેએક અગત્યની હિલચાલ સાથે તેઓ સીધા સબધમા આવેલા છે એ કેળવણી પછી ગોરાઓની હોય કે કાળાઓની હોય એ ઉપરાત તેઓ ન્યૂ યોર્કના ખ્રિસ્તીઓના ધાર્મિક મહાવિદ્યાલય સઘના નિયામક મડળના પ્રમુખ છે વળી તેઓ 'સેન્જ ફાઉન્ડેશન બોર્ડ'ના અને દેશમા આવેલા પ્રેસ્બિટેરિયન ધર્મોપદેશક મડળોના પ્રમુખ છે આ બધી જુદી જુદી દિશાઓમા તેમણે શાન્તિથી, સ્થિરતાથી અને જરાય બગડ્યા સિવાય આખા દેશના ભલા માટે કામ કર્યું છે આ બધા મડળોની વાર્ષિક સભાઓમા એમણે એક સાચા મુત્સદીને છાજે એવા વિશાળ દૃષ્ટિબિન્દુવાળા વ્યાખ્યાનો આપ્યા છે એમનો ખ્યાલ એવો હતો કે, સમાજના દરેક વર્ગને કેળવણી માટે સરખી તક આપવાથી સાચા લોકશાસનનો તેઓ પાયો નાખે છે દાખલા તરીકે, કેળવણીના સમેલન વિષે બોલતા તેઓ જણાવતા કે, 'એ તો લોકશાસનના અવાજે બોલાવેલી મહાસભા છે' વળી એક બીજે વખતે એ સબધી બોલતા તેમણે જણાવેલું કે, 'દરેક અમેરિકન બાળકને કેળવણી મેળવવાનો હક્ક છે એ સિદ્ધાન્ત એનો પાયો છે'

કેળવણીમા પ્રગતિ કરવાને એમણે અનેક રીતે કામ કર્યું છે, છતા મિ ઓગડનને જાહેરમા તેમ જ ખાનગીમા

મે એમ બોલતા સાભળ્યા છે કે તેઓ ભણેલા માણસ નથી બીજા કેટલાક લોકો પુસ્તકોમાથી જેવી રીતે પુસ્તકિયુ જ્ઞાન મેળવે છે એવુ ઘણુ જ્ઞાન એમણે કદાચ નહિ મેળવ્યુ હોય પરતુ પુસ્તકો, માણસો કે વસ્તુઓ દ્વારા મિ ઓગ્ડને સુન્દરમા સુન્દર જ્ઞાન મેળવ્યુ છે અને દુનિયાના પડિત વર્ગમા સ્થાન મેળવવાની લાયકાત પ્રાપ્ત કરી છે મિ ઓગ્ડનની કારકિર્દીનો મે જેટલો અભ્યાસ કર્યો છે એ ઉપરથી, જાહેર જનતાને રસ પડે અને ઉપયોગી નીવડે એવી એની ત્રણ દિશાઓ મને લાગી છે

પહેલી બાબત · તેઓ એક સ્નેહમદ વેપારી છે બીજી બાબત : જાતિભેદ કે રગભેદ લક્ષમા લીધા સિવાય આખાય દક્ષિણની પ્રજાને કેળવણી આપવાની હિલચાલના તેઓ એક નેતા છે જનરલ એસ સી આર્મસ્ટ્રોન્ગને બાદ કરતા, એ બાબતમા એમના જેવુ કામ કરનાર બીજુ કોઈ નહિ હોય ત્રીજી બાબત ઉત્તરમા નૈતિક અને ધાર્મિક કેળવણીને લગતી ઘણી અગત્યની બાબતોના તેઓ એક અગત્યના નેતા છે

એમનુ જીવન જુવાનો સમક્ષ એક આદર્શ તરીકે મૂકવા યોગ્ય છે એમના જેવા અમેરિકનો, મારી જાણ પ્રમાણે, ઘણા થોડા જ હશે

મિ. ઓગ્ડનના પરિચયમા આવવાથી મારા ઉપર કેવી અને કેટલી અસર થઈ છે અને મને કેવી અને કેટલી કેળવણી મળી છે એનુ વર્ણન કરવુ મારે માટે મુશ્કેલ છે જે કાર્ય કરવા હુ પ્રયત્ન કરતો હતો એ કાર્યમા મારે તેમની જરૂર હતી, અને એ જરૂર એ જ એમને ઓળખવાનું મારુ એકનુ એક કારણ અને એ જ એમની

લાક્ષણિકતા જો હું હળસી ન હોત તો ગેગર્ટ સી ઓગ્ડન જેવા, જીવનના દરેક ક્ષેત્રમાં આવુ ઉચ્ચ સ્થાન ધરાવતા સદ્ગૃહસ્થ સાથે મેળાપનો વિરલ અનુભવ કે ગાઢ પરિચય હું ન પામત મિ ઓગ્ડન જો નગણ્ય મનના હોત, અને તેઓ પોતાના જ મનની શાન્તિ અને ઉચ્ચ સામાજિક દરજ્જો શોધે એવા હોત, તો દક્ષિણની બન્ને કમભાગી જાતિઓની સેવા કરવાનો પ્રયત્ન કરતા એમની વિરુદ્ધ જે સખત ટીકાઓ થઈ હતી, તેમની તેઓ બહાદુરીથી અને દૃઢ મનથી અવગણના કરી તે ન કરી શક્ત તેઓ એવા ન હોત તો, સભર છે કે, મે એમનો પરિચય ન કર્યો હોત

જે વ્યક્તિઓનો મે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેઓ તો ફક્ત જુદી જુદી ઢબના નમૂના જેવા છે એ પ્રકારના બીજા ઘણા માણસો છે, જેઓ બૌદ્ધિક અને આધ્યાત્મિક દૃષ્ટિએ મહાન છે અમેરિકાના મારી જાતના લગભગ એક કરોડ માણસોને તેમણે પ્રત્યક્ષ અને પરોક્ષ રીતે સાત્વન, સહાય અને સલાહ આપ્યા છે

૪

વર્તમાનપત્રો અને ખબરપત્રીઓ

ખબરપત્રીઓ અને વર્તમાનપત્રો પાસેથી હુ ઘણુ શીખ્યો છુ કોઈ પણ શહેરમા ગયો હોઉ અથવા ટ્રેનમાથી બહાર પ્લેટફૉર્મ પર પગ મૂકતો હોઉ એવામા જ કોઈ ખબરપત્રી મને અચૂક શોધી કાઢે છે ભાગ્યે જ કદી એ પ્રમાણે નહિ બન્યુ હોય વર્તમાનપત્રોના આ પ્રતિનિધિઓ ઘણી વખત તો અણધારેલી જગાઓએ દેખા દેતા અને હુ અચબો પામતો તેઓ મને જ્યારે પ્રશ્નો પૂછતા ત્યારે મને એમના પ્રશ્નોથી વધારે નવાઈ લાગતી કેટલીક વખત તો હુ મૂઝાઈ પણ જતો કોઈ વખત તો અમુક વસ્તુ હુ જાણતો હોઉ, પરતુ એ સબધી છૂટથી વાત ન થાય એમ પણ ઇચ્છતો હોઉ, છતા, મને એવુ પણ જણાયુ છે કે, જે ખબરપત્રી મને મળતો તે એ જ બાબતના પ્રશ્નો પૂછવાની ઇચ્છા દર્શાવતો આવી બાબતોમા પણ ખબરપત્રીને સામાન્ય રીતે જે માહિતી જોઈતી તે મળતી પણ ખરી જો એ માહિતી એને ન મળતી તો પાછળથી મારે પસ્તાવો કરવો પડતો કેમ કે એના સમજવામા આવેલુ અર્ધસત્ય પ્રસિદ્ધ કરવાથી જે નુકસાન થતું એના કરતા સાચી હકીકત જો પ્રસિદ્ધ થઈ હોત તો ઓછુ નુકસાન થાત એમ મને જણાતુ

મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, જ્યારે મને ઓછો અનુભવ હતો ત્યારે ખબરપત્રીઓથી હું ભડકતો. ખબરપત્રીઓ એક ધંધાદારી જાસૂસ જેવા છે, તેઓ સમાજમાં તોફાન કરાવે છે, અને એવી વસ્તુઓની શોધમાં રહે છે કે જેથી સતત મુશ્કેલીઓ ઊભી થયા જ કરે, આવી મારી એમના સંબંધી કેટલાય વખત સુધી માન્યતા રહી હતી. પરિણામે, જ્યારે જ્યારે મને ખબરપત્રીઓ મળતા ત્યારે ત્યારે મારા હેતુઓ અને કામ સંબંધી કાં તો તેમને ગોળ ગોળ વાતો કરી ઉડાવવાની અથવા તેમને અંધારામાં રાખવાની યુક્તિઓ હું રચું, એ જ શક્ય બનતું.

વર્તમાનપત્રો અને ખબરપત્રીઓ સંબંધી ગાઢો પરિચય થયા બાદ તેમના પ્રત્યેનું મારું વલણ પૂરેપૂરું બદલાઈ ગયું છે. પ્રથમ તો મને માલૂમ પડ્યું છે કે, વર્તમાનપત્રોના પ્રદેશમાં વસતા સમાજના સામાન્ય મનુષ્યોમાં હિંમત હોય અને તેઓ જે પ્રશ્નો પૂછે એ જ પ્રશ્નો ખબરપત્રીઓ પૂછે છે. આમાં એક જ તફાવત છે. ખબરપત્રી સીધેસીધો અને જાહેરી રીતે તમારી પાસે આવે છે, અને બીજો કોઈ માણસ કોઈ વિષે પરોક્ષ રીતે તમને જે પ્રશ્ન પૂછત તે પ્રશ્ન એ તમને સીધેસીધો પૂછે છે.

સમાજનો સામાન્ય માણસ, દાખલા તરીકે, હબસીની પ્રગતિ વિષે કે મારા કામ સંબંધી કેવા પ્રશ્નો પૂછે છે એ જાણવામાં મને રસ પડે છે અને એ હું એક અગત્યની બાબત પણ માનું છું. દેશના જુદા જુદા ભાગમાં વસનાર ખબરપત્રીઓ જે જાતના પ્રશ્નો પૂછે છે તે ઉપરથી મને ઠીક ઠીક જાણવાનું મળે છે. લોકો મારા કામ સંબંધી કેટલું જાણે

છે એની મને સમજણ પડે છે. જુદા જુદા ભાગોમાં વસનાર સામાન્ય માણસ એ ભાગમાં રહેનાર મારી જાતિના લોકો તરફ તેમ જ સામાન્ય રીતે હબસીઓના આખા વર્ગ તરફ કેવા પ્રકારની લાગણી ધરાવે છે, એ બાબત પણ મને ઘણું ઘણું જાણવા મળે છે. આ રીતે અનેક બાબતોથી ખબરપત્રીઓ મને વાકેફ રાખે છે, એ ઉપરાન્ત એમના પ્રશ્નો વડે મારા કેટલાક ભૂલભરેલા ખ્યાલો પણ સુધરી જાય છે વળી હબસીઓની સ્થિતિ અને પ્રગતિ સબંધે જાહેર જનતાને કંઈક માહિતી મળે એ અગત્યનું હોય છે ખબરપત્રીઓના પ્રશ્નોથી હું એ માહિતી આપવાને પણ શક્તિમાન થાઉં છુ

એક બીજા ધ્યાનથી પણ ખબરપત્રીઓ તરફનું મારુ વલણ ફેરવાઈ ગયુ છે. જેમ હુ વર્તમાનપત્રોથી વધારે પરિચિત થયો, તેમ મને, પત્રોના વાચકો અને આશ્રયદાતાઓના રસ અને એમની વિચારસરણી તે પત્રો કેટલે સુધી અને કેવી રીતે રજૂ કરે છે, એ પણ સમજાતુ ગયુ જાહેર જનતાના શુભેચ્છા અને વિશ્વાસ ઉપર સતત આધાર રાખનાર કોઈ પણ પ્રવૃત્તિનો ચાલક જાણે છે કે, એ સમાજની પાસે એણે સીધી રીતે પહોંચવાની અને વર્તમાનપત્રો જેવા પ્રશ્નો પૂછે છે એવા જ પ્રશ્નોના જવાબ આપવાની એણે તક શોધવી જોઈએ મે કહ્યુ છે તેમ, આ પૂછપરછ સામાન્ય માણસની સ્વાભાવિક તપાસને સ્થાને છે જો તમને વર્તમાનપત્રો એ પ્રશ્નો પૂછત નહિ અને જવાબ આપત નહિ તો એ પ્રશ્નો ઉત્તર અપાયા સિવાયના જ રહેત, અથવા વધારે આડકતરી રીતે અને ઓછા વિશ્વાસપાત્ર સ્થળેથી જનતા પોતાને જોઈતા સમાચાર મેળવત

હું ટક્કેરમાં રહ્યો છું એ વર્ષો દરમિયાન કેટલીય વાર દક્ષિણના એકાદ માસિક કે વર્તમાનપત્રનો પ્રતિનિધિ મારી પાસે આવ્યો છે. અમારી શાળાની અંદરની પરિસ્થિતિ સંબંધી ઊડતી કોઈ વાત અથવા ખબરની એ પૂછપરછ કરતો. આવી બાબતોમાં ખબરપત્રીને હું તો ફક્ત એટલું જ કહેતો કે, 'શાળા સંબંધી અને એની આજુબાજુની બાબતો સંબંધી તમારી ઇચ્છા મુજબ જેવી અને જેટલી પૂરેપૂરી તપાસ કરવી હોય એટલી કરી લો અને એ માટે જેટલો સમય લેવો હોય એટલો લઈ લો.' સાથે ને સાથે મેં એમને એ પણ ખાતરી આપેલી છે કે, કોઈ પણ વિષય સંબંધી અથવા સ્થળ ઉપર એમને મળના કોઈ પણ માણસ સંબંધી એમને ગમે તે પ્રશ્નો પૂછવાની છૂટ છે. બીજી રીતે કહું તો, એમની ઇચ્છામાં આવે એટલી હદ સુધી જવાની અને એટલી સંપૂર્ણ તપાસ કરવાની એમને મેં દરેક તક આપી છે.

અલબત્ત, અમારા જેવી દરેક મોટી સંસ્થા સંબંધી હાનિકારક ટીકા કરવાને માટે, દ્વેષભાવ રાખનાર અથવા ખોટી વૃત્તિ ધરાવનાર માણસોને પુષ્કળ પ્રસંગો મળી આવે છે. સંસ્થા સંબંધી જાહેરી બાબતનો તેઓ એવો પણ અર્થ કરી શકે છે કે જેથી સંસ્થાને હાનિ થાય, એવી તો પણ તેમને પડી મળે છે. પરંતુ આવી દરેક બાબતમાં શાળાને હલકી પાડે એવું કંઈ છાપવાને બદલે વર્તમાનપત્રો તપાસ ચલાવે છે. એમની તપાસણીને અંતે એવું પુરવાર થતું કે, સંસ્થાને એક મોટી કીમતી જાહેરાત મળી જતી અને જે ગપગોળાઓ જેના એ બધા શાન્ત પડી જતા. વર્તમાનપત્રો તપાસ

કરીને જાહેર કરે એ, કૂથલી કે ઊડતી વાતનો સૌથી વધારે અસરકારક અંત આણે છે. એ માટે એના જેવું બીજું એક પણ સાધન નથી. બીજી બાજુ મેં એ પણ જોયુ છે કે, તમારી પાસે કાંઈ સંતાડવા જેવું નથી એવું ખબરપત્રીને બતાવવાથી તમે એની શુભ નિષ્ઠા વધારે જલદીથી પ્રાપ્ત કરી શકો છો. બીજા કોઈ પણ સાધનથી એવું નથી બનતું

ઘણી વખત મે લોકોને ખબરપત્રીઓની ટીકા કરતા સાભળ્યા છે, કેમ કે જે ઘણી નજીવી જ બાબતો હોય છે તેમને તેઓ છાપે છે અને તેમનો પ્રચાર કરે છે બીજી રીતે કહીએ તો, જે સામાન્ય રીતે કૂથલી તરીકે ઓળખાય છે તેના વિષે જ તેઓ કહે છે. વર્તમાનપત્રો વિષે જે હુ જાણું છું એ ઉપરથી મારી ખાતરી થઈ છે કે, એમના ઉપર મોકલેલા સમાચારનો એક દશાશ ભાગ પણ તેઓ છાપતા નથી સંજોગો પરથી મનાય એવું અને રસ પડે એવું હોય તો તે માની લેવાનો લોકનો સ્વભાવ હોય છે તે પરથી જે ગપગોળા કે વાતો સમાજમા ઊડે તે ખોટી સાબિત કરવામા જ દરેક પત્રકારના સમયનો મોટો ભાગ ખરચાય છે ખોટી માહિતી અને ગપ્પાને લીધે લોકોના મન ઝેરીલા અને પૂર્વ-ગ્રહવાળાં બની જાય છે વર્તમાનપત્રો બીજી કોઈ સેવા ન કરતા ફક્ત એ બાબતને જડમૂળથી ઉખેડી નાખવાનું કામ જ કરે તોપણ એમનુ અસ્તિત્વ વાજબી ઠરે, એવી મારી અનુભવજન્ય માન્યતા છે.

આ વાત કહેતા હું એ વાત પણ જોવાનુ ભૂલી જતો નથી કે, કેટલાક દૈનિક પત્રો ખોટા અને ઊંધે રસ્તે દોરી જનાર કેટલીક ખોટી હકીકતોને માટે જવાબદાર હોય છે.

વળી, કેટલીય વખત તેઓ ફક્ત ઉશ્કેરણી કરે એવી વસ્તુઓ ઉપર ભાર મૂકે છે, અને અગત્યની બાબતો — ખાસ કરીને આપણે બહાર રહેલાઓને અગત્યની લાગતી બાબતો — તેઓ શાંતિથી પસાર થઈ જવા દે છે. દૈનિક વર્તમાનપત્રોએ મોટે ભાગે તો ગામડાંઓના પહેલાના વાતોડિયાઓનુ કામ જ ઉપાડી લીધુ છે. અથવા, ગામડાના ચોરામા બેસી લોકો રાજકીય બાબતોની વાતો કરીને લોકમત ઘડવાનુ જે કામ કરતા હતા, એ પ્રકારનુ કામ હાલના વર્તમાનપત્રો કરે છે. એમ છતા વર્તમાનપત્રો એ કામ જરા વધારે ઉચ્ચ ભૂમિકાએ રહીને કરે છે. એનાથી દુનિયા વિષેનુ વિશાળ દૃષ્ટિબિન્દુ આપણને પ્રાપ્ત થાય છે, અને સત્ય શોધી કાઢવાનો એ પ્રશસનીય પ્રયત્ન કરે છે. એમ કરવામા કેટલીક વખત ગામગપાટાની માફક ખોટી બાબતો ઉપર અથવા તો અંગત અને બિનજરૂરી બાબતો ઉપર જોકે તે ભાર મૂકે છે, છતા ઓછામા ઓછુ બધા વર્ગના લોકોને એકત્ર કરવાનુ કામ તો એ કરે છે. જે લોકો એક જ વર્તમાનપત્ર વાચે છે તેઓ વચ્ચે જરૂર પાડોશીભાવ જેવુ લાગે જ, પછી તેઓ ભલેને હજારો માઈલ દૂર રહેતા હોય અને એકબીજાને મળી શકતા ન હોય ?

વર્તમાનપત્રો અને પત્રકારો પાસેથી હુ ઘણુ શીખ્યો છુ. હુ ધારુ છુ કે બધી જાતના ખબરપત્રીઓને — રૂઢિચુસ્ત તેમ જ 'પીળા' કહેવાતા છાપાંના — બન્ને જાતના છાપાંના ખબરપત્રીઓને હુ મળ્યો છુ. એમનામા મે જે કઈ જોયુ છે એનાથી મને ખાતરી થઈ છે કે, સમાજનો કોઈ પણ વર્ગ પોતાને ભાગ આવતુ કામ આ છાપાવાળાઓ કરતા વધારે

મહેનતથી અને વફાદારીથી, અથવા બધી બાજુના સજોગો જોતા, વધારે સારી રીતે ભાગ્યે જ કરતો હશે હુ કબૂલ કરુ છુ કે, હું એવો તો હવે થઈ ગયો છુ કે વર્તમાનપત્રીઓને મળવાનુ અને તેમની સાથે વાતો કરવાનુ મને ગમે કેમ કે, તેઓ દુનિયાને પિછાને છે, શુ ચાલી રહ્યુ છે એ જાણે છે, અને માણસોને પણ ઓળખે છે. વર્તમાનપત્રીઓની સાથે વાતો કરતા મને આશ્ચર્ય પણ થયુ છે. જાહેર અને ખાનગી બાબતોની પણ એમની માહિતી ઘણી ચોક્કસ, તથા ગાઢ અને ઊડા પરિચયવાળી હોય છે જાહેર માણસો અને એમનાં કામોની તુલના કરવામા તથા એમને વિષે અભિપ્રાય બાધવામા તેઓ અદરનું રહસ્ય બરાબર સમજે છે એમ જણાય છે

આ સબધે મને એક વાતની શોધમા રસ પડ્યો છે. વસ્તુત દરેક સમાચારપત્રના કાર્યાલયમા ઢગલાબધ એવી હકીકતો પડેલી હોય છે કે જે પ્રસિદ્ધ કરવામા આવે તો કોઈ વ્યક્તિને અગર કોઈ જાહેર હિતને નુકસાન થઈ બેસે. પરતુ ઉદાર દૃષ્ટિથી તેઓને છાપવામા આવતી નથી આ પ્રમાણે કેટલીક બાબતો છાપવા કરતા નહિ છાપવાની વર્તમાન-પત્રીઓની વિવેકદૃષ્ટિ વ્યક્તિઓનુ અને સમાજનું હિત સાચવે છે એની મને ખાતરી થઈ છે હાલની પરિસ્થિતિમા જે રીતે વર્તમાનપત્રો ચલાવવામા આવે છે એ રીતે જોતા, કોઈ પણ બાબત સમાજમા રસપ્રદ થઈ પડે અથવા સન-સનાટી ફેલાવે એવી હોય, તો એ એક જાતનુ વેપારી સાધન ગણાય. એવી બાબતો તેઓ એકઠી કરે અને તેને વેચે એ એમનો વેપાર જ છે આ બાબતનો વિચાર કરતા એવી

બાબતોની પ્રસિદ્ધિમાં જે વિવેકબુદ્ધિ અથવા યોગ્ય વિચાર-દષ્ટિ દર્શાવવામાં આવે છે, એ ખરેખર આશ્ચર્યકારક છે.

વર્તમાનપત્રોના સમાચાર મેળવવાની અને એમને તૈયાર કરવાની રીતમાં ચાલુ વર્ષોમાં ધ્યાન ખેંચે એવી સુધારણા થઈ છે એવું પણ મને લાગે છે. સમાચારપત્રોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનાર માણસોનો વર્ગ સુધર્યો હોય, કે ખબરપત્રીઓ સાથે પ્રસંગ પાડવાની જનતાની સમજશક્તિ વધારે સારી થઈ હોય, અથવા આધુનિક સામાજિક જીવનની આંટીઘૂંટીવાળી વ્યવસ્થામાં હાલનુ વર્તમાનપત્ર જે જવાબદારીવાળું સ્થાન ભોગવે છે એનુ જનતા અને સમાચારપત્રીઓ બન્નેને વધારે ચોક્કસ જ્ઞાન થયુ હોય, એમાથી કયા કારણને લીધે આ બન્યુ છે એની મને ખાતરી નથી ખાનગી વ્યક્તિઓએ અને જાહેર પુરુષોએ એક વાત સમજી લીધી છે કે, દરેક જણે જે કંઈ કામ કરવુ હોય તે ખુલ્લી રીતે કરવું, જેથી દુનિયાને એ શુ કરે છે એની ખબર અને સમજણ પડે. એનું કારણ એ છે કે, દેશની બધી વ્યક્તિઓના જીવન એકબીજાની નજીક રહીને જ ગાળવાનાં હોય છે અને તેથી બધી વ્યક્તિઓનું હિત એમ કરવામા સમાયેલુ હોય છે.

બીજી બાજુએ સમાચારપત્રોએ ખોળી કાઢયું છે કે, કોઈ પણ સમાચાર છાપવાને યોગ્ય ત્યારે જ ગણવા કે જ્યારે એનાથી જનતાનું કોઈ પ્રકારનું હિત સધાતું હોય. વળી સમાચાર તદ્દન સાચા અને વિશ્વાસપાત્ર હોય તો લાબે ગાળે એની કિંમત અંકાય છે, અને એ છાપનાર વર્તમાનપત્રની પ્રતિષ્ઠા બંધાય છે એમ પણ તેમને માલૂમ પડયું છે.

વર્તમાનપત્રો અને ખબરપત્રીઓ સબધી તેમની સાથેના મારા અનુભવ ઉપરથી હું કઈક શીખ્યો છુ. પરતુ દેશના કેટલાક સૌથી પ્રખ્યાત માણસો એમની સાથે કેવી રીતે પ્રસગ પાડવા ટેવાયેલા છે એના તરફ લક્ષ આપવાથી હું ઘણુ વધારે શીખ્યો છુ

કર્નલ રુઝવેલ્ટ જ્યારે પ્રમુખ હતા ત્યારે હુ ઘણા પ્રસગે 'વ્હાઈટ હાઉસ'મા ગયો હતો મહાન દૈનિક વર્તમાનપત્રોનુ પ્રતિનિધિત્વ ધરાવનારા આશરે અર્ધો ડઝન ખબરપત્રીઓ એમને વીંટળાઈ વળેલા મે ત્યા જોયા હતા એક વેપારી પોતાના ભાગીદાર સાથે જેવી છૂટથી વાતો કરે છે એવી છૂટથી અને ખુલ્લા દિલથી તેઓ તેમની સાથે સરકારી બાબતો, એમની યોજનાઓ અને નીતિ સબધે વાતો કરતા એ જોઈને મને એ પ્રસગોએ ઘણી જ નવાઈ લાગતી આવી મુલાકાતને પરિણામે એ ખબરપત્રીઓ પોતાના વર્તમાનપત્રોમા લાબા સદેશા તારથી મોકલતા હુ ખાતરીથી અને ખોટો પડવાની બીક વગર કહુ છુ કે, પ્રમુખના તેમના ઉપરના વિશ્વાસનો ભાગ્યે જ ભગ થયો હશે

આવી ખુલ્લા દિલની મુલાકાતોથી જ મોટે ભાગે પ્રેસિડેન્ટ રુઝવેલ્ટ આખાય દેશને ઘણા મોટા પ્રમાણમા પોતાની સાથે સાથે લઈ જતા જ્યારથી મે કર્નલ રુઝવેલ્ટને ઓળખ્યા છે ત્યારથી મે તેમની કારકિર્દીમા એક વસ્તુ એ જોઈ છે કે, દેશના સૌથી તેજસ્વી ખબરપત્રીઓ અને સામયિકોના લેખકોની સાથે ગાઢ અંગત સસર્ગ રાખવાની સ્વાભાવિક શક્તિ તેઓ ધરાવે છે વર્તમાનપત્રીઓને તેઓ ગમી ગયા છે, કેમ કે તેઓ જે પરિસ્થિતિમા કામ કરે છે તે કર્નલ રુઝવેલ્ટ સમજે છે,

અને એ રીતે મને નાણાંનો મોટો ફાળો મળ્યા છે. એને લીધે જ લોકોમાં મારું નામ પણ ઠીક ઠીક જાણીતું થયું છે. આ વાત સાચી છે એમ જણાવતાં મને આનંદ થાય છે, કેમ કે સેંકડો અને હજારો માણસોને હું મારો અવાજ સંભળાવી શકત નહિ. પરંતુ વર્તમાનપત્રો દ્વારા હું એમના સંસર્ગમાં આવી શક્યો છું. આ સર્વને લીધે સેવાને સારુની મારી શક્તિમાં સેંકડો ગણો વધારો થયો છે.

છાપાઓ દ્વારા કોઈ માણસ ખ્યાતિ મેળવે અને લોકોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરે, તો જનહિતનું કાર્ય કરવામાં એનો ઉપયોગ કરી શકે છે. પરંતુ એ વાત પણ એટલી જ સાચી છે કે, તે ધારે તો એનો ઉપયોગ પોતાના સ્વાર્થ માટે પણ એ કરી શકે છે. લોકોનો વિશ્વાસ સંપાદન કરેલા લગભગ દરેક માણસને દર વર્ષે એવી તકો મળે છે કે જેમાં તે પોતાની લોકપ્રિયતાનો ઉપયોગ પોતાનું ખાનગી હિત સાધવામાં કરી શકે છે, એ બાબતની મને જરાય શંકા નથી.

દાખલા તરીકે, વર્ષ દરમિયાન ઘણી વખત કોઈ નવીન ધંધાના શેરોની કોઈ મને બક્ષિસ આપે છે. કેટલેક પ્રસંગે કોઈ જમીનના લોટના અથવા નવા શહેરની યોજનાના દસ્તાવેજો પણ મને મળ્યા છે. પરંતુ મે એક નિયમ જ કરી દીધો છે કે એ જાતની બક્ષિસો તરત જ પાછી આપી દેવી. કોઈ પણ સાહસ ગમે તેવુ ફાયદેસરનુ હોય, છતાં જેને માટે હું જાતે જવાબદાર ન રહી શકતો હોઉં, એવા સાહસની સાથે મારુ નામ જોડાવા દેવાનુ, વેપારી બુદ્ધિથી જોતાં પણ, મને પરવડે નહિ. એ પરિસ્થિતિમાં, કોઈ પણ યોજનામાં મારા નામનો ઉપયોગ થાય

અને એની અસર બીજા ઉપર એવી રીતે પડે કે એ એમાં પોતાના નાણાં રોકતા લલચાય, એ એક છેતરામણી જ ગણાય. ઉપરનો નિયમ કરવાનું આ મારું પ્રથમ કારણ

એનું બીજું કારણ હું આ શબ્દોમાં મૂકું—કે મારે જાહેર જનતાના વિશ્વાસને પાત્ર રહેવું જોઈએ હબસીની કેળવણી મળ્યા પછી નિશાળ ભાવના કેવા પ્રકારની હોવી જોઈએ એ સંબંધી મેં મારો અર્થ કરી લીધો છે એ ભાવના પ્રમાણે હબસીની કેળવણીને અનુલક્ષીને ખાસ અથવા સીધી રીતે સંબંધ ધરાવતા કાર્યો મારે કરવાના હોય છે એ કાર્યો કરતા અને બીજા કાર્યોમાં સમય શી રીતે મળી શકે, અગર તો મારું ધ્યાન બીજા કોઈ સાહસોમાં અથવા તો કોઈ પણ જાતના કાર્યો કરવામાં શા રીતે રોકી શકાય, એ હું સમજી શકતો નથી તેથી લોકોના વિશ્વાસને પાત્ર રહેવા માટે મારે એમાંથી દૂર રહેવું જોઈએ

ખબરપત્રીઓ સાથેના મારા શરૂઆતના અનુભવો સંબંધી મેં આગળ કહ્યું છે કે, મારા કાર્ય સંબંધીની મારી મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ અને હેતુઓ તમને જણાવવામાં ઘણી કાળજી રાખવાની હું જરૂર જોતો પણ મેં શીખી લીધું છે કે, લોકો શું જાણવા ઇચ્છે છે એ સંબંધી વર્તમાનપત્રો જે વિચાર કરે છે, એ બાબત છુપાવવી ઠીક ઠીક કહેણ છે મેં આ જે શીખી લીધું છે એના પરિણામે, વર્તમાનપત્રીઓ સાથે પૂરેપૂરા ખુલ્લા દિલથી વર્તવાનો હું પ્રયત્ન કરું છું કેટલાક વર્ષોથી મારી બધી યોજનાઓ સંબંધી તથા જે જાતના જાહેર હિતમાં હું રસ ધરાવતો હોઉં એવી દરેક બાબત સંબંધી તેમની સાથે વાતો કરવાનો મેં રિવાજ રાખ્યો છે.

મારા મિત્રો સાથે, અથવા કામને અંગે પરિચયમાં આવનાર સાથે જેવી રીતે હું વાતો કરું છું એવી જ રીતે હું તેમની સાથે પણ વાતો કરું છું. જ્યારે કોઈ ખબરપત્રી મારી મુલાકાતે આવે છે ત્યારે કેટલું પ્રસિદ્ધ કરવું અને કેટલું ન કરવું એ સંબંધની મારી ઇચ્છા હું તેને જણાવું છું. ઘણી વખત મને માલૂમ પડયું છે કે, લોકો ઉપર સાચી છાપ શી રીતે પાડવી એ સંબંધી ખબરપત્રી મારા કરતાં વધારે સારી રીતે સમજતો હતો. વૉશિંગ્ટનનાં મહાન દૈનિકોના ખબરપત્રીઓ સંબંધી આ વાત ખાસ કરીને સાચી હોય એમ જણાય છે. એમને ઘણી અગત્યની બાબતો સાથે કામ લેવાનું હોય છે. એનો ખ્યાલ કરીએ તો, શું છપાવું જોઈએ અને શું ન છપાવું જોઈએ, એ સંબંધી તેઓ ઘણી વિવેકબુદ્ધિ વાપરે છે, એમ જણાય.

એક દૃષ્ટાન્ત આપું. જ્યારે કર્નલ રુઝવેલ્ટ પ્રમુખ હતા ત્યારે તેમણે મને 'વ્હાઈટ હાઉસ'માં આવવાનું નિમંત્રણ આપ્યું હતું. કૉન્ગ્રેસને પોતાનો જે વાર્ષિક સંદેશો આપવાનો હતો એનો એક અગત્યનો ભાગ મને વાંચી જવા આપ્યો હતો. એમના સંદેશાના એક ફકરા સંબંધી તેમણે મારી સાથે મસલત કરી હતી. એ સમયમાં જે વિષય તરફ લોકોને રસ ઉત્પન્ન થયો હતો એ વિષયનો એમાં ઉલ્લેખ હતો. વૉશિંગ્ટનના, અને ખાસ કરીને 'વ્હાઈટ હાઉસ'માં દરરોજ બજાવનારા ખબરપત્રીઓને, પ્રમુખ મારી સાથે કંઈ બાબતની ચર્ચા કરતા હતા, એની કંઈક ગંધ આવી હતી. પ્રમુખ સાથે હું ઠીક ઠીક સમય રોકાયો હતો. પ્રમુખની ઑફિસમાંથી હું બહાર આવ્યો કે તરત જ અર્ધો

ડઝન જેટલા ખબરપત્રીઓ મારી આજુબાજુ વીંટળાઈ વળ્યા પ્રમુખ સાથે મે શી ચર્ચા કરી હતી એની વિગતો જાણવા એમણે ઇચ્છા બતાવી કેટલીક આનાકાની પછી તેમની સાથે પૂરેપૂરા ખુલ્લા દિલથી વાતો કરી દેવાનો અખતરો કરવાનો મે નિશ્ચય કરી લીધો મહેશામા જે હતુ એની મે રૂપરેખા આપી અને એના અનુસંધે અમે જે ચર્ચા કરી હતી એની વિગતો આપવા માડી. એમને સત્ય હકીકત જણાવ્યા બાદ મે તેમને કહ્યુ, 'સદ્‌ગૃહસ્થો, હવે તમે શુ એમ ધારો છો કે વર્તમાનપત્રો દ્વારા જાહેર જનતાને આ વિષયની માહિતી આ સમયે આપવી યોગ્ય છે ?'

તેમનામાના દરેકે તુરત જ જવાબ આપ્યો કે, એ બાબત લોકો સમક્ષ જાહેર કરવા જેવી નથી પરિણામે, મારી સાથે વાતચીત કરનારા ખબરપત્રીઓના બીજા દિવસના વર્તમાનપત્રોમા 'વ્હાઇટ હાઉસ'માની મારી મુલાકાતના વિષય સબધી એક પણ લીટી છાપવામા આવી નહોતી ખબરપત્રીઓ સાથે પ્રસગ પાડવામા અને વારવાર થતા અનુભવનુ આ એક ઉદાહરણ છે. જો મે તેમની પાસે કઈક છુપાવવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત અથવા તેમને છેતરવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત, તો મને શકા છે કે, આ બાબત વિષે જનતા સમક્ષ તેમણે કઈક દાટપિટાડાવાળો હેવાલ આપ્યો હોત અથવા હકીકતને ખોટી રીતે રજૂ કરી હોત

જાહેર વ્યાખ્યાન કેવી રીતે તૈયાર કરવુ, જનતા સમક્ષ એને કેવી રીતે બોલવુ, અને એનો મુદ્દાઓની વિચારસરણી ચોક્કસ અને યોગ્ય રીતે વર્તમાનપત્રો દ્વારા કેવી રીતે પ્રકટ કરાવવી, એ બાબતનો મને એક હમેશા પ્રશ્ન હોય છે હુ

માની લઉં છું કે, ઘણાખરા જાહેર વક્તાઓને પણ એ બાબતનો સવાલ હોય છે. લોકો સમક્ષ વ્યાખ્યાનો આપવાની મે પ્રથમ શરૂઆત કરી ત્યારે જે કંઈ બોલવાનુ હોય તેને મોટે ભાગે મોઢે કરી જવાની મે યોજના ગણી હતી. પરંતુ એ યોજના થોડા જ વખતમા મે પડતી મૂકી હાલમાં તો હું વ્યાખ્યાનો મોઢે કરી જતો નથી. કોઈ મહત્ત્વનો પ્રસંગ હોય અથવા તો કોઈ તદ્દન નવા વિષય ઉપર બોલવાનુ હોય, ત્યારે જ હુ એમ કરૂ છુ. પોતાનુ વ્યાખ્યાન પહેલેથી લખી જવું અને વાંચી જવું એ યોજનાના ફાયદા તેમ જ ગેરફાયદા બન્ને છે લખેલા વ્યાખ્યાનનો ધ્વનિ જરા અક્કડ અને રૂઢ લાગવાનો સભવ છે, વળી જો લખી આણેલા ઉપર આધાર રાખવામા આવે છે તો માણસ પ્રસગને અનુકૂળ થઈ શકતો નથી. તેમ છતા વ્યાખ્યાન લખેલુ હોય છે તો સમાચારપત્રોને તદ્દન સાચો હેવાલ આપી શકાય છે.

મારાં વ્યાખ્યાનો મોઢે કરી જવાની અને લખી જવાની બન્ને રીતો અજમાવ્યા પછી મે એક સમાધાનીવાળો વચલો માર્ગ શોધી કાઢ્યો છે. એ રસ્તાથી મારો હેતુ સારી રીતે પાર પડે છે હાલમા હું નીચેની યોજના પ્રમાણે કામ કરૂ છુ જે કંઈ મારે કહેવાનુ હોય છે તેનો હુ ઠીક ઠીક વિચાર કરી જઉં છુ એ પ્રમાણે કર્યા બાદ મથાળા લખું છુ, અથવા મારા વ્યાખ્યાનમા આવતી બાબતોનુ સૂચન થઈ શકે એવા નાના નાના મુદ્દાઓ એવી રીતે લખું છુ કે જેથી વ્યાખ્યાન કરતા એ બાબતો તરફ મારુ ધ્યાન ખેચાય મારા વ્યાખ્યાનની સામાન્ય રૂપરેખા વિચાર્યા પછી અને મથાળા તૈયાર કર્યા બાદ મારા 'સ્ટેનોગ્રાફર'ને—લઘુલેખકને મારુ વ્યાખ્યાન

ઉતરાવવાની કેટલાય વર્ષોથી મે ટેવ પાડી કે મારુ વ્યાખ્યાન ઉતરાવ્યા બાદ મારો મથાળા અથવા નોંધનો કાગળ હુ સાથે લઈ જઈ શકુ છુ, અને જે પ્રમાણે મે ઉતરાવ્યુ હોય છે તે પ્રમાણે જ લગભગ બરાબર હું વ્યાખ્યાન આપી શકુ છુ, એમ મને લાબા સમયના મહાવરાથી માલૂમ પડ્યુ છે. મારુ ઉતરાવેલુ બદુપ વ્યાખ્યાન અથવા એનો કોઈક ભાગ વર્તમાન પત્રોમા હુ અગાઉથી આપી દઉં છુ ખબરપત્રીઓ આને એક સગવડરૂપ માને છે એને લીધે ચોકસાઈ જળવાય છે વળી લખેલુ વ્યાખ્યાન વાચી જવાથી કે યાદ કરેલુ બોલી જવાથી સ્વાભાવિક રીતે જે અકડાઈ કે વિધિપુર સરતા જેવુ લાગે છે એને બોલતી વખતે દૂર ફેકી દઈ શકાય છે આમ કરવાથી 'મારે જે કઈ કહેવાનુ હોય છે એમા સ્થાનિક રસ ધરાવતી બાબતો ઉમેરી વ્યાખ્યાનને જરા વધારે પ્રાણવાન રગીલાળુ બનાવી શકાય છે એ પણ એક લાભ અદર રહેલો છે

લખેલા મોઢે કરેલા વ્યાખ્યાનના એક બીજો ગેરલાભ છે હાજર રહેલા શ્રોતાઓ એમા સહેલાઈથી અનુકૂળ બની રસ લઈ શકતા નથી શ્રોતાઓના સમૂહ સમક્ષ વ્યાખ્યાન કરવુ એ મારે મન તો એક વ્યક્તિ સાથે વાત કરવા જેવુ છે દરેક શ્રોતા સમૂહને પોતાનુ વ્યક્તિત્વ હોય છે જેમ બે વ્યક્તિઓ બરાબર સમાન હોતી નથી તેમ બે શ્રોતા સમૂહો પણ બરાબર એક બીજાના જેવા હોતા નથી, એ તો કોઈ પણ માણસે જોયુ હશે પરિસ્થિતિ, આજુબાજુનુ વાતાવરણ અને શ્રોતા-સમૂહનુ સામાન્ય વાતાવરણ, એ સર્વને અનુકૂળ રહેવામા જે વક્તા નિષ્ફળ નીવડે છે, એ મોટે ભાગે વક્તા

તરીકે પણ નિષ્ફળ નીવડે છે એમ મારું માનવું છે. મેં કહ્યું છે એ પ્રમાણે, મારામા મારી યોજના તો મને એ માલૂમ પડી છે કે, પોતાના વિષયનો પૂરેપૂરો અભ્યાસ કરવો, એ વિષયમા એવા તરબોળ થઈ જવું કે જેથી એની દરેક વિગત ઉપર સ્વામિત્વ મળે, અને પછી નોંધ તરીકે મથાળાં વાપરવા.

કોઈ પણ વર્તમાનપત્રમા ખોટું નિવેદન આવ્યું હોય તો એની સાથે કેવો પ્રસગ પાડવો એ પ્રશ્ન જનતાની સાથે કામ પાડનાર દરેક માણસને વહેલો મોડો ઊભો થાય છે, એમ મારું ધારવું છે. મેં તો એવો નિયમ જ કર્યો છે કે, અપવાદરૂપ સયોગો સિવાય આવા ખોટા નિવેદનનો ઇન્કાર ન કરવો. આવા ખોટાં નિવેદનોમા દસમાથી નવ બાબતોમા એવું બને છે કે, ઇન્કારના જતા મૂળની બાબતને મોટું સ્વરૂપ મળી જઈ એ તરફ સર્વેનું ધ્યાન જ ખેચાય છે. ઘણા લોકો જે મૂળનું ખોટું નિવેદન વાચતા નથી તેઓ આવું ઇન્કારનું નિવેદન વાચી મૂળનું ખોટું નિવેદન વાંચવા અને એમા શું છે તે જાણવા શોધખોળ શરૂ કરે છે. અને પછી કમભાગ્યે કેટલાક એવા વર્તમાનપત્રો હોય છે કે જેઓ એવી બાબતોના ઇન્કારનું નિવેદન મેળવવા માટે અથવા તો ચર્ચાની ઉત્કેરણી કરવા માટે સત્ય હકીકતથી પુરવાર ન થાય એવી વાતો ફેલાવે છે. મારો અનુભવ તો એવો છે કે, કોઈ પણ જૂઠાણાનો અથવા નિંદાનો ઇન્કાર કરતા જતાં ઊલટું એ બાબતને અમુક પ્રતિષ્ઠા અને સ્થાયીપણું મળે છે. દરેક જણને લડાઈ તો ગમે છે. અને એવી બાબતોનો ઊહાપોહ કરવાથી સામાન્ય સયોગોમાં જે બાબતો વધારે નજીવી ગણાત એને મહત્ત્વ મળે છે, તથા ઘણી વખત એમાં કૃત્રિમ રસ ઉત્પન્ન થાય છે.

જનતા સાથે કેટલાંય વર્ષોથી હું પ્રસંગ પાડું છું, તેમાં ફક્ત ચાલુ વર્ષોમા જ એક ખબરપત્રીથી હુ ઠગાયો છુ. ન્યૂ યૉર્કના એક વર્તમાનપત્રના માણસનો એ કિસ્સો છે. ટ્રેનમાં મારી સાથે તે ચઢી બેઠો, મારી બાજુમાં બેઠક લીધી, અને લોકોના મનમાં એ સમયે જે પ્રશ્ન બહુ રમી રહ્યો હતો એની ચર્ચા શરૂ કરી. એણે મારા મનમાં એવી છાપ પાડી કે એ એક વેપારી છે અને ચર્ચાતા વિષયમા ફક્ત પ્રસંગવશાત્ જ રસ લઈ રહ્યો છે. કોઈ પણ સદ્ગૃહસ્થની સાથે વાત કરતો હોઉં એની માફક મે એની સાથે ઠીક ઠીક છૂટથી અને સરળતાથી વાતો કરી અધવચમા એક સ્ટેશને એકાએક અને વિવેક વિધિ કર્યા સિવાય એ ઊતરી પડ્યો તેથી મારુ ધ્યાન ગયુ અને મને વહેમ પડ્યો તરત જ મને ખાતરી થઈ ગઈ કે હુ એક વ્યક્તિ સાથે વાત નહોતો કરતો પણ જનતા સમક્ષ વાત કરતો હતો. બીજે દિવસે સવારે એના વર્તમાનપત્રમા આ મુલાકાતનો એક લાંબો હેવાલ બહાર પડ્યો. એ વર્તમાનપત્રના વ્યવસ્થાપકને મે જે બન્યુ હતુ એની એકદમ ખબર આપી

મારા પત્રનુ કઈ પણ ચોક્કસ પરિણામ આવ્યુ કે નહિ એની મને ખાતરી નથી, પણ હુ માનુ છુ કે, જ્યારે તમને એમ લાગે કે વર્તમાનપત્રોએ તમારી સાથે અયોગ્ય વર્તન રાખ્યુ છે, ત્યારે તમારે તરત તેની સામે વાંધો ઉઠાવવો. વ્યક્તિઓ સાથે પ્રસગ પાડવાની વર્તમાનપત્રોની પદ્ધતિઓ સુધારવાનો એ એક રસ્તો છે

મને લાગે છે કે, વર્તમાનપત્રો સંબંધી મહત્ત્વની વસ્તુ એ છે કે, દેશના જે વિભાગમા વર્તમાનપત્ર પ્રસિદ્ધ થતુ હોય છે

એ વિભાગના સમાજની સામાન્ય વ્યક્તિને જેમાં પોતાનું હિત લાગે છે તે એ રજૂ કરે છે, અને એના અભિપ્રાય તથા બુદ્ધિશક્તિનું પ્રતિબિંબ વર્તમાનપત્રોમાં પડે છે. સ્થાનિક પત્રોમાં સ્થાનિક લોકોના પૂર્વગ્રહોનું પ્રતિબિંબ પડે છે. પત્રોની ઊણપો એ સામાન્ય માનવીની ઊણપો હોય છે, એના દોષો એ સમાજના સામાન્ય મનુષ્યના દોષો હોય છે, અને એકંદરે એ પ્રમાણે હોય એ જ સૌથી સારું છે એમ મને લાગે છે. વાચકોના મનનું વર્તમાનપત્રો પ્રતિબિંબ ન પાડે તો હાલના જેટલો તેમનામાં રસ ન રહે અથવા હાલના જેટલી તેમની કિંમત પણ ન અંકાય. હાલ આપણે આપણી આજુબાજુના લોકોને જેટલા ઓળખીએ છીએ એટલા, વર્તમાનપત્રો ન હોત તો, ન ઓળખત. વર્તમાનપત્રોનું અસ્તિત્વ છે ત્યાં સુધી, સામાન્ય મનુષ્ય કેવા વિચારો કરે છે અને એનામાં કયા પ્રકારની લાગણી છે, એ સર્વ જાણવાનું આપણી પાસે એક સાધન છે. એટલું જ નહિ, પરંતુ એવા મનુષ્યની પાસે જવા અને એના ઉપર અસર કરવાનું એક વાહન પણ આપણને મળે છે. જે માણસો એમ કહે છે કે વર્તમાનપત્રો તરફ અમને નિયમ તરીકે જરા પણ માન નથી, એ લોકો, મને ભય રહે છે કે, સામાન્ય માણસને ઘણું જ ઓછું સમજે છે, અથવા તો એને માટે ઘણું જ ઓછું માન ધરાવે છે.

વર્તમાનપત્રો સંબંધી સાચી મુશ્કેલી તો એ છે કે, તેઓ સામાન્ય મનુષ્યની ખરાબમાં ખરાબ બાજુ વારંવાર દર્શાવે છે, પણ એનામાં રહેલી શ્રેષ્ઠતા ભાગ્યે જ બતાવે છે. સામાન્ય મનુષ્યમાં રહેલી શ્રેષ્ઠતા સંબંધી વાંચવા આપણે હજુ પણ પુસ્તકો કે સામયિકોના જ વાચન તરફ વળવું પડે છે.

વર્તમાનપત્રોનો એક ફાયદો એ છે કે, તેઓ સાચી વસ્તુઓ અને સાચી વ્યક્તિઓને સ્પર્શે છે, પણ એ સ્પર્શ ફક્ત ઉપરની સપાટીનો હોય છે—ઉપરછલ્લો હોય છે. એ કારણથી વર્તમાનપત્ર જ્યારે કોઈ વ્યક્તિના સબધે સારો કે ખોટો અભિપ્રાય આપે છે ત્યારે એને હદ ઉપરાંત વજન ન આપવુ એ જ મને સહીસલામતીભરેલું લાગે છે.

તેમ છતા પુસ્તકો કરતા વર્તમાનપત્રો પાસેથી હું વધારે શીખ્યો છુ. માણસોના સસર્ગમા આવવાથી અને વસ્તુઓના પરિચયથી હુ જે શીખ્યો છુ એ બાબત બાદ કરતા, વસ્તુતઃ મારી કેળવણીનો મોટો મહાન અશ મને વર્તમાનપત્રોમાથી મળ્યો છે, એમ હુ માનુ છુ જે સામયિકોમા ચાલુ વહેણના પ્રશ્નો ચર્ચવામા આવે છે એ સામયિકોનો જો વર્તમાનપત્રોમાં સમાવેશ કરવામા આવે તો, મારી ખાતરી છે કે, મે જે ઉપર કહ્યુ એ સાચુ છે. પુસ્તકોમા જે સામાન્ય કથનો મારા વાંચવામાં આવે છે એના કરતા સમાચારથી મારા બધા વિચારોમા મને ખરેખર વધારે પ્રેરણા મળી છે બીજી બાબતોની માફક આમા પણ કાચી સામગ્રી હાથોહાથ મેળવી લેવાનુ મને ગમે છે, અને આવો કાચો માલ પુસ્તકો કરતા વર્તમાનપત્રોમાથી મને વધારે જડી આવે છે

ઘણી વખત મે લોકોને એવુ બોલતા સાભળ્યા છે કે, ખબરો આપવામા વર્તમાનપત્રો ફક્ત ખડનના હેતુથી જ કામ કરે છે, રચનાત્મક કાર્ય નથી કરતા એ વાત તો જરૂર સાચી છે કે વર્તમાનપત્રો એક રીતે જોતા જરા વધારે નિષ્ઠુર હોય છે. કોઈ પણ માણસને, ખાસ કરીને દરેક જાહેર વ્યક્તિને, તેઓ લોકમતરૂપી ન્યાયાધીશની સામે ખડો કરી દે છે એમ

જણાય છે. અને એને એમ કહે છે, 'ભાઈ, તમે તમારું કામ સમજાવો અને એનું ન્યાયીપણું પુરવાર કરો.'

એમ છતાં એટલી વાત તો અગત્યની છે કે, જે કોઈ વ્યક્તિ પરોક્ષ વા અપરોક્ષ રીતે કોઈ પણ જાહેર સેવાનું કાર્ય કરવામાં પ્રવૃત્ત હોય છે, એણે એ વાત તો ભૂલવી ન જોઈએ કે, સમાજમાં જે કંઈ સ્થાનની પદવી કે ખાસ હક્ક એ ભોગવે છે એનો પાયો, છેવટે તો, એ જે સેવા કરે છે એના ઉપર જ રહેલો છે. હું માનું છું કે, એ ભાવનાથી કાર્ય કરનાર કોઈ પણ ખાનગી કે જાહેર વ્યક્તિને વર્તમાનપત્રીઓનો મેળાપ થતાં જણાશે કે, છાપાંઓથી પોતાના કાર્યને નુકસાન થવાને બદલે અનહદ મદદ મળે છે.

જે કાર્ય હું કર્યા કરવાનો પ્રયત્ન કરું છું એમાં ઉત્તર અને દક્ષિણના છાપાઓએ ખૂબ રસ ધરાવ્યો છે અને સહાનુભૂતિ પણ બતાવી છે. એને લીધે મારા કાર્યમાં મને મળેલી ઘણીખરી ફતેહ મળી છે, એમ મારી બાબતમાં તો મારી ખાતરી છે. મોટે ભાગે વર્તમાનપત્રોના વાહન દ્વારા જ, મારી જાતિ સિવાયની બહારની વધારે વિશાળ જનતા સાથે તેમ જ મારા નિકટના મિત્રમંડળ સાથે હું સંસર્ગમાં આવ્યો છું. આ રીતે ટસ્કેજીની શાળાને મેં એક ખાનગી વ્યક્તિની ઉદારતા અને દાનવૃત્તિનું પ્રતીક માત્ર નથી બનાવ્યું, પરંતુ જાહેર સંસ્થાના સૌથી સાચા અર્થમાં તેને એક જાહેર સંસ્થા બનાવી છે. લોકો એને નભાવે છે, અને કોઈ પણ એક જાતિ અથવા વિભાગનું જ હિત લક્ષમાં લઈને નહિ, પરંતુ આખાય દેશનું હિત લક્ષમાં લઈ એને ચલાવવામાં આવે છે.

૫

બુદ્ધિવાળાઓ અને બોસ્ટનનું ટોળું

દુનિયા કોઈ વ્યક્તિ પાસે કે જાતિ પાસે વધારે આશા રાખે છે કે ઓછી એ બાબત લક્ષમા લેવાથી, વ્યક્તિની પેઠે જાતિના જીવનમાં ઘણો ફેર પડી જાય છે. મને લાગે છે, ગરીબને ત્યા જન્મ લીધેલ દરેક બાળક અને બાળકીના જીવનમાં એક એવો સમય આવે છે કે જ્યારે તેમને એમ લાગે છે કે દુનિયા એમની સામેની બાજુના પલ્લામા ખૂબ વજન નાખે છે--એમને ઉન્નત થતા અટકાવે છે. એમના સમાજના માણસો એમની પાસેથી જે કામની આશા રાખતા ન હોય એ કામ પોતાનાથી થઈ શકે, એવો એમને આત્મ-વિશ્વાસ આવવો એ મુસ્કેલ છે

થોડુંક વાંચતા શીખ્યા બાદ, જે મહાન પુરુષો સ્વપ્રયત્નથી ગરીબાઈમાથી ઊચી સ્થિતિ પ્રાપ્ત કરવામા ફતેહમદ નીવડયા હતા, તેમના જીવનચરિત્રો વાચવામાં મને ખૂબ સંતોષ થતો. એક છોકરો એવા પુસ્તકો વાચે એ એક મોટી વસ્તુ ગણાય. એમ કરવાથી એ છોકરાને કંઈક કરવાની અને પોતાના જીવનનો કંઈક સદુપયોગ કરવાની પ્રેરણા મળે છે. કંઈક ઉપયોગી કાર્ય કરવાની શક્તિ ઉપર, દુનિયાને જે જાતની સેવાની જરૂર હોય તે જાતનુ કામ કરવા ઉપર, પોતાની

જણાય છે. અને એને એમ કહે છે, 'ભાઈ, તમે તમારુ કામ સમજાવો અને એનુ ન્યાયીપણુ પુરવાર કરો'

એમ છતાં એટલી વાત તો અગત્યની છે કે, જે કોઈ વ્યક્તિ પરોક્ષ વા અપરોક્ષ રીતે કોઈ પણ જાહેર સેવાનુ કાર્ય કરવામા પ્રવૃત્ત હોય છે, એણે એ વાત તો ભૂલવી ન જોઈએ કે, સમાજમા જે કઈ સ્થાનની પદવી કે ખાસ હક્ક એ ભોગવે છે એનો પાયો, છેવટે તો, એ જે સેવા કરે છે એના ઉપર જ રહેલો છે. હુ માનુ છુ કે, એ ભાવનાથી કાર્ય કરનાર કોઈ પણ ખાનગી કે જાહેર વ્યક્તિને વર્તમાનપત્રોઓનો મેળાપ થતા જણાશે કે, છાપાઓથી પોતાના કાર્યને નુકસાન થવાને બદલે અનહદ મદદ મળે છે.

જે કાર્ય હુ કર્યા કરવાનો પ્રયત્ન કરુ છુ એમા ઉત્તર અને દક્ષિણના છાપાઓએ ખૂબ રસ ધરાવ્યો છે અને મહાનુભૂતિ પણ બતાવી છે. એને લીધે મારા કાર્યમા મને મજેની ધણીખરી ફતેહ મળી છે, એમ મારી આગતમા તો મારી ખાતરી છે મોટે ભાગે વર્તમાનપત્રોના વાહન દ્વારા જ, મારી જાતિ સિવાયની બહારની વધારે વિશાળ જનતા સાથે તેમ જ મારા નિકટના મિત્રમડળ સાથે હુ સમ્પર્કમાં આવ્યો છું. આ રીતે ટસ્કેજીની શાળાને મે એક ખાનગી વ્યક્તિની ઉદારતા અને દાનવૃત્તિનું પ્રતીક માત્ર નથી બનાવ્યુ, પરતુ જાહેર સસ્થાના સૌથી સાચા અર્થમા તેને એક જાહેર સસ્થા બનાવી છે લોકો એને નભાવે છે, અને કોઈ પણ એક જાતિ અથવા વિભાગનુ જ હિત લક્ષમા લઈને નહિ, પરતુ આખાય દેશનું હિત લક્ષમા લઈ એને ચલાવવામાં આવે છે.

પુસ્તકો કે વર્તમાનપત્રો વાચતા હુ શીખ્યો ત્યાર પહેલા પણ મારી માતાને તથા દેશના અમારા વિભાગના હમરાહીઓને ફ્રેડરિક ડગલાસના અદ્ભુત જીવન તથા પરાક્રમો વિષે વાતો કરતા મે સાભળ્યા હતા હુ છોકરો હતો ત્યારે ડગલાસ વિષે મે ઘણુ સાભળ્યુ હતું એ એ કારણને લીધે તો મે નિશાળે જવાનો વિચાર કર્યો હતો ત્યા જઈને હુ વાચતા શીખીશ અને ડગલાસે શુ લખ્યુ છે અને શુ કહ્યુ છે એ જાતે જ વાચીશ, એમ મારા મનમા થયુ હતુ મને યાદ છે કે વસ્તુતઃ મે પ્રથમ એના જ જીવનની વાત વાચી હતી ડગલાસે જાતે જ એ પુસ્તક લખ્યુ હતુ અને પ્રસિદ્ધ કર્યું હતુ એ પુસ્તકનુ નામ "માઈ લાઈફ ઍન્ડ ટાઇમ્સ" — મારુ જીવન અને સમય આ પુસ્તકે મારા ઉપર ઊડી છાપ પાડી હતી અને એને મે ઘણી વખત વાચ્યુ હતુ

જનરલ સેમ્યુઅલ સી આર્મસ્ટ્રૉન્ગના હાથ નીચે હેમ્પ્ટનમા વિદ્યાર્થી થયા પછી ફ્રેડરિક ડગલાસ વિષે મે ઘણુ સાભળ્યુ હતુ અને એમની બધી પ્રવૃત્તિઓ હુ ખૂબ રસપૂર્વક નિહાળતો હતો સયુક્ત સસ્થાનોમા એ સમયે મારી જાતિના બીજા કેટલાક જાણીતા અને ફતેહમદ આગેવાનો હતા, એમના સબધે પણ મે એ વખતે કઈક જાણવાનું શરૂ કર્યું વર્જીનિયાના કૉગ્રેસના સભ્ય જોન એમ લેગ્સ્ટન, મિસિસિપીના સયુક્ત સસ્થાનોના સેનેટર બ્લાશ કે બ્રૂસ, લૂઝિયાનાના લેફ્ટેનન્ટ ગવર્નર પી બી એસ પિન્ચબેક, મિસિસિપીના કાગ્રેસના સભ્ય જૉન આર લિન્ચ, એ સર્વ એ પ્રકારના આગેવાનો હતા વળી બીજા પણ કેટલાક એવા આગેવાનો હતા કે જેમના નામ

એ સમયની હસ્તી આમજનતામાં રગરથુ થઈ ગયા હતા એ સમયની પ્રખ્યાત હસ્તી વ્યક્તિઓ સંબંધી મને જે કાંઈ મળી આવતું એને હું અત્યંત આતુરતાપૂર્વક વાંચી જતો અને એમના જીવન અને કાર્યો સંબંધી ખૂબ એકનિષ્ઠાથી અભ્યાસ કરનાર વિદ્યાર્થી હતો પાછળથી આ સર્વ મનુષ્યોને મળવાનો અને ઓળખવાનો મને વિશિષ્ટ હક્ક પ્રાપ્ત થયો હતો પરન્તુ એ સમયે તો મને જરા પણ ખ્યાલ નહોતો કે એમનામાંના કોઈને પણ મળવાનું કે ઓળખવાનું મને કદી સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થશે

એક પ્રસંગે જ્યારે હું વૉશિંગ્ટનમાં હતો ત્યારે એ નગરના ચર્ચમાં ફ્રેડરિક ડગલાસ ભાષણ કરવાના છે એમ મેં સાંભળ્યું મેં એમને કદી પણ જોયા કે ભાષણ આપતા સાંભળ્યા નહોતા, તેથી એ તકનો મેં લાભ લીધો એમના વ્યક્તિત્વ અને ભાષણની મારા ઉપર ખૂબ સરસ છાપ પડી પરંતુ એમની પાસે જઈને હસ્તધૂનન કરવાની મારી હિંમત જ ન ચાલી ટસ્કેજી સંસ્થાની સ્થાપના કર્યા પછી લગભગ ચાર વર્ષે મેં એમને અમારી શાળાની મુલાકાત લેવા તથા શાળાની પ્રવૃત્તિઓ શરૂ કરતાં પ્રારંભિક વ્યાખ્યાન આપવા આમંત્રણ આપ્યું તેઓ આવ્યા અને એક મોટા શ્રોતાસમૂહ સમક્ષ એમણે વ્યાખ્યાન આપ્યું લોકોમાંના ઘણા તો ત્રીસ ચાળીસ માઈલ દૂરથી પોતાની જાતિના એક મહાન વક્તા અને આગેવાનને સાંભળવા વાહનોમાં બેસીને આવ્યા હતા સમૂહ જના જે પ્રખ્યાત વ્યક્તિઓના નામ મેં આગળ ગણાવ્યાં છે એ સર્વને મેં આમંત્રણ આપ્યું હતું એમના સિવાય બીજાઓને પણ એ પ્રમાણે આમંત્ર્યા

હતા એ સર્વેએ ટસ્કેજી સંસ્થાના વિદ્યાર્થીઓ અને હબસીઓ સમક્ષ વ્યાખ્યાન આપ્યાં હતાં

એમાની ઘણીખરી વ્યક્તિઓ તો સ્વાભાવિક રીતે જ હબસીઓના પ્રશ્નો સંબધે ભાષણો આપતી અથવા લેખો લખતી મોટે ભાગે એમાં હબસીઓના ભૂતકાળના ઇતિહાસ સંબધી અથવા તો વર્તમાન કે ભવિષ્યના રાજકીય પ્રશ્નો સબધી આવતુ ડગલાસ મહાશયનુ મહાન જીવનકાર્ય તો ગુલામી નાબૂદ કરવા ચાલેની રાજનીય ચળવળનુ હતુ તેઓ હબસી જાતિના એક મહાન રક્ષક બન્યા હતા હબસી એક માનવી છે અને શહેરી છે, કોન્ગ્રેસ અને આખા દેશ પાસે એમના એ હક્ક સ્વીકારાવવા જોઈએ, એને સારુ હબસીઓએ જે લડત ઉપાડી હતી એમાં વિજય અપાવવામાં એમણે અગત્યનો ભાગ ભજવ્યો હતો. આમ ગુલામી-વિરુદ્ધ લાંબી અને સખત રાજકીય લડત ડગલાસ મહાશયે ચલાવી હતી પરન્તુ સ્વાતંત્ર્ય મેળવ્યા પછી હબસી સ્વતંત્રતાને યોગ્ય જવાબદારી સમજે અને મળેલી તકનો યોગ્ય ઉપયોગ કરે એને માટે એને લાયક બનાવવાનું કાર્ય પણ એટલું જ અઘરું હતું આ કામને સારુ ઉપરના લડતના કાર્યે મિ ડગલાસને તૈયાર કર્યો નહોતા બીજા હબસી આગેવાનોની બાબતમાં પણ મોટે ભાગે એવુ જ બન્યુ હતુ આ માણસોને જ્યારે જ્યારે હું મળતો અને એમના જાહેર વ્યાખ્યાનો સાંભળતો, ત્યારે ત્યારે મારા ઉપર અચૂક એવી છાપ પડતી કે, એમના વ્યાખ્યાનોમાં કંઈક ઊણપ રહેલી છે એ સમયે હું યુવાન તથા બિનઅનુભવી તો હતો જ મન લાગતું હતુ કે, લાખો હબસીઓને એમના દુ:ખો તથા રાજકીય હક્કની યાદ દેવડાવવા

ઉપરાન્ત કઈક વધારેની જરૂર છે સ્વરક્ષણના કાર્ય ઉપરાન્ત કઈક વધારે કરવાની એમને જરૂર છે એમ પણ મને લાગેલુ

ફ્રેડરિક ડગ્લાસ ઈ સ ૧૮૯૫ના ફેબ્રુઆરી માસમા મરણ પામ્યા એ જ વર્ષના સપ્ટેમ્બર માસમા ઍટલાન્ટાના 'કોટન સ્ટેટ્સ એક્સ્પોઝિશન'મા મે એક વ્યાખ્યાન આપ્યુ

ઍટલાન્ટામા જે શ્રોતાસમૂહ આગળ હુ બોલ્યો હતો એમા દક્ષિણના ગોરાઓ, ઉત્તરના ગોરાઓ અને મારી જાતિના લોકો હતા ભૂતકાળમા જે બની ગયુ હતુ એને નિદી કાઢવા સિવાય જ, શુ કરવુ જોઈએ એના ઉપર ભાર મૂકવાને માટે એ સ્થળ અને સમય બન્ને મને યોગ્ય જણાયા મને લાગ્યુ કે, અમારે ખડનાત્મક નહિ પણ રચનાત્મક નીતિની જરૂર છે, રક્ષણની નહિ પણ આગેકૂચની જરૂર છે, દુશ્મનાવટ રાખવાની કે તાબે થવાની નીતિ નહિ પણ મિત્રાચારી અને પ્રગતિની નીતિની જરૂર છે મારાથી બની શકે એટલા જોમથી મે જણાવ્યુ કે, જે સમાજમા અમે રહીએ છીએ એ સમાજને અમે ઉપયોગી થઈએ એ જ અમારા રક્ષણનું મોટામા મોટુ ખાતરી લાયક અને શક્તિશાળી સાધન છે

એક બીજી બાબત પણ મે મારા વ્યાખ્યાનમા સ્પષ્ટ કરી હતી હબસી લોક ગોરાની પાડોશમા રહે છે હજારો માઈલ દૂર રહેનાર કોઈ માણસની મિત્રાચારી કરીને સતોષ માનવા કરતા એણે પોતાની પાડોશના ગોરાની જ મિત્રાચારી રાખવી જોઈએ મર્દને છાજે એવી અને પ્રામાણિક દરેક રીતે, એણે એવી મિત્રાચારી કેળવવાનો સતત પ્રયત્ન કરવો જોઈએ

મારા મનમા તો પૂરેપૂરી ખાતરી હતી કે, જે નીતિની મે રૂપરેખા દોરી હતી એ બરાબર છે પરતુ મારા શબ્દોએ

ઘણા જણમાં જે રસ ઉત્પન્ન કર્યો હતો, એને માટે હું જરાય તૈયાર નહોતો.

દેશના બધા ભાગમાંથી મારા ઉપર અભિનંદનના તાર આવ્યા. તાર મોકલનારાઓમાં ઘણા તો એવા હતા કે જેમનાં નામેય હું જાણતો નહોતો. વળી કેટલાકનાં નામ તો વર્તમાનપત્રો દ્વારા અથવા બીજી આડકતરી રીતે જ જાણતો હતો. થોડા જ વખતમાં બધી જાતનાં મંડળોમાં અને બધી જાતના વિષયો ઉપર વ્યાખ્યાનો આપવા મને આમંત્રણ અપાવા લાગ્યાં. ઘણા પ્રસંગોએ તો મારા વ્યાખ્યાન માટે કલ્પનામાં પણ ન આવે એવી મોટી રકમો આપવાના કહેણો આવવા લાગ્યાં. વ્યાખ્યાનો ગોઠવનારી કેટલીક મંડળીઓએ તો મારી નજરમાં આવે એટલી વખત વ્યાખ્યાન આપવા માટે, એક રાતના ૩૦૦-૪૦૦ ડૉલર જેટલી મોટી રકમો આપવાનું મને જણાવ્યું. પશ્ચિમના એક પ્રખ્યાત વર્તમાનપત્રે તો ૧૦૦૦ ડૉલર અને એ ઉપરાન્ત મારું બધું ખર્ચ આપવાનું જણાવ્યું હતું એના બદલામાં મારે એક પ્રખ્યાત ઇનામીયુદ્ધનું વર્ણન કરવાનું હતું.

રાજકીય લડતોમાં ભાગ લેવા બધે ઠેકાણે, ખાસ કરીને હબસીઓના મત જે સંસ્થાનોમાં અગત્યના થઈ પડે એવું હોય ત્યાં, મને આમંત્રણ અપાતાં. વ્યાખ્યાન કાર્યાલયોએ પત્રો દ્વારા એમની માગણીઓ સ્વીકારવા આગ્રહ કરવા માંડ્યો, એટલું જ નહિ, પરંતુ એમના પ્રતિનિધિઓને પણ ટસ્કેજીમાં એ માટે મોકલવા માંડ્યા. વર્તમાનપત્રોએ અને સામયિકોએ એમના પત્રો માટે ખાસ લેખો લખવાની અને એના બદલામાં ઉદાર રકમો આપવાની માગણીઓ કરવા માંડી.

તેમ છતા હુ પોતે મારી સ્વસ્થતા કે સ્થિતિ સમજી શકુ ત્યા સુધી રાહ જોવાનો મે નિશ્ચય કર્યો એ વાત તો સ્પષ્ટ હતી કે એટલાન્ટામા જે શબ્દો હુ બોલ્યો હતો એ સાદેસાદા અને લગભગ સામાન્ય હતા છતાય પ્રજાના મન ઉપર એમની ખૂબ ઊડી અમર થઈ અને પ્રત્યુત્તરમા એમના હૃદયના તાર ઝણઝણી ઊઠ્યા.* આને લીધે મને વિચાર કરવાનુ ખૂબ

---

* એ વ્યાખ્યાનના સત્તાવાર હેવાલમાથી નીચે ઉતારો આપ્યો છે

'ત્યાર પછી બુકર ટી વૉશિંગ્ટન આવ્યા પછીના પા કલાકમા તેઓ રાષ્ટ્રવ્યાપી પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવાને સરજાયા હતા નિયામકોના આમંત્રણથી હબસી જાતિના પ્રતિનિધિ તરીકે તેઓ કાર્યક્રમમા વિદ્યમાન હતા. આ વ્યવસ્થા વિધિસરની નહિ તોય સ્વાભાવિક તો દેખાય જ, અને હવે તો એ વસ્તુ જ વિચિત્ર જણાય છે કે, ઉદ્ઘાટન વિધિ વખતે એક હબસીને સ્થાન આપવામા ડહાપણ કે યોગ્યતા રહેલા છે કે કેમ એની શંકા ઉઠાવવી પડી હતી. એમ છતાય પ્રશ્ન તો ઊઠ્યો જ હતો, અને કાળજીપૂર્વક તેમ જ ચિંતાતુર બનીને પણ વિચાર કર્યા બાદ એનો નિર્ણય કરવામા આવ્યો હતો એવો પણ ભય બતાવવામા આવ્યો હતો કે, એને લીધે સામાજિક સમાનતાને ઉત્તેજન મળશે, ગોરાઓમાં વિરોધી લાગણી ઉત્પન્ન થશે, અને છેવટે હબસીઓને માટે એ અસંતોષકારક થઈ પડશે પણ ચર્ચાથી મંડળને સંતોષ થયો કે તેમનું પગલુ બરાબર છે, અને તેમણે નિશ્ચય કર્યો કે સચ્ચાઈભરેલુ જરૂરી કામ કરવાનું જોખમ વહોરી લેવુ નિર્ણયમા રહેલુ ડહાપણ પરિણામે બતાવી આપ્યુ વક્તાએ જાતે ઘણી કુનેહથી વિષયને છેડ્યો હતો એની કદર કરવામા આવી એને લીધે બન્ને જાતિઓ વચ્ચે સદ્ભાવનાની ખૂબ વૃદ્ધિ થઈ; ઘણા હબસીઓએ એ પ્રસંગે જે કદર

મળ્યુ. એ દરમિયાન મે નક્કી કર્યુ કે ટસ્કેજીના મારા કાર્યમા મારે વધારે ચીવટ રાખવી

એટલાન્ટાના મારા વ્યાખ્યાનનુ એક આશ્ચર્યજનક પરિણામ એ આ યુ કે, મખ્યાસધ કાગળો, તારો અને વર્તમાનપત્રોના અધિપતિઓના અગ્રલેખોનો દેશના દરેક ભાગમાથી મારા ઉપર વરસાદ વરસ્યો તેમા જણા યુ હતુ કે, ફ્રેડરિક ડગલાસના મૃત્યુથી 'હબસીઓના નેતા'નુ ખાલી પડેલુ સ્થાન હુ લઉ છુ કેટલાકે તો એમ માની પણ લીધુ હતુ કે, એ સ્થાન મે ક્યારનુયે લઈ લીધુ છે આ સૂચનોનો મારા ઉપર વરસાદ વરસવા માડયો ત્યા સુધી મને જરાસરખો ખ્યાલ નહોતો કે, હબસીઓના નેતા તરીકે જે અર્થમા ફ્રેડરિક ડગલાસ હતા તે અર્થમા મને હબસીઓના નેતા તરીકે પસદ કરવામા કે ગણવામા આવશે

એ સમયે તો હબસીઓની એક અજ્ઞાત ઔદ્યોગિક શાળાનો ફક્ત શિક્ષક જ હતો ટસ્કેજી સસ્થાને અસ્તિત્વમા

અને સ્વમાનવાળો માગ ગ્રહ્યો હતો એને લીધે એમના ગોરા સહ નાગરિકોની તુલનાદૃષ્ટિએ તેઓ ખૂબ ઊચે ચઢયા હતા

વક્તાનુ ઓળખાણ આપતા ગવર્નર બુલોકે કહ્યુ હતુ

આજે આપ ા સાથે હબસીઓના સાહસના અને હબસીઓની સસ્કૃતિના પ્રતિનિધિ છે ટસ્કેજી નૉર્મલ અને ઔદ્યોગિક મહાવિદ્યાલયના આચાર્ય બુકર ટી વૉશિંગ્ટનનો તમને પરિચય આપવામા હુ માન સમજુ છુ તેઓ તમને હબસીઓની મનોદશાનો વિધિપુરસર ખ્યાલ આપશે"

આ વાપર વૉશિંગ્ટનને તાળીઓના અવાજથી વધાવી લેવામા આવ્યા, અને એમના વ્યાખ્યાનને ખૂબ ધ્યાન પૂર્વક સાભળવામા આવ્યુ

આળુવામાં અને એની વ્યવસ્થા કરવાના કાર્યમાં ધ્યાન આપવામાં મેં મારો બધો સમય કાઢ્યો હતો. નેતાના કામ કયાં છે, એની ફરજો શી છે, હબસીઓ અને દુનિયાના બધા લોકો એની પાસે શાની આશા રાખે છે, એમાંનું હું કંઈ પણ લગભગ જાણતો નહોતો. પણ થોડા સમયમાં જ વર્તમાનપત્રોની પ્રસિદ્ધિએ મને જે એકાએક નવી પદવીએ ધકેલી દીધા જેવું જણાતું હતું, તે પદવી પ્રાપ્ત કરેલા મનુષ્ય પાસે શી આશાઓ રાખવામાં આવે છે એ, સમજાતાં મને માલૂમ પડવા માંડ્યું.

જાહેર સમક્ષ જ્યારે મેં પ્રથમ દેખાવ આપવા માંડ્યો ત્યારે ફ્રેડરિક ડગલાસના 'વારસ' તરીકે મારો સતત ઉલ્લેખ કરવામાં આવતો જેને મને જરા મૂંઝવણ થઈ હતી. ઉત્તરમાં કે દક્ષિણમાં જ્યાં જ્યાં હું વ્યાખ્યાન આપતો ત્યાં ત્યાં મને સમજવાને શ્રોતાઓના ટોળેટોળાં આવતાં અને જાણતાં મને જે જાહેરાત મળી હતી એનું જ એ પરિણામ હતું.

જનતા સમક્ષ જે માણસનું નામ કોઈ રીતે જાહેર થયું હોય છે, એને જે જુદી જુદી જનતાની માગ નિરંતર નડ્યા કરે છે, એ જનતાની ગમ પડે છે અને કેટલીક વખત ગમ્મત પણ પડે છે. એટલાન્ટાનું મારું વ્યાખ્યાન જે સમય દરમિયાન થયેલું હતું એમ કહીએ તો ચાલે, તે સમય દરમિયાન અને ત્યાર પછી આજ સુધી દરરોજ મને એક કે બીજી જાતની માગ આપવામાં આવે છે. જનતાની માગણીમાં મારે કેવા રસ્તા લેવા એ સમજાવી મને એમાં માર્ગ સૂચવવામાં આવ્યા છે

એક દિવસ મને કોઈ પત્ર મળે છે, અથવા કોઈ વર્તમાનપત્રમાં અધિપતિના અગ્રલેખ તરફ મારું ધ્યાન ખેંચવામાં આવે છે. એમાં મને શિખામણ આપવામાં આવે છે કે, મારે મારી જાતિની પ્રગતિની બાબતમાં બીજો જે કંઈ રસ હોય તે બાજુએ મૂકવો અને ટસ્કેજીના મારા કાર્યને જ વળગી રહેવું. એક બે દિવસ પછી વળી બીજો એક કાગળ મળે અથવા તો કોઈ વર્તમાનપત્રમાનો અધિપતિનો અગ્રલેખ વાચું. એમાં એમ જણાવ્યુ હોય કે, ફક્ત ટસ્કેજીની સસ્થામા જ અથવા હબસીઓની કેળવણી પાછળ જ કે સયુક્ત સંસ્થાનોના હબસીઓ પાછળ મારુ બધુ ધ્યાન પરોવવામા હુ ભૂલ કરું છુ. દૃષ્ટાન્ત તરીકે, એવો પણ મને આગ્રહ કરવામા આવ્યો છે કે, મારે કોઈ ને કોઈ રીતે ટસ્કેજીમા અમે જે કામ કરવાનો પ્રયત્ન કરીએ છીએ એનો વિસ્તાર કરવો જોઈએ. આફ્રિકા કે વેસ્ટ ઇંડીઝમા હબસીઓ આ દેશ કરતા વધારે મોટી સંખ્યામા છે, ત્યા અમારે જવુ જોઈએ અને કાર્યક્ષેત્રનો એ રીતે વિસ્તાર કરવો જોઈએ.

ગોરાઓની એક નાની સખ્યા છે અને એટલી જ હબસીઓની પણ છે કે જેમને એટલાન્ટાના મારા વ્યાખ્યાન પછી કંઈ બીજુ જ લાગ્યુ છે. તેઓનુ માનવુ એમ છે કે, મારા કામને હવે બીજી શાખાઓ ફૂટવી જોઈએ, મારે રાજકીય પ્રશ્નો ચર્ચવા જોઈએ, રાજકીય પ્રવૃત્તિ કરીને મારી જાતિના લોકોને એમા ફતેહ અપાવવાનુ કાર્ય કરવુ જોઈએ, એ બાબત ઉપર ભાર મૂકે છે. કેટલાકને એમ લાગ્યુ કે, જ્યા સુધી હુ દક્ષિણમા છુ, ત્યા સુધી તો સ્વાભાવિક રીતે તેમને અપમાનકારક લાગે એવું હુ કઈ પણ નહિ બોલુ, પરંતુ જો હુ

ઉત્તરમાં જઈશ તો જીભના બંધ છૂટા મૂકીશ, અને આંતર વિગ્રહને પરિણામે ઉત્તરવાસી અને દક્ષિણવાસી વચ્ચે ઊભા થયેલા વિભાગીય મતભેદને જીવતા રાખવાને તથા તેમને વધારે તીવ્ર બનાવવાને દક્ષિણના લોકોને હું વખોડી કાઢીશ–અપમાનીશ વળી કેટલાક એમ ધારતા કે, હબસીઓનો બચાવ કરવાની મારી ધગશમાં કંઈક નિષ્ફળ રહેલા છે, હકીકતોના ઊંડાણમાં હું ન જ જઉં છું અને 'મનુષ્યના હક્ક' સંબંધી અને સ્વાતંત્ર્યના ઢંઢેરા સંબંધી હું પૂરતુ કહેતો નથી

જ્યારે આ લોકોને માલૂમ પડયું કે, એટલાન્ટાના મારા વ્યાખ્યાનને પરિણામે હું મારી નીતિમાં ફેરફાર કરતો નથી પણ મારી જૂની વિચારસરણીને જ વળગી રહ્યો છું, અને શારીરિક, માનસિક અને હાર્દિક કેળવણીનો આગ્રહ રાખું છું, ત્યારે તેઓ તદ્દન નાસીપાસ થયા મારા વ્યાખ્યાનોમાંથી જ્યારે એમ જણાતું કે, રાજકીય પગલાથી નહિ, પણ કેળવણીથી દક્ષિણના રંગભેદની મુશ્કેલીઓ દૂર થશે એમ મારું માનવું છે, ત્યારે તેઓને લાગતું કે હું ખોટી જગ્યાએ ભાર મૂકું છું

મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે, આ બધી ટીકાઓની તથા સૂચનાઓની મારા ઉપર અસર થયા વિના રહેતી નહિ પરંતુ આ બાબત ઉપર ફરીથી વિચાર કર્યા બાદ મેં નક્કી કર્યું કે, મારે મારી અસલની યોજનાને વળગી રહેવું એ એ પણ વિચારી લીધું કે, મારી સમક્ષ જે કાર્યક્રમ રજૂ કરવામાં આવે છે તે અનુસરવામાં આનંદદાયક તો છે, પણ મારે મારા અસલના કાર્યને વળગી રહેવાની ફરજ પડશે અને મૂળ યોજના અને અમારા ઉદ્ધારનું કાર્ય કરવું પડશે

ટસ્કેજીમાં હું જે વર્ષો દરમિયાન હતો, તે સમયે મેં એક કાર્યક્રમ ઘડી અમલમાં મૂક્યો હતો. મારા ઍટલાન્ટાના વ્યાખ્યાનમા મે એ કાર્યક્રમ દર્શાવ્યો હતો એને જ વળગી રહેવાનો મેં નિશ્ચય કર્યો ત્યારે હબસીઓના એક નાના ટોળા સાથે મારે અથડામણ ઊભી થઈ. તેઓ પોતાને કોઈ વખતે 'બુદ્ધિશાળી વર્ગ'ના નામથી તો કોઈ વખતે 'બુદ્ધિશાળી દશમ' એ નામથી ઓળખાવતા. આમાના ઘણાખરા તો ઉત્તરના મહાવિદ્યાલયોના સ્નાતકો હતા, અને ઘણુખરુ તેઓએ ઉત્તરમાં પોતાનો વસવાટ રાખ્યો હતો. એથી મારા ધારવા પ્રમાણે, તેઓને સ્વાભાવિક રીતે જ એમ લાગે કે, જાતિની બધી બાબતોની નેતાગીરી હવેથી ઉત્તરમા જ રહેવી જોઈએ. ગમે તેમ હોય, પણ દક્ષિણમા જ્યા સુધી હબસીઓ તરફ અન્યાય થતો હોય, અથવા કઈ ખોટુ થતુ હોય એવી પરિસ્થિતિ રહે, ત્યા સુધી દક્ષિણના તરફ, એકધારુ અટળ અને અણનમ વૈમનસ્ય રાખવુ જોઈએ, એમ તેમને લાગતુ હતુ પરિણામે, ઉપર જણાવેલી નીતિમા ફેરફાર કરે એવી કોઈ પણ બાબતનો તેઓ વિરોધ કરતા

દક્ષિણમા મે જીવન ગાળ્યુ હતુ, અને વર્ષો સુધી ત્યાંના વાસ્તવિક અને પ્રત્યક્ષ પ્રશ્નોનો મે અભ્યાસ કર્યો હતો, તથા એને માટે મહેનત પણ ખૂબ કરી હતી. એ સર્વને લીધે મને જુદો જ ખ્યાલ બધાયો હતો 'બુદ્ધિશાળી વર્ગ' તો દૂર વસનાર અને પુસ્તકોમાથી અભ્યાસ કરનાર લોકનો હતો. એમના કરતા એ પ્રશ્નોનુ જ્ઞાન અને રહસ્ય હું વધારે અંશે મેળવી શક્યો હતો એમ હુ માનુ છુ.

હબસીઓને ઔદ્યોગિક કેળવણી આપવાની મારી યોજના સામે તેમનો પહેલો વાંધો હતો. એમને લાગતું હતું કે, હબસીઓને હાથે કામ કરતાં શીખવવું એ દક્ષિણના જાહેર મતને જોઈએ તે કરતાં ખૂબ વધારે નમતું આપવા જેવું છે. કેટલાકને તો એમ પણ ખ્યાલ આવ્યો હતો કે, કદાચ હું જાતે ઔદ્યોગિક કેળવણીમાં ખરેખર માનતો નહિ હોઉં. ઔદ્યોગિક શિક્ષણ એ વસ્તુ સારી છે કે ખોટી એની પરવા કર્યા વગર, તેઓ તો કોઈ પણ રીતે 'નમતું' જોખવાના વિરોધી હતા.

એમના દૃષ્ટિબિન્દુ પ્રમાણે દક્ષિણનો ગોરો એ હબસીનો સ્વાભાવિક શત્રુ હતો. ગમે તે હેતુથી પણ એ ગોરાની સહાનુભૂતિ કે ટેકો મેળવવાનો પ્રયત્ન કરવો એ, એમને મન, એક જાતનો પોતાની જાતિનો દ્રોહ હતો.

આ બધી બાબતોને લીધે ચર્ચા માટે ફળદ્રુપ વિષયો મળી આવતા, અને મેં ઉપર ઉલ્લેખેલા એ મહાવિદ્યાલયના સ્નાતકો સ્વાભાવિક રીતે જ એના આગેવાનો હતા. મહાવિદ્યાલય છોડ્યા પછી આવો યુવાન પહેલું કામ તો એ કરવા લલચાતો કે ભાષણો કરવા પ્રવાસે નીકળતો. એક શહેરથી બીજે શહેર એ મુસાફરી કરતો અને 'જાતિ' સંબંધી વિષય તરીકે ઓળખાતી બાબતો ઉપર ચર્ચાઓ કરતો.

મને ખાસ કરીને યેલ વિશ્વવિદ્યાલયનો એક યુવાન સ્નાતક યાદ આવે છે. પાછળથી એણે હાર્વર્ડમાં સ્નાતક પછીના સંશોધનનો અભ્યાસક્રમ કરવા માંડ્યો હતો. એણે 'બુકર ટી વૉશિંગ્ટનની ભૂલો' એ વિષે એક વ્યાખ્યાનમાળા આપીને પોતાની કારકિર્દી શરૂ કરી હતી. એમ છતાં થોડા

વખત પછી એને માલૂમ પડયું કે એ કંઈ મારી ભૂખો ઉપર સતત જીવી શકે નહિ. ત્યાર પછી એને જણાયું કે, શાળાની એની કેળવણી દરમિયાન કોઈ પણ જાતનું ઉપયોગી કે ફળદાયી કામ કરવાની એણે લાયકાત મેળવી નહોતી. બીજી ઘણી દિશાઓએ પ્રયત્ન કર્યાં પછી એણે મને અરજ કરી, અને મેં એને માટે કંઈક કામ શોધવાનો પ્રયત્ન કર્યો. જે યુવાને ખોટી શરૂઆત કરી હોય છે એને મદદ કરવાનું સારી પેઠે મુશ્કેલ હોય છે. એણે ફક્ત પુસ્તકિયા જ્ઞાનથી જ પોતાનું મગજ ભરી દીધેલું હોવાથી, જ્યારે એના મગજમાં એમ ખ્યાલ પેસી જાય છે કે દુનિયાએ એને ગુજરાનનું સાધન આપવું જોઈએ, ત્યારે તો એનામાં ફેરફાર કરવો મુશ્કેલ હોય છે. પ્રસ્તુત યુવાન વિષે મેં છેવટનું એવું સાંભળ્યું હતું કે, પુસ્તકોના દલાલ તરીકે દુઃખી હાલતમાં એ પોતાનું ગુજરાન કમાવાનો પ્રયત્ન કરે છે. વળી સરકારમાં એક દરવાન કે એવી બીજી કોઈ હલકી નોકરી ખોળવાનો તે પ્રયત્ન કરે છે, એમ પણ મેં સાંભળ્યું હતું.

મેં વર્ણવ્યા એવા અભાગી અને અવળે માર્ગે દોરવાયેલા યુવાનોના દાખલા મને અવારનવાર મળે છે; અને એવે વખતે મને એમને માટે ખૂબ સહાનુભૂતિ થાય છે; કેમ કે હું જાણું છું કે, એમની સ્થિતિ માટે તેઓ જ પૂરેપૂરા દોષિત હોતા નથી. હું જાણું છું કે, દસમાંથી નવ દાખલામાં તો એવું બન્યું હોય છે કે, એમની કારકિર્દીમાં કોઈક સમયે એમનામાં એવો ખ્યાલ આવી ગયો હોય છે કે, તેઓ હબસીઓ છે માટે દુનિયાની સહાનુભૂતિ મેળવવાનો તેમને હક્ક છે. આ રીતે પોતાનો રસ્તો કરવા પોતાના જ પ્રયત્ન ઉપર આધાર

રાખવાને બદલે તેઓને આવી સહાનુભૂતિ ઉપર આધાર રાખવાની ટેવ પડી ગઈ હોય છે.

મહાવિદ્યાલયમાં હોય છે ત્યારે દુનિયામાં કોઈ ચોક્કસ કામ કરવાની તૈયારી કરવાનો તેઓ નથી જગાય વિચાર કરતા કે નથી ધ્યાન આપતા. પણ જ્યારે જીવન શરૂ કરે છે ત્યારે જાતિના પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવાની તૈયારી કરવાનો તેઓ વિચાર કરે છે મહાવિદ્યાલયમા ન્યૂ ઇગ્લેન્ડની સ્વતંત્રતાના ઇતિહાસ વિષે તેઓ ઘણું શીખ્યા હોય છે, તેમના મન ગુલામગીરી-વિરોધી લડતની વાતોથી ભરપૂર હોય છે, અને જ્યારે તેઓ મહાવિદ્યાલયમાંથી બહાર આવે છે ત્યારે એમના મનમાં એક એવો ખ્યાલ હોય છે કે, દક્ષિણના દરેક પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવા ફક્ત એક જ બાબતની જરૂર છે, અને તે એ કે, સ્વાતંત્ર્યના ઢંઢેરાના તથા માનવ હકનામાનાં સિદ્ધાન્તોને દેશમાં લાગુ કરવા દક્ષિણમા પ્રવર્તતી પરિસ્થિતિ ખરેખર કેવી છે એ સબંધીનુ તેમના અભ્યાસમા તેઓ જરાય શીખ્યા હોતા નથી વળી, જાતિને ઘડવાના કાર્યને લાગુ પડે છે તે પૂરતું વિચારતા, રાજકીય પ્રશ્ન અને કેળવણીના પ્રશ્ન વચ્ચે તથા ખડનાત્મક કાર્ય અને રચનાત્મક કાર્ય વચ્ચે કેટલો ઊડો તફાવત છે, એ સંબંધે એમણે વિચાર કર્યો હોતો નથી.

કેટલાક માણસોએ પુસ્તકોનું જ્ઞાન એટલું બધુ મેળવ્યુ હોય છે કે, શેકસપિયર, મિલ્ટન, સિસેરો અથવા કોઈ મહાન લેખકનું સુભાષિત અથવા ભાવનાવાળું વાક્ય તેઓ દરેક પ્રસગે મોઢે બોલી શકે છે. અનેક લોકને હું મળ્યો છુ; પરંતુ આવા માણસોનો મેળાપ મારે માટે એક ભારેમાં ભારે કસોટી જ છે. જ્યારે કોઈ પ્રશ્ન ઉપસ્થિત થાય છે ત્યારે તેઓ તરત

જ એકાદ સુભાષિત ટાંકી દે છે તેમને માટે કોઈ પણ પ્રશ્ન એવો મુશ્કેલ હોતો નથી કે જે તેની વ્યાખ્યા આપીને કે તે વિષે કોઈ ફિલસૂફી ડહોળીને ઊકલી ન શકે અને સુભાષિતો ગમે છે, અને એમને હું વાતચીતમાં ઉપયોગી અને અનુકૂળ માનું છું પણ જીવનના વાસ્તવિક પ્રશ્નોનો ઉકેલ મને એમાથી જડતો નથી

મહાવિદ્યાલયમા તેઓ મુશ્કેલીભર્યા પ્રશ્નોનો અભ્યાસ કરે છે અને કાગળ ઉપર એનો ઉકેલ આણે છે પણ આ પ્રશ્નો તો બીજાઓએ તેમને માટે ક્યારનાય ઉકેલેલા હોય છે, અને એમને તો ફક્ત એમના જવાબ જ શીખવાના હોય છે મહાવિદ્યાલયમા તેમને કોઈ દિવસ અણઉકેલેલા પ્રશ્નોનો સામનો કરવો પડતો નથી અને તેઓ જે શીખે છે એનાથી ધીરજ અને ખરેખરું શિક્ષણ, જે ખરા પ્રશ્નોના ઉકેલથી જ મળી શકે છે, એ પ્રાપ્ત થતું નથી

આ હકીકતને તદ્દન અનુરૂપ ઉદાહરણ મે કેટલાક વર્ષો પૂર્વે એક હબસી પાદરી પાસેથી સાભળ્યુ હતુ, એમ મને યાદ છે મહાન આત્મભોગ આપ્યા પછી અને ખૂબ મહેનત કર્યા પછી અનાથ બાળકો તથા વૃદ્ધ હબસી સ્ત્રીઓને રક્ષણ આપવાના હેતુથી એણે દક્ષિણમા એક મકાન બધાવ્યુ હતુ આ મકાન પૂરુ બધાયા પછી અને એના પૈસા અપાયા પછી એક યુવાન હબસી એનુ નિરીક્ષણ કરવા આવ્યો અને એકદમ મકાનની ખામીઓ બતાવવા લાગ્યો એ પાદરીએ કેટલાક વખત સુધી ધીરજથી બધુ સાભળ્યુ અને પછી એ યુવાન તરફ ફરીને એણે કહ્યુ 'મારા મિત્ર તને મારા કરતા એક વધારે લાભ છે' પછીથી તે થોભ્યો અને

એણે યુવાન સામુ જોયુ, અને એ મગવી પ્રશ્ન પૂછતો હોય એમ યુવાને પાદરી તરફ જોયુ પાદરીએ આગળ ચલાવ્યુ, 'તમે જે કોઈ મકાન બંધાવ્યુ હોય એની ભૂલો હુ કાઢી શકુ એમ નથી.'

મે જે ઉપર જણાવ્યુ એથી કોઈ અવળે રસ્તે ન દોરવાઈ જાય માટે મારે વધુમા કહેવુ જોઈએ કે, મહાવિદ્યાલયના જે પ્રકારના માણસની મે વાત કરી તેઓ ફક્ત મારી જાતિમા જ છે એવો અર્થ કરવાનો નથી. દરેક પ્રકારના જીવનમા એની ખામિયત પ્રમાણે કઈ ને કઈ જાતની નિષ્ફળતાઓ રહેલી હોય છે, અને એ નિષ્ફળતાઓ કોઈ એક જ જાતિને મળે છે એવુ નથી મે જે વર્ણન આપ્યુ છે તે ફક્ત ન્યૂ ઇંગ્લૅન્ડના અથવા બીજા મહાવિદ્યાલયોના હબસી સ્નાતકોને જ લાગુ પડે છે અને બીજા કોઈને નહિ, એવી છાપ જો હું તમારા ઉપર પાડુ તો એ તદ્દન ખોટી ગણાય વાસ્તવિક રીતે તો લગભગ શરૂઆતથી જ ટસ્કેજીમા અમને આ મહાવિદ્યાલયોમાથી માણસો મળ્યા છે. દક્ષિણની જુદી જુદી સંસ્થાઓમા કામ કરનારા બીજા માણસોના સમર્ગમા હુ આવ્યો છુ, અને મને માલૂમ પડ્યુ છે કે, કેટલાક સૌથી શાણા અને સૌથી ઉપયોગી કાર્ય કરનારાઓ તો હાર્વર્ડ અને ન્યૂ ઇંગ્લૅન્ડના બીજા મહાવિદ્યાલયોના સ્નાતકો જ હતા જેમના વિષે મે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેઓ નિયમ તરીકે નહિ પણ અપવાદરૂપ છે.

હબસીઓનો એક બીજો વર્ગ એવો છે કે જેઓ હબસીઓની મુશ્કેલીઓ, એમને પડતા દુ:ખો, અને એમને થતા અન્યાયો જ સમાજ સમક્ષ રજૂ કરવાનો ધંધો લઈ

બેઠા હોય છે. એમની મુશ્કેલીઓમાંથી તેઓ પોતાનુ ગુજરાન કમાઈ શકે છે એવુ જાણવાથી, એમની મુશ્કેલીઓની જાહેરાત કરવાની એમને ટેવ પડી ગઈ હોય છે. એમ કરવાથી કંઈક અંશે એમને સહાનુભૂતિ મળે છે, તો કંઈક અંશે પૈસા પણ મળે છે. આ લોકોમાંથી કેટલાક તો એવુ ઇચ્છે છે કે, હબસીઓના દુઃખ દૂર ન થાય તો સારુ, કેમ કે એમને પોતાનો ધંધો ગુમાવવો હોતો નથી.

લોકો કેટલીક વખત એવી પરિસ્થિતિમા હોય છે કે એમાથી એમની ફરિયાદો દૂર ન થાય એમ તેઓ ઇચ્છે છે। દક્ષિણ કેરોલિનાના એક હબસીએ મને કરેલી વાત આનુ સરસ ઉદાહરણ પૂરુ પાડશે એક અમુક સમાજમા એક જૂની પદ્ધતિના કોઈ એક હબસી ડૉક્ટર સાહેબ હતા એમને દવાઓ સબધીના હાલના વિચારોની જરાય ખબર નહોતી. તેમ છતા એમણે કોઈ ને કોઈ રીતે લોકોનો વિશ્વાસ સપાદન કરી લીધો હતો, અને પોતાની ખાસ પદ્ધતિની સારવારને લીધે ઠીક ઠીક પૈસા પણ પેદા કર્યા હતા આ સમાજમા એક વૃદ્ધ હબસી બાઈ હતી. એની પાસે સદ્ભાગ્યે દુનિયાની દોલત સારા પ્રમાણમા હતી એને એવો ખ્યાલ થઈ ગયો હતો કે, એને 'કેન્સર'નો રોગ છે એ 'કેન્સર' માટે એણે એ ડૉક્ટરની વીસ વરસ સુધી સારવાર લેવાની મજા માણી આ 'કેન્સર'ની તથા બીજાની સારવારમાથી ડૉક્ટર સાહેબ ઠીક ઠીક પૈસાદાર બન્યા એટલે એમણે એમના એક છોકરાને દાક્તરી કૉલેજમા મોકલવાનુ નક્કી કર્યું. ત્યાંથી સ્નાતક થયા બાદ એ યુવાન ઘેર પાછો ફર્યો અને એના પિતા રજા ભોગવવા બહાર ગયા. આ સમય દરમિયાન 'કેન્સર'થી

પીડાતાં વૃદ્ધ બાઈ એ યુવાન પાસે આવ્યાં, અને એણે સારવાર શરૂ કરી. થોડાં જ અઠવાડિયાંમાં 'કેન્સર' (અથવા જેને કેન્સર ધારવામાં આવતો હતો તે રોગ) જતો રહ્યો, અને વૃદ્ધ બાઈએ જણાવ્યું કે એને સારું થઈ ગયું છે.

જ્યારે છોકરાના પિતા પાછા ફર્યા અને માલૂમ પડ્યું કે દરદી તદ્દન સાજો થઈ હરતો ફરતો થઈ ગયો છે, ત્યારે તેઓ ખૂબ ગુસ્સે થઈ ગયા. તેમણે યુવાન પુત્રને પોતાની સમક્ષ બોલાવ્યો અને કહ્યું, "બેટા, હું જોઉં છું કે તેં પેલા મારા 'કેન્સર'ના દરદીને મટાડી દીધું છે. હવે હું તને કંઈક કહેવા માગું છું. એ 'કેન્સર'થી તો મેં તને કેળવણી આપી છે. હાઈસ્કૂલ, કૉલેજ અને છેવટે દાક્તરી શાળામાં થઈને તું પસાર થયો તે એ કેન્સરની મદદ વડે જ. હવે તું દાક્તરનો ધંધો ચલાવવાના તારા નવા વિચારો લઈને આવ્યો છે, અને તેં એ કેન્સરને મટાડી દીધો છે. બેટા, હું તને કહું છું કે તેં ખોટી શરૂઆત કરી છે. એ રીતે ધંધો ચલાવીને તું તારું ગુજરાન કેવી રીતે ચલાવવાની આશા રાખે છે?"

મને ભય છે કે, જાતિ સંબંધીના પ્રશ્નો ઉકેલનારાઓનો એક એવો વર્ગ છે કે જે દરદી સાજો થાય એમ ઇચ્છતો નથી. કેમ કે જ્યાં સુધી રોગ ચાલુ રહે ત્યાં સુધી એમનું ગુજરાન ચલાવવાનો એક મઝેદાર રસ્તો એમને મળી જાય છે વળી એ રસ્તે લોકોમાં નામનાના પણ સહેલાઈથી થવાય છે.

મારો અનુભવ એવો છે કે, જે લોકો પોતાને 'બુદ્ધિમાન' કહેવડાવે છે તેઓ સિદ્ધાન્તો સમજે છે, પરંતુ વસ્તુસ્થિતિ સમજતા નથી. મારી ખાતરી છે કે, જો આ લોકો દક્ષિણમાં

જઈ શક્યા હોત અને રસ લઈને કંઈક પ્રત્યક્ષ કાર્યો ઉપાડ્યા હોત તો તેઓ લોકોના સંસર્ગમાં આવત, વસ્તુસ્થિતિ સમજત, અને જગત તેમને ઘણું જુદું જ જણાત. શરૂમાં તો એમને કદાચ પરિસ્થિતિ અતિ ખરાબ જણાત, પણ તેઓને જ્યારે દેખાત કે સાથેસાથ પ્રગતિ થાય છે, ત્યારે તેઓએ આખી પરિસ્થિતિને વધારે આશાજનક રીતે નિહાળી હોત.

પરંતુ જે વાતાવરણમાં તેઓ તૈયાર થયા હતા તેણે તેમને બીજી દુનિયામાં ફેંકી દીધા હતા. વિરોધ ઉઠાવવાના તાત્ત્વિક સિદ્ધાન્તો લાગુ પાડવાનો આગ્રહ રાખ્યા સિવાય એમને બીજું કશું કરવાનું નહોતું. બોસ્ટનના 'ફેનીલ હૉલ'માં રોષ દર્શાવવાની સભાઓ એક વખત એટલી બધી થઈ ગઈ હતી કે લોકોને એ એક કનડગત જ થઈ પડી હતી. જે વિષયો ઉપર ચર્ચા કરવાને માટે એ સભાઓ બોલાવવામાં આવતી એ વિષયની હદમાં રહીને કામ ચાલતું હોત તો તો એટલું બધું ખરાબ ન ગણાત. પણ જ્યારે 'બુદ્ધિમાનો'ને એમ જણાયું કે, દક્ષિણના લોકો એમના વિરોધો ભાગ્યે જ સાંભળે છે અને સાંભળતા હોય તો જરાકે ધ્યાન નથી આપતા, ત્યારે તેમણે ઘરની વધારે નજીકના પાડોશીઓ ઉપર હુમલા કરવા માંડ્યા. તેમણે બોસ્ટનના લોકો ઉપર હુમલા કરવા માંડ્યા. તેમનું કહેવું એવું હતું કે બોસ્ટનના લોકોને હબસીઓના પ્રશ્નમાંથી રસ ઊડી ગયો છે.

હબસીઓના મિત્રો ઉપર બીજે ઠેકાણે હુમલો કર્યા પછી અને ખાસ કરીને હબસીઓને મદદ કરવાની એમની પદ્ધતિ સાથે બરાબર સંમત નહિ થનાર સામે હુમલો કર્યા પછી, તેમણે મારા ઉપર વારવાર હુમલા શરૂ કર્યા, અને મને

તેમણે હુમલાનું માનીતુ નિશાન બનાવ્યુ. એના કારણો તો મે ઉપર જણાવ્યાં છે. એ ઉપરાંત વળી એમને એમ પણ લાગેલું કે, મારા ઉપર ખાસ કરીને કોઈ સખત હુમલો કરવામાં આવશે તો લોકોને નવાઈ લાગશે અને એમનુ ધ્યાન પણ ખેંચાશે ખાલી સભાઓ ભરવામા અને વિરોધો ઘડવામા કશો સંતોષ મળતો નથી, વર્તમાનપત્રોમા એ બધુ છપાવાય ત્યારે જ સતોષ થાય છે. જે માણસના ઉપર એમણે જુદે જુદે સમયે હુમલા કર્યા છે, એ માણસ એમના શબ્દોમાં જણાવ્યા જેટલો ખરાબ હોવાનુ તેઓ ધારતા હોય, એમ હુ ખરેખર માનતો નથી તેઓ તો ફક્ત એમનો અવાજ દૂર મભળાવવા માટે એક ધ્વનિવર્ધક ભૂંગળા તરીકે કે નગારી તરીકે જ એમનો ઉપયોગ કરતા હતા એમની આ જાતની જાહેરાત કરવા એમણે ખૂબ ખત રાખી અને તેમને ફતેહ પણ મળી, અને એને લીધે લોકો પર એવી છાપ પડી છે કે, હબસી જનસમાજમા મારા વિરોધીઓની સખ્યા ખરેખર છે તેના કરતા અતિ મોટી છે

કેટલાક વર્ષો પૂર્વે બોસ્ટનમા મારા વિરોધીઓ વિષે ચર્ચા ચાલતી હતી, ત્યારે કહેવાતા 'બુદ્ધિશાળી દશમ'ના મડળમા જે નહોતો, એવા મારા એક હબસી મિત્રે એક દૃષ્ટાન્ત વાપર્યું હતુ એ દૃષ્ટાન્ત મારા મનમાં ઠસી ગયેલું છે. મૂળ તો એ દક્ષિણનો વતની હતો, જોકે કેટલાક વર્ષો એ બોસ્ટનમાં રહ્યો હતો. એણે કહ્યું કે, તે એક વખતે વર્જીનિયામા એક ફેશનેબલ હોટેલમાં રહેતો હતો. એક દિવસે એના મનમાં એક સરસ વિચાર સ્ફુર્યો. તે એ હોટેલના માલિક પાસે ગયો. એની સાથે એણે સોદો કર્યો કે, તે તેને નિયમિત રીતે સંખ્યાબધ

દેડકાં પૂરાં પાડશે. જમણમાં દેડકાંની વાની ઘણી સ્વાદિષ્ટ ગણાય છે, અને એને લીધે એની ઘણી માગણી હોય છે. માલિકે પૂછ્યુ કે, 'તમે રોજ કેટલાં દેડકા પૂરા પાડી શકેશો ?' મારા મિત્રે જવાબ આપ્યો કે, 'જરૂર પડે તો અઠવાડિયામાં એક વખત એક ગાડું ભરીને હુ પૂરાં પાડી શકીશ, એમ મારી ખાતરી છે ' સોદો નક્કી થયો. બીજે દિવસે જેટલા બને એટલા બધા દેડકાં હોટેલમા આપી જવાનુ એ માણસે નક્કી કર્યું.

જ્યારે એણે દેખા દીધી ત્યારે મારા મિત્રની પાસે ફક્ત છ દેડકાં જ હતા માલિકે દેડકા સામે અને પછી મારા મિત્ર સામે જોયુ અને તેને પૂછ્યુ, 'બીજા ક્યા છે ?'

મારા મિત્રે જવાબ આપ્યો, 'જુઓ સાહેબ, વાત એમ છે કે, કેટલાક મહિનાથી મારા ઘર નજીકના તળાવમાં મે મોટા બળદ જેવા દેડકાઓનો અવાજ સાભળ્યો હતો. તેઓ એટલો બધો અવાજ કરતા હતા કે મને લાગ્યુ કે તેઓ દસેક લાખ તો હશે, છતા જ્યારે મે તપાસ કરી ત્યારે જણાયુ કે ત્યા તો ફક્ત છ જ હતા '

પોતાનુ કહેવુ સાભળવુ પડે અને, તેઓ કહેતા તે શબ્દોમા મૂકું તો, તેમની ફરિયાદો તરફ લોકને ધ્યાન દેવાની ફરજ જ પડે એમ કરવુ, એ મહત્ત્વાકાક્ષાથી પ્રેરાઈ ન, આ નાના ટોળાએ જુદા જુદા સ્વરૂપમા અને જુદી જુદી રીતે તેમની ચળવળ ચાલુ રાખી. છેવટે એમની યુક્તિઓ ઈ સ. ૧૯૦૩મા એક રાત્રે બોસ્ટનમા પગકાણઓ પહોચી તેમના ખાસ વિચારોમા તેઓ કેવા પ્રામાણિક છે, અને એના સબધી તેઓ કેવા ઊંડા ઊતર્યા છે, તથા એમનાથી જુદો અભિપ્રાય

ધરાવનાર દરેક જણની સામે એમનો વિરોધ કેવો ઊંડો છે, એ બાબતની લોકોને ખાતરી કરાવવા તેમણે કંઈક આખરી કરી બતાવવાનો નિશ્ચય કર્યો. બોસ્ટનના હબસીઓએ એમના એક મોટા દેવળમાં એમની સમક્ષ મને એક વ્યાખ્યાન આપવાનું આમંત્રણ આપ્યું હતું. સભાની જાહેરાત બહોળા પ્રમાણમાં થઈ હતી, અને શ્રોતાઓનો એક મોટો સમૂહ હાજર હતો. મારા બોસ્ટનના મિત્રોની જાણ બહાર, મોટે ભાગે ન્યૂ ઇંગ્લંડના મહાવિદ્યાલયોના સ્નાતકોના બનેલા આ ટોળાએ, સભામાં તોફાન કરાવવાને તથા બને તો એને તોડી પાડવાને માટે લોકોનું એક ટોળું ઊભું કર્યું હતું. સભાના પ્રમુખસ્થાને ઍમહર્સ્ટ કૉલેજ અને હાર્વર્ડના કાયદાના વિદ્યાલયના એક સ્નાતક, નામ૦ વિલિયમ એચ લેવિસ કરીને સદ્‌ગૃહસ્થ હતા. ટોળાના જુદા જુદા સભ્યો દેવળના જુદા જુદા વિભાગોમાં છૂટાછવાયા વીખરાઈને ગોઠવાયા હતા. એમના ઉપરાંત બોસ્ટનની અધમ વસ્તીના અખાડાઓમાંથી કેટલાક નીચ કોટીના સ્ત્રીપુરુષો પણ શ્રોતાસમૂહમાં હતા. કોઈ ને કોઈ રીતે સભામાં ધાંધલ કરવાની મદદ કરવા એમને લલચાવી આણવામાં આવ્યા હતા. વિરોધીઓમાં એમના અભિપ્રાય માટેનું અંધ ઝનૂન કેટલા પ્રમાણમાં હતું, એ બીજી કોઈ પણ બાબત કરતાં આ બાબત વધારે સારી રીતે દર્શાવે છે.

મેં બોલવાનું શરૂ કર્યું કે તરત જ મકાનના જુદા જુદા ભાગોમાં ગોઠવવામાં આવેલા આગેવાનોએ પ્રશ્નો પૂછવાનું શરૂ કર્યું. આ અને બીજી અનેક રીતે તેમણે મારે માટે બોલવાનું અસંભવિત બનાવી મૂક્યું. સ્વાભાવિક રીતે જ બાકીના

શ્રોતાઓને આ સામે રોષ ઉત્પન્ન થયો, અને છેવટે પોલીસને બોલાની ધાંધલ કરનારાઓને પકડવાની જરૂર પડી.

અલબત્ત, ધાંધલ પૂરું થયા પછી તરત જ તોફાનમાં ભાગ લેનારાઓમાંથી ઘણાને પોતાના કાર્ય માટે શરમ આવી. પહેલાં પોતાને 'બુદ્ધિમાનો'ની ટોળીમાં કહેવડાવનાર ઘણાએ ધાંધલ ગોઠવનારાઓની પદ્ધતિ તરફ અમને કોઈ જાતની સહાનુભૂતિ નથી, એમ ઝટપટ એકરાર કર્યો. પહેલા જેઓ મારા મોળા મિત્રો હતા તેવા ઘણા હવે મારા ચુસ્તમાં ચુસ્ત મિત્રો બન્યા. અલબત્ત, જે બે જણ આના આગેવાનો હતા અને જેમના ઉપર પાછળથી કામ ચલાવવામાં આવ્યું અને ચાર્લ્સ સ્ટ્રીટ જેલમાં જેમને સજા ભોગવવી રહેવું પડ્યું, એ બે જણ તો પસ્તાવો કર્યા વિના ગયા, પોતે એક મહાન કાર્યને માટે શહીદ બન્યા હતા એમ ખાતરીપૂર્વક માનવા તેમણે પ્રયત્ન કર્યો, પરંતુ બીજા હબસી લોકોએ એમના આ ખ્યાલમાં એમને બહુ ઉત્તેજન આપ્યું નહિ, કેમ કે કયા મહાન કાર્ય માટે તેમણે દુઃખ ઉઠાવ્યું છે એ સંબંધી કંઈ પણ સ્પષ્ટતા કરવી એ તેમને માટે અસંભવિત હતું

બોસ્ટનની અને સંયુક્ત સંસ્થાનોની આમ જનતાએ મારા કાર્યને અનુમોદન આપતો એક ઠરાવ કર્યો, અને સભામાં ધાંધલ કરનારાઓને વખોડી કાઢ્યા એકંદરે હબસી વર્તમાનપત્રોએ તો સખત શબ્દોમાં એમની ઝાટકણી કાઢી. ત્યાર પછીના કેટલાક અઠવાડિયા સુધી તો હબસી લોકો તરફથી મને સંખ્યાબંધ પત્રો મળ્યા કર્યા. તેમાં જુદા જુદા વિભાગોમાં મુલાકાત લઈ લોકો સમક્ષ વ્યાખ્યાનો આપવાનું મને આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું

આ ધાંધલનાં જે પરિણામ આવ્યાં તે જોવામાં મને ખૂબ રસ પડ્યો. આમાંથી એક તો મારે એ શોધવું હતું કે, મનુષ્ય-સ્વભાવમાં રહેલા એક સિદ્ધાન્તનું મેં અન્ય સ્થળે જે નિરીક્ષણ અવારનવાર કર્યું હતું, એ આ બાબતમાં પણ સાચું પડે છે કે કેમ.

હબસીઓ સાથેના મારા પ્રસંગો ઉપરથી મને માલૂમ પડ્યું છે કે, લોકોને એકત્ર રાખવાને રચનાત્મક અને પ્રગતિ-શીલ કાર્યક્રમ રાખવો એ જ એક રસ્તો છે. હું માનું છું કે બધી જાતિના લોકો માટે પણ એ જ રસ્તો સાચો છે. મનુષ્યના મનને વશ કરનાર, અને કોઈ એક સામાન્ય ધ્યેયને ટેકો આપવા લોકો દોડી જાય એવા ઐક્યના બંધનથી બાંધનાર જો કોઈ એક વસ્તુ હોય, તો તે રચનાત્મક પ્રકારનું કાર્ય છે અને નહિ કે દલીલ, ટીકા અને ધિક્કાર.

ઘણાં અઠવાડિયાં પસાર નહિ થયાં હોય, એટલામાં તો આ આગેવાનોમાં અંદરોઅંદર મતભેદ પડવા માંડ્યો. પછીથી તેમણે લડવાનું શરૂ કર્યું અને એક પછી એક તેઓ ખરવા લાગ્યા. અત્યારે પરિણામ એ આવ્યુ છે કે આખુંય ટોળું સંપૂર્ણ વીખરાઈ ગયું છે. 'બુદ્ધિમાનો'માંના ઘણા તો એક-બીજા સાથે આજે બોલતા પણ નથી.

આ ધાંધલની એક સૌથી આશ્ચર્યકારક બાબત તો એ છે કે, ધાંધલને ગોઠવનારાઓ તો એ જ હતા કે જેમણે દક્ષિણના ગોરાઓને, તેઓએ જાહેર પ્રશ્નો પર લોકમતને દાબ્યો હતો અને હબસીને વાણીસ્વાતંત્ર્ય આપવા ના પાડી હતી, - એમ કહીને, સૌથી વધારે જોસભેર વખોડી કાઢ્યા હતા.

વસ્તુત દેશના દરેક ભાગમા શ્રોતાસમૂહ સમક્ષ મેં વ્યાખ્યાનો આપ્યા છે, ઉત્તરના હબસી શ્રોતાસમૂહ સમક્ષ અને દક્ષિણના ગોરા શ્રોતાસમૂહ સમક્ષ હુ બોલ્યો છુ, દક્ષિણના બધા ભાગોના બન્ને જાતિના શ્રોતાસમૂહ સમક્ષ પણ હુ બોલ્યો છુ, દરેક સ્થળે નિખાલસતાથી, અને હું માનુ છુ કે પ્રામાણિકપણે, મારા મનમા કે હૃદયમા જે કઈ લાગતુ તે બધુ હુ બોલ્યો છુ ગોરાઓને વિષે મારે કઈક કહેવાનુ હોતુ ત્યારે હુ તે ગોરાઓને કહેતો, હબસીઓ વિષે જ્યારે મારે કઈ કહેવાનુ હોતુ ત્યારે હુ તે હબસીઓને કહેતો આ બાબતમા એક વસ્તુ વિચિત્ર લાગે છે આ બધા વર્ષોમા જે સભામા હુ હાજર રહેતો એ સભાને હરકત કરવા કે તોડી પાડવા કોઈએ કદી પ્રયત્ન કર્યો નથી એમ, મને યાદ છે ત્યા સુધી તો હું કહી શકુ છુ બોસ્ટનમા મારી જાતિના જ 'બુદ્ધિમાનો'એ એ કાર્ય સૌથી પ્રથમ કર્યુ

હબસીઓમા 'બુદ્ધિમાનો' કહેવાતો આ વર્ગ જે જાતનું માનસ ધરાવે છે તેમા રહેલી ખામીઓ સ્પષ્ટ રીતે દર્શાવવી ઠીક એમ મને લાગવાથી, મે ઉપરનો કિસ્સો કઈક લબાણથી વર્ણવ્યો છે

મે જે કહ્યુ એના ઉપરથી હુ એવી છાપ પાડવા માગતો નથી કે, એમના સ્વચ્છદ અને અસહિષ્ણુતાની પાછળ સાચી લાગણીનો, અને કોઈક વખત તો સાચી શૂરવીરતાનો, એમનામા અશ નહોતો મુશ્કેલી તો એ છે કે, આ બધા ઉદ્રેક અને ઉગ્રતા અડકાઉ અને નજીવી બાબતોમા નિરર્થક વેડફાય છે મદદગાર થઈ પડે અને રચનાત્મક હોય એવી કોઈ બાબતો સાથે એ સકળાયેલું હોતુ નથી આ ધર્મયોદ્ધાઓ,

હું જોઈ શકું છું ત્યાં સુધી તો, (ડૉન કિવક્ઝોટ પેઠે) પવન-ચક્કીઓ સાથે યુદ્ધ કરે છે.

મેં અગાઉ સૂચન કર્યો પ્રમાણે, મને સાચી વાત તો એ લાગે છે કે, 'બુદ્ધિમાનો' ભૂતકાળમાં બહુ જ રમે છે. તેઓ પુસ્તકોને ઓળખે છે, પણ મનુષ્યોને ઓળખતા નથી. દાખલા તરીકે, ગુલામીની ચર્ચાસ્પદ બાબતો સંબંધી તેઓ જાણે છે, પરંતુ ગુલામ સબંધી કંઈ જાણતા નથી. ખાસ કરીને દક્ષિણના હાલના લોકોને ખરેખરી શાની જરૂરિયાત છે, એ સબંધી તેઓ અજ્ઞાન છે.

કેટલીક વસ્તુઓ એવી હોય છે કે જે એક વ્યક્તિ બીજી વ્યક્તિઓ માટે કરી શકે છે, અને કેટલીક વસ્તુઓ એવી હોય છે કે જે એક જાતિ બીજી જાતિઓને માટે કરી શકે છે. પણ એકંદરે દરેક વ્યક્તિએ અને દરેક જાતિએ પોતાનો ઉદ્ધાર પોતાની જાતે જ કરવો જોઈએ. વધુમાં હું કહું છું કે, મારી જાતિના લોકોમાં શીખવાની ઇચ્છા (અને ઉત્કંઠા પણ) છે. એક બીજાને મદદ કરવાની વૃત્તિ છે, અને કામ કરવાનું શીખ્યા પછી તરત જ તેઓ સ્વાશ્રયી બની જાય છે. બીજી કોઈ પણ બાબત કરતાં આ બાબતે મારી જાતિના આમ લોકોમાં વિશ્વાસ રાખવાનું મને શીખવ્યું છે.

૬

કેળવણી ઉપર પ્રારંભિક વ્યાખ્યાન

અમેરિકાના હબસીઓ લગભગ જેવા છે, તેવી કોઈ પણ નવી પ્રજાને કે જાતિને એક ફાયદો હોય છે. બીજા લોકોને કેટલીક વખત રૂઢિની પ્રણાલિકા નડે છે એ પ્રમાણે એમને નડતી નથી. દૃષ્ટાન્ત તરીકે, દક્ષિણના હબસીઓને કેળવણીની બાબતમાં રૂઢિની પ્રણાલિકાનુ નડતર નથી, કેમ કે તેવા નામને પાત્ર કોઈ પ્રણાલિકા એમને કદી હતી જ નહિ. જાતિ તરીકે, આપણે એકદમ સૌથી છેવટની ઢબની અને સ્વીકાર પામેલી કેળવણીની પદ્ધતિઓ, આપણી નજરમાં આવે તો, અખત્યાર કરવાને સ્વતંત્ર છીએ; કેમ કે જીર્ણ થયેલી પ્રણાલિકાઓ આપણને પાછળ રોકી રાખતી નથી, અને નૂતન અને વધારે સારી શિક્ષણ-પદ્ધતિઓ શરૂ કરતા પહેલાં જેમને દૂર કરવી પડે એવી ખરાબ શિક્ષણની ટેવો આપણને ભૂજ પડી છે.

મેં કદી શિક્ષણશાસ્ત્રનો અભ્યાસ કર્યો નથી, એને મેં કેટલીક વખત મારું સદ્‌ભાગ્ય માન્યુ છે. જો મેં એનો અભ્યાસ કર્યો હોત, તો નવી રીતે કોઈ પણ કાર્ય કરતાં બધાય ભૂતકાળની મને ગણતરી કરવાની ફરજ પડી હોત, અને મારી બાબતમાં તો તેણે મારો એટલો બધો વખત ખાધો હોત કે હું કદી કાંઈ કરી શક્યો ન હોત. વસ્તુસ્થિતિ હતી તે

પ્રમાણે તો હું આગળ ધપવા માટે સપૂર્ણ સ્વતંત્ર હતો. વળી પહેલા કોઈએ કદી અમુક કાર્ય કર્યું હતુ કે નહિ એનો ઉલ્લેખ કર્યો વિના જ મને જે વખતે જે કઈ કરવાની જરૂર લાગતી તે હું કરી શકતો

૯૯ કરતા વધારે જ્ઞાન, પુસ્તકમા ન હોય એવા નવા પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવામા માણસને હરકતકર્તા કેવી રીતે નીવડે છે એનુ એક દૃષ્ટાન્ત હું નીચે આપુ છુ કેટલાક વર્ષ પહેલા ટસ્કેજીની શાળામા હાર્વર્ડના એક યુવાન સ્નાતકે બે સત્ર સુધી શિક્ષકનું કાર્ય કર્યું હતુ એની દશા મને યાદ આવે છે આ યુવાનને શિક્ષક તરીકે જરાય વ્યાવહારિક અનુભવ નહોતો, પણ મહાવિદ્યાલયમા હતો ત્યારે કેળવણીના વિષયનો એણે ખાસ અભ્યાસ કર્યો હતો મોટે ભાગે તો શિષ્ય તરીકેની એની ઊચી કારકિર્દીને લીધે ટસ્કેજીમાં એને શિક્ષક તરીકેની જગા આપવામા આવી હતી

મને ભય છે કે, તે ટસ્કેજીમા આવ્યો ત્યા સુધી તો, શિક્ષણશાસ્ત્ર વિષે અમે ટસ્કેજીવાળા લોકો ઘણું જ ઓછુ જ્ઞાન ધરાવતા હતા તેમ છતા એણે અમારા ઉપર જ્ઞાનનો પ્રકાશ નાખવા માડચો કોમેનિયસ, રૂસો, પેસ્ટેલોઝી અને બીજા વિદ્વાનો વિષે એણે વ્યાખ્યાનો આપ્યા અને ઉપદેશ કર્યો એ જે કહેતો એમા ખૂબ રસ પડતો હતો પણ પૃચાત એ હતી કે એના પોતાના વર્ગમા તે સાવ નિષ્ફળ નીવડચો પણ એટલે જ વાત પૂરી નથી થતી ગ્રામ વિસ્તારમા જઈને શિક્ષક તરીકે કામ કરી શકે એને માટે, અમે અમારા વિદ્યાર્થીઓને લાયક બનાવવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા મે એને કહ્યુ કે, જો તું અમને સારી રીતે મદદ

કરવા ઇચ્છતો હોઉં, તો ગ્રામ-જનતાની સ્થિતિ કેવી છે, એ સંબંધીનો તુ અભ્યાસ કરી લે. વળી ગામડાના હજારીઓના નાના નાના કેટલાક પ્રત્યક્ષ પ્રશ્નોનો પરિચય પણ મેળવી લેવાની જરૂર મે એને જણાવી. એ બાબત અગત્યની એણે ગણી હોય એમ લાગ્યુ નહિ, કેમ કે, એણે કહ્યુ તે પ્રમાણે, સિદ્ધાન્તો તો સર્વ બાબતોમા એક છે, અને જે કંઈ જરૂરનુ છે એ તો એ સિદ્ધાન્તોને લાગુ પાડવાની બાબત જ છે.

પછી મે એને કહ્યુ કે, આ ગ્રામ-સમાજના પ્રશ્નો ઉકેલવાની કેટલીક ચોક્કસ પદ્ધતિઓ અમે ટસ્કેજીમા અજમાવી જોઈ છે એમ મારુ માનવુ છે, અને એને સૂચવ્યુ કે, જો તારે શિક્ષણના સામાન્ય સિદ્ધાન્તો શીખવવા હોય, તો એ પદ્ધતિઓને માટે તારે એક સિદ્ધાન્ત તારવીને યોજવો જોઈએ, જેથી વિદ્યાર્થીઓ અને શિક્ષકો પોતે કયા સિદ્ધાન્તોને આધારે ખરેખર કામ કરે છે એ સમજી શકે. આ સૂચનનો એણે ગંભીરતાથી સ્વીકાર ન કર્યો હોય એમ જણાયુ. કેળવણીની બાબતમા કઈક નવીન વસ્તુ શોધી કાઢવા માટે એલાબામાની કાળી વસ્તીમા કોઈને આવવુ પડે એ વસ્તુ જ એને બેવકૂફી-ભરેલી લાગી. ટૂંકમા, પ્રણાલિકાઓ અને કેળવણીની બીજી પદ્ધતિઓના જ્ઞાનથી એનુ મન એટલું બધુ લદાઈ ગયુ હતુ કે, આ પ્રણાલિકાઓ તોડવાને માટે કોઈ પણ પ્રકારની કેળવણીની બીજી પદ્ધતિઓ છે કે કેમ તે એ જોઈ શકતો નહિ. વસ્તુતઃ અગાઉ જે પદ્ધતિઓ અખત્યાર કરતા, એમા જ્યારે જ્યારે એને કંઈક નવુ અથવા વિચિત્ર જડી આવતુ, ત્યારે ત્યારે એને એમ લાગતું કે એમાં કઈક ખોટુ અથવા જોખમભરેલુ છે.

હું ધારું છું કે, મારો શરૂનો અનુભવ બીજા ઘણાખરા શિક્ષકો જેવો જ હતો. મારી આજુબાજુ શિક્ષણની જે પદ્ધતિઓ પ્રચલિત હતી અથવા પાઠ્યપુસ્તકોમાં જે પદ્ધતિઓ નક્કી કરવામાં આવી હતી એ પદ્ધતિઓ જ હું ગ્રહણ કરી લેતો, એ તદ્દન સ્વાભાવિક છે. પુસ્તકમાં શુ છે એ શીખવાનુ વિદ્યાર્થીઓને કહેવું અને પછી શિખવાડેલું મોઢે બોલાવી જવુ, એ મારી શિક્ષણની પદ્ધતિ હતી.

જૂની શિક્ષણ-પદ્ધતિમા ઘણી વસ્તુઓમાં મૂર્ખામી અને નિરુપયોગિતા રહેલી છે એવુ ભાન મને જે દિવસે થયુ, એ દિવસ મને લાબા સમય સુધી યાદ રહેશે. પશ્ચિમ વર્જીનિયાના મારા જૂના ઘર નજીકની એક ગ્રામ-શાળામાં હું શિક્ષણ આપતો હતો આ શાળાનુ મકાન એક મેદાનની નજીક આવેલુ હતું એ મેદાન હતુ તો ભેજવાળું અને કાપવાળું, પણ એનો દેખાવ સુદર હતો. જૂન માસનો દિવસ હતો તાપ પડતો હતો અને ધામ થતો હતો. હમેશ મુજબનો આરામ અને રમતનો સમય થયો ત્યારે બાળકોની માફક મને પણ શાળાના બંધ અને ગોધિયારકોઓરડામાંથી બહાર ખુલ્લી હવામા જતા રહેવાનુ મન થયુ તે દિવસે મેં હમેશનો રમતનો સમય બેવડાવ્યો.

રજા પહેલાંના સમય વિભાગમાં હું ભૂગોળનો પાઠ આપતો હતો. એમા બાળકોને રસ લેતા કરવાનો હું પ્રયત્ન કરતો હતો. પરંતુ એમ કરવામાં મારી મૂર્ખામી સાબિત થઈ હતી શુષ્ક અને કંટાળો ઉત્પન્ન કરે એવા ઘણા પ્રશ્નો હું બાળકોને પૂછતો હતો સરોવરો, ભૂશિરો, દ્વીપકલ્પો, ટાપુઓ અને બીજાં એવાં નામોની વ્યાખ્યાઓ તેમની પાસે બોલાવતો

હતો બાળકોના જવાબો પણ સ્વાભાવિક રીતે મારા પ્રશ્નોના જેવા જ શુષ્ક અને મૂર્ખાઈભરેલા મળતા હતા.

તેમ છતા, રમત સમયે બાળકો મકાન બહાર નીકળ્યાં કે તરત જ, જાણે કે સામાન્ય પ્રેરણાથી, તેઓ કાપવાળા મેદાનમા દોડી ગયાં. થોડી જ વારમા ઠંડા પાણીમાં તેઓ ફરવા લાગ્યા, સુગ ધીદાર ઘાસમા આમતેમ કૂદવા લાગ્યા, અને આનદ કરવા લાગ્યા ભૂગોળના પાઠની શુષ્ક મહેનતના મુકાબલે આ આનદની સ્પષ્ટતા વધુ તરી આવતી હતી મને પણ તરત જ એ આનદનો ચેપ લાગ્યો. થોડી જ વારમા હું પણ એ બાળકોની પૂઠે સપાટાબંધ દોડયો અને શાળાના શુષ્ક અને મૃતપ્રાય વાતાવરણને બદલે, બહારના ચેતન અર્પે તથા ઝણઝણાટી ઉત્પન્ન કરે એવા આનદી વાતાવરણમા સામેલ થયો

પહેલાના ભૂગોળના પાઠમાથી છૂટીને, શાળાના મકાનની બહાર નીકળ્યા પછી થોડા જ વખતમા, એક છોકરો આ એક પ્રકારની શોધખોળ કરનારી મ ડળીનો આગેવાન થઈ ગયો શાળાના ઓરડામા તો, મુખપાઠ કરવામા એ સૌથી ઠોઠ હતો એની નેતાગીરી નીચે અમે શોધખોળ શરૂ કરી ઝરાઓ ખૂ દતા ખૂ દતા અમે ટાપુઓ, ભૂશિરો અને દ્વીપકલ્પો શોધી કાઢ્યા. વળી કોઈ કોઈ ઠેકાણે એકાદ નાનું સરોવર કે અખાત પણ જણાતો કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ એ બતાવીને કહેવા લાગ્યા કે, ઝરો જો પૂરતો મોટો હોત તો વહાણો માટે મહીસલામત બંદરો બની શકે એવુ છે તરત જ એકેએક બાળક જમીન અને પાણીના કુદરતી વિભાગોને બતાવી તેમના નામ જણાવવામા મશગૂલ બની ગયુ અને પછી, કેટલાક દિવસ બાદ અમે

લાકડાના ટુકડા અને છાલ મેળવ્યા અને ઝરણાંઓમાં વહેતા મૂકી દીધા અમે કલ્પના કરી કે, દુનિયાના એક ભાગમાંથી બીજા ભાગ તરફ વેપારી માલ લઈ જનાર આ મોટાં વહાણો છે. નપાટ પ્રદેશમાં જે રીતે ઝરો આમતેમ વહેતો હતો, એનો અમે અભ્યાસ કર્યો ઝરાથી નીચે ગબડી પડેલા રેતીના કણ અને માટીથી, રેતીની પાળ કેવી રીતે બને છે તથા એને અનુરૂપ બંદરો પણ કેવી રીતે બને છે, એ પણ અમે જોયું. આ બંદરો ઉપર અમે શહેરોનાં સ્થાન નક્કી કર્યાં, અને જળ શક્તિથી ઔદ્યોગિક કેન્દ્રો બાંધી શકાય એવી જલશક્તિ ક્યાં છે એ શોધી કાઢવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો

થોડા જ વખતમાં અમને માલૂમ પડ્યું કે, શાળાના પાઠ શીખવાનું અમે તદ્દન અજાણપણે શરૂ કર્યું છે અને નવી પદ્ધતિએ અમે ભૂગોળ શીખી રહ્યા છીએ તેમ છતાં, આ વખતે અમને અમારા કાર્યમાં સાચો આનંદ અને ઉત્સાહ મળતા હોય એમ જણાયું હું ધારું છું કે શિક્ષક અને શિષ્યો બન્ને, એ ટૂંક સમયમાં, ખૂબ ભૂગોળ શીખ્યા એટલી ટૂંક સમયમાં પહેલાં કે ત્યાર પછી કોઈ દિવસ તેઓ એવી ભૂગોળ શીખ્યા નહિ હોય

અમુક વસ્તુઓનો પુ તકો દ્વારા અભ્યાસ કરવો અને પુસ્તકોના વાહન વિના અભ્યાસ કરવો એ બેની વચ્ચે સાચો તફાવત શો છે, એ બાબત મને પહેલી જ વાર આપોઆપ સમજાઈ શાળાના ઓરડામાં રહીને ભૂગોળનો ઘણા દિવસ સુધી અભ્યાસ કરવાથી પૃથ્વીના કુદરતી ભાગો સંબંધી વિદ્યાર્થીઓ જે ખ્યાલ મેળવત, એના કરતાં, રજાના આ સમય વિભાગમાં બાળકોએ વધારે ખ્યાલ મેળવ્યા હતા ખરેખર, તેઓ નહોતા શીખ્યા

નામો કે નિયત કરેલાં સ્થાનો, નંડોતા શીખ્યા ભૂશિરોની કે અખાતોની અને ટાપુઓની વ્યાખ્યાઓ, પરંતુ એથી વધારે અગત્યનુ કંઈક શીખ્યા હતા. ભૂશિરો, ટાપુઓ અને દ્વીપકલ્પો વિષે વિચાર કરવાનુ તેઓ શીખ્યા હતા. તે દિવસથી, જ્યાં જ્યાં તેમને જળ યા જમીનના કુદરતી વિભાગો મળી આવતા, ત્યાં ત્યાં એ ઓળખી કાઢવાની એમને જરા પણ મુશ્કેલી માલૂમ પડતી નહિ, અને તેમને એમ કરવામાં સાચો રસ પડતો.

આવી રીતે જે પાઠ હું શિક્ષક તરીકેના મારા અનુભવની શરૂઆતમા શીખ્યો હતો તે હું કદી પણ ભૂલી ગયો નથી. વિદ્યાર્થીઓ અભ્યાસ કરે, પૃથક્કરણ કરે અને વાસ્તવિક વસ્તુઓની તુલના કરે, એવી તાલીમ આપવી એ કેટલી અગત્યની વસ્તુ છે એ સબંધી, મારા ટસ્કેજી મન્ત્રીના બધાય કામ દરમિયાન, અમારા શિક્ષકો ઉપર છાપ પાડવાની મે કોઈ પણ તક ગુમાવી નથી વળી શાળાના વર્ગમા અને પાઠ્ય પુસ્તકમા વિદ્યાર્થી જે શીખ્યા હોય એનો ઉપયોગ તેઓ એવી રીતે કરે કે જેથી એ નિરીક્ષણ કરી શકે, વિચાર કરી શકે, અને વસ્તુઓ તથા વાસ્તવિક જીવનની પરિસ્થિતિ સાથે પ્રસગ પાડી શકે, એ બાબતની અગત્ય શિક્ષકો ઉપર ઠસાવવાની એક પણ તક મેં ગુમાવી નથી

થોડાક સમય ઉપર ટસ્કેજીના એક નવા શિક્ષકના વર્ગની મે મુલાકાત લીધી તેઓ તોલ માપનો વિષય વર્ગમાં ચલાવતા હતા આ શિક્ષક એવો આગ્રહ રાખતા હતા કે દરેક વિદ્યાર્થીએ તોલ-માપના કોઠક ગોઠે કરવા. જ્યારે હું વર્ગમા પેઠો ત્યારે તેઓ ફૂટ, વાર, રૂડ, ગીલ પિંટ, ક્વાર્ટ,

ઔંસ, પાઉંડ વગેરે કોષ્ટકના શબ્દો આવે એવું, પ્રાર્થનાની ઢબે ગવાતું હોય એમ લાગતુ, એક જોડકણુ કે ગીત મોઢે બોલી જવામાં બધા મશગૂલ હતા. થોડી મિનિટો સુધી તો આ કાર્યક્રમ તરફ હુ જોઈ રહ્યો ત્યાર પછી મને એક મજાનો વિચાર સૂઝી આવ્યો. વર્ગ લેવાનુ મને સોંપવા મેં શિક્ષક પાસે માગણી કરી. જે વર્ગમા તેઓ બેઠા હતા એ વર્ગને કોઈએ કદી માપ્યો હતો કે નહિ, એ પ્રશ્નથી મેં શરૂ કર્યું. વર્ગમા તદ્દન શાતિ પથરાઈ ગઈ.

પછી મેં તેમને પૂછ્યું કે, તમારામાથી કોઈએ કદી એક એકર જમીન એટલે શુ, એ વાત પ્રત્યક્ષ માપણીની દૃષ્ટિએ જોઈ છે? અને પાણીનું માપવું અથવા એક અધોળ કે એક રતલ ખાંડ એટલે શુ, એનો પ્રત્યક્ષ માપેમાપ ખ્યાલ મેળવ્યો છે? જવાબમા એક પણ હાથ ઊચો થયો નહિ

પછી મે શિક્ષકને કહ્યુ કે, એક અઠવાડિયા સુધી હું એ વર્ગનુ કામકાજ સંભાળી લઉં છુ. અઠવાડિયુ પૂરું થયુ ત્યાર પહેલાં તો વર્ગના દરેક વિદ્યાર્થી પાસે કોઈ ને કોઈ જાતના માપનું સાધન છે કે કેમ એની મેં ખાતરી કરી લીધી. મારી દોરવણી નીચે વિદ્યાર્થીઓએ વર્ગના ઓરડાનું માપ લઈ લીધુ, અને ઓરડાની દીવાલો રંગવાની કેટલી કિંમત થશે એ પણ એમણે ખોળી કાઢયું.

વર્ગના ઓરડામાથી અમે બેનરના એક એવા ભાગમાં ગયા કે જ્યા વિદ્યાર્થીઓ શકરિયાં રોપતા હતા. અમે તરત જ શકરિયાની એક એકર જમીનની માપણી કરી કાઢી એ એકર જમીનમા કેટલા શકરિયા થયા તથા એ

ઉગાડવામા કેટલુ ખર્ચ અને કેટલો નફો થયો એની પણ અમે ગણતરી કરી કાઢી

અઠવાડિયુ પૂરુ થયુ ત્યાર પહેલા તો આખા વર્ગને કોઠારમા લઈ જવામા આવ્યો, અને ત્યા ખાડને પ્રત્યક્ષ માપી જોવાની તક મળી. કોઠારી પાસેથી, રોજ કેટલી ખાડ વપરાય છે, એના કેટલાક મજાના આકડા જાણવાના મળ્યા પછી દરેક વિદ્યાર્થી દરરોજની કેટલી ખાડ વાપરે છે એની ગણતરી કરી. અમે ફરીથી ખેતરમા ગયા અને એક જીવતા ડુક્કરને તોળ્યુ, અને વર્ગની પાસે બોલી કઢાવ્યુ કે, શિકાગોમા નહિ પણ એલાબામામા, ડુક્કરના માસનો એ દિવસે કેટલો બજાર-ભાવ, હશે વળી કોઈ કાલ્પનિક ડુક્કરની કે શિકાગોના ડુક્કરની નહિ, પણ તેમણે જે ડુક્કરને પ્રત્યક્ષ જોખી જોયુ હતુ એની, સ્થાનિક બજારમા કેટલી કિંમત ઊપજશે, એ પણ એમની પાસે ગણાવ્યુ આ બધી વિધિઓ કરતા કેટલોક વખત લાગ્યો, પણ હુ ધારુ છુ કે એનો બદલો સારો મળ્યો હતો વળી એમા બધાને મજા પણ પડી હતી મનેય મજા પડી અને વિદ્યાર્થીઓને તો વળી એથી પણ વધારે મજા પડી શિક્ષક પણ પ્રસગવશાત્ જાગ્રત થઈ ગયા અને એક એવો પાઠ શીખ્યા કે જે તેઓ કદી ભૂલ્યા નથી એમ હુ હિંમતપૂર્વક કહુ છુ

હાલમા વિદ્યાલયમા કામ કરતા બધા શિક્ષકો પાસેથી એવી આશા રાખવામા આવે છે કે, ઉદ્યોગ વિભાગમા કામ કરતા વિદ્યાર્થીઓના કામનો તેઓ કાળજીથી અભ્યાસ કરે. દાખલા તરીકે, ગણિતશાસ્ત્રનો વર્ગ શિક્ષકની દેખરેખ નીચે દુકાનોમા, દુગ્ધાલયોમા કે બહાર ખેતરમા લગભગ દરરોજ

જાય છે અને ગણિતશાસ્ત્રના કૂટ પ્રશ્નોનો પ્રત્યક્ષ અભ્યાસ કરે છે અગ્રેજીના વર્ગના વિદ્યાર્થીઓને કોઈ ધધાનો કે દુકાનમા વિદ્યાર્થીઓએ કરેલા કોઈ એક કામનો ઇતિહાસ તપાસવા મોકલવામા આવે છે, અને વર્ગના બીજા વિદ્યાર્થીઓના લાભાર્થે એ ધધા કે કામનો હેવાલ લખવાનું તેમને કહેવામા આવે છે આવી રીતે લખાતા હેવાલો કેવા રૂપમા લખાય છે એના ઉપર ધ્યાન આપવામા આવે છે એટલુ જ નહિ, પરતુ ચોકસાઈ અને સ્પષ્ટતા તરફ તો ખાસ વધારે ધ્યાન અપાય છે જે વિદ્યાર્થી આ જાતનો નિબધ તૈયાર કરે છે તે એવુ કઈક લખે છે કે જેમા બીજા વિદ્યાર્થીઓને વ્યાવહારિક રસ હોય છે અને જો વિદ્યાર્થીઓ ચોકસાઈથી ન લખે તો વર્ગમા એક કે એકથી વધારે વિદ્યાર્થીઓ હમેશા એવા તો હોય છે જ કે જેઓ એ વિષયનું વિવેચન કરવા પૂરતું અને એમા કરેલા વિધાનો સુધારવા પૂરતું જ્ઞાન ધરાવતા હોય આવી બાબતમા વિદ્યાર્થી જાણે છે કે, તે રોજના વ્યવહારમા આવતી પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓ સાથે કામ પાડે છે, અને તેથી સ્વાભાવિક રીતે, તે જે વિધાનો કરે છે તેને માટે એ જવાબદાર છે એમ તેને લાગે છે કોઈ જ્ઞાનકોશમાથી કે આડકતરી રીતે બીજા પાસેથી મેળવેલી હકીકત જ એકઠી કરીને એ મૂકવાની હોય તો એવી જવાબદારી એને લાગે નહિ

પુસ્તકોના કરતા વસ્તુઓના અભ્યાસને હૂ વધારે ભાર પૂર્વક મહત્ત્વ આપુ છુ, એનો અર્થ એ નથી કે ઇતિહાસ, સામાન્ય સાહિત્ય અથવા સસ્કાર વધારનાર વિષયો નરીકે ઓળખાતા વિષયોની કિમત હૂ ઓછી આકુ છુ તેમ છતા હૂ એવો વિચાર તો જરૂર ધરાવુ છુ કે, યુવાન સ્ત્રીપુરુષોએ

સૌથી પ્રથમ એમની આજુબાજુ આવેલી વસ્તુઓ સંબંધી સ્પષ્ટ ખ્યાલ બાંધી લેવા જોઈએ. કારણ કે, આ ખ્યાલો વડે જ તેઓ પોતાના પ્રત્યક્ષ વ્યવહારથી અસંબદ્ધ અને દૂર રહેલી એવી વસ્તુઓને સમજવાના કે તોળી જોવાના છે. યુવાન અને બિનઅનુભવી મનને અસ્પષ્ટ, દૂરની અને ભેદી બાબતો માટે એક જાતની ઘાતક મોહિની હોય એમ જણાય છે.

હબસીના સ્વાતંત્ર્યના શરૂઆતના દિવસોમાં, જ્યારે કેળવણી એક નવી વસ્તુ હતી ત્યારે નિશાળે જતા છોકરામાં એક તદ્દન સ્વાભાવિક અને માનવોચિત મહત્ત્વાકાંક્ષા હતી કે, પોતે જે નવી અને વિચિત્ર વસ્તુઓ શાળામાં શીખ્યો હોય તે ઘેર જઈને વૃદ્ધોને કહેતો અને તેમને અચંબો પમાડતો. એનાં માતપિતાએ જે ભાષા કદી સાંભળી ન હોય એ ભાષામાં થોડાક વિચિત્ર શબ્દો જો તે બોલી શકતો, અથવા વિચિત્ર અને ચમત્કારિક અક્ષરોવાળા કોઈ પુસ્તકમાંથી થોડાંક વાક્યો વાંચી શકતો, તો તે તેમને ગૌરવનો અનુભવ કરાવી ઘણુ સુખ પમાડી શકતો. પરિણામે, શાળાઓ અને શિક્ષકો કેળવણી સાથે સંકળાયેલી સર્વ બાબતોને, સંધ્યાકાળના સામ્રાજ્ય પેઠે, ગૂઢ અને પ્રકૃતિથી પર એવા ભાવમાં રાખવાને સતત લલચાતા. તદ્દન અજાણપણે, તેઓ તેમના શિષ્યોના મનમાં એવી છાપ ઉત્પન્ન કરતા કે, જે કુમાર કે કુમારિકા કેળવણીના અમુક બીબામાં થઈને અથવા વિધિઓમાં થઈને પસાર થાય છે તે, બાકીની દુનિયાને અગમ્ય, એવા એક ગૂઢ જ્ઞાનના પ્રદેશમાં પ્રવેશ કરે છે. આની સાથે સાથે એવો ખ્યાલ પણ પેદા થતો કે, કોઈ માણસ આ કેળવણીના બીબામાંથી અને

વિધિઓમાંથી પસાર થયો હોય છે તેથી જ તે બાકીની દુનિયાથી અલગ એવો એક વધારે ઊંચો માનવી બની જાય છે. તે એક 'બુદ્ધિશાળી દશમ'ના વર્ગનો અથવા તો એવી જ બીજી કોઈ અસ્પષ્ટ વ્યાખ્યાવાળી અને ખાસ અલગ જમાતનો સભ્ય બની જાય છે.

મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે, આવા વિચારોનો સામાન્ય સ્વીકાર થાય તો વિદ્યાર્થીની ફતેહને કે કેળવણીના હિતને વધારે ઘાતક બીજી કોઈ પણ વસ્તુ ન બને. લાંબે ગાળે એવું જણાશે કે, કાળા કે ગોરા કોઈનેય એમનાં બાળકો માટે આવી કેળવણી જોઈતી નથી, અને એવી કેળવણી આપનાર શાળાઓને તેઓ આશ્રય નહિ આપે.

મારા અનુભવે મને શીખવ્યું છે કે, કેળવણીમાં જ નહિ, કોઈ પણ ધંધામાં ફતેહ મેળવવાનો સૌથી ખાતરીલાયક રસ્તો તો એ છે કે, સામાન્ય અને પરિચિત વસ્તુઓને નિકટ વળગી રહેવું. જે વસ્તુઓ સાથી મોટા ભાગના લોકોને સૌથી વધારે સમય માટે લાગતી વળગતી હોય એને જ વળગી રહેવાથી ફતેહ મળે છે.

ઘામ જેમ બધે હોય છે, અને સૂર્યનો પ્રકાશ અને વરસાદ જેમ સૌને મફત મળે છે, તેમ કેળવણી પણ બધાને મફત મળે એવું જોવાની મારી ઇચ્છા છે.

તેમ છતાં, દરેક જણને કેળવણી સુલભ કરવાનો રસ્તો એ છે કે, જે વસ્તુ જાણવાની દરેકને જરૂર હોય તે વસ્તુ તેને શીખવવી. હું હિંમતપૂર્વક કહું છું કે, કોઈ પણ શાળામાં કાંઈ પણ શીખવાય તે જો, દાખલા તરીકે, વિદ્યાર્થીને અન્ન ઉત્પન્ન કરવાની કે તેને લગતી સેવાઓની લાયકાત અર્પશે,

તો તે શાળા લોકપ્રિય થશે અને તે શિક્ષણ પસંદ પડશે. આનું કારણ સાવ સાદું છે: દિવસમા કેટલીય વાર દરેક જણને અન્નની સાથે સબંધ કે લેવાદેવા આવે છે, અને અન્નના ઉત્પન્ન અને વેચાણમાં દુનિયાના મોટા ભાગના લોકોનુ સીધી યા આડકતરી રીતે હિત સમાયેલુ હોય છે.

થોડાક સમય ઉપર એક ઘણે ભાગે ગરીબ સમાજની હાઇસ્કૂલના વર્ષના અંતિમ સમારભમા હુ હાજરી આપવા ગયો હતો

પાસ થનારા વિદ્યાર્થીઓને જે નિબંધ વાચી સંભળાવવાનો હતો, તેનો વિષય 'યુરોપનો કાલ્પનિક પ્રવાસ' એ હતો. અલબત્ત, શ્રોતાઓ કટાળી ગયા અને કેટલાક તો ઝોકા પણ ખાવા લાગ્યા એ જોઈને મને કઈ નવાઈ ન લાગી. વાસ્તવિક રીતે તો, આ વ્યાખ્યાન આપનાર વિદ્યાર્થીઓમાથી કોઈના માતાપિતા કદી યુરોપ ગયા હોય અથવા નજીકના ભવિષ્યમા જવાની કદી તેમને તક મળવાની હોય, એમ હુ ધારતો નથી આમ, તે વ્યાખ્યાન શ્રોતાઓને કોઈ રસ પડે એવી વાત છેડી ન શક્યુ તેઓએ અનુભવેલી કોઈ પણ વ્યવહારુ કે માનવોચિત રસની વાતથી તે વ્યાખ્યાન તદ્દન વેગળુ જ હતુ અમેરિકાનુ સામાન્ય કુટુમ્બ સાધારણ રીતે યુરોપમા મુસાફરી કરતુ નથી એ ઉપરાત શાળામાથી પાસ થનાર કોઈ પણ વિદ્યાર્થી કદી યુરોપ ગયો નહોતો તેથી, જે બાબત વિષે વિદ્યાર્થીઓને પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હોય એ બાબત વિષેનુ તેઓનુ લખાણ નહોતુ

કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે ટગ્કેજીમા અમે એક અખતરો કર્યો હતો અમારી વક્તૃત્વકળા અને અમારા માગળિક સમારભોનાં

વ્યાખ્યાનો પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓના વધારે નિકટ સંબંધમાં આણવાનો એ પ્રયત્ન હતો. વિદ્યાર્થીને જે વસ્તુઓનું પ્રત્યક્ષ જ્ઞાન હોય એ વિષય ઉપર અમે નિબંધ લખવાનું કહ્યું હતું. ખરી રીતે જોતાં, આ દિશામાં સુધારો કરવાનો પ્રથમ પ્રયત્ન કરનાર ટસ્કેજીની સંસ્થા જ હતી, એમ હું માનું છું.

સાધારણ રીતે, હાઈસ્કૂલના વાર્ષિક અંતિમ સમારંભમાં,* પાસ થઈને બહાર પડતા વિદ્યાર્થીઓ વ્યાસપીઠ પર ઊભા રહે, અને કશાય અનુભવના અભાવ છતાં, જીવનમાં કેમ સફળ થવું એની ઉપર પોતાનાં મોટેરાંને બોધ આપે, એવી આશા રખાય છે.

ટસ્કેજીમાં સદ્‌ભાગ્યે અમે સાડત્રીસ ઉદ્યોગો ચલાવતા હતા, એક હજાર એકર જમીન ખેડતા હતા, અને વિદ્યાર્થીઓને સામાન્ય કેળવણી આપવા ઉપરાંત સામાન્ય પરિચિત વેપાર-ધંધાઓમાંથી ગમે તે એક બાબતનું તેમને ઠીક ઠીક સારું જ્ઞાન પણ આપતા હતા. તેથી કરીને, શ્રોતાઓ જે બાબતથી પરિચિત હોય છે અને જેમાં તેમને ઓછોવત્તો રસ પડે એવું હોય છે, એવી બાબતોનો ઉલ્લેખ જ વિદ્યાર્થીઓના નિબંધોમાં આવે છે.

'આલ્પસની પેલી પાર ઈટલી આવેલું છે,' એવા કોઈક વિષય ઉપર અમારા વિદ્યાર્થી કે વિદ્યાર્થિનીની પાસે નિબંધ વંચાવવાને બદલે, ઘરનું છાપરું કેવી રીતે બાંધવું,

* આ સમારંભો વખતે, પાસ થનાર વિદ્યાર્થીઓ કોઈક નિશ્ચિત વિષય પર વ્યાખ્યાન આપે, એવી ગોઠવણ અમેરિકાની શાળામાં હોય એમ લાગે છે. એ ગોઠવણનું આ વર્ણન છે. અનુ૰

પનીર બનાવવાની યોગ્ય રીત કઈ છે, અથવા કૃત્રિમ ગરમી આપી ઈંડાં કેવી રીતે સેવી શકાય છે, એના નિયમોની સપ્રયોગ સમજૂતી શ્રોતાઓ સમક્ષ અમે તેમની પાસે અપાવડાવીએ છીએ કદાચ, બાળકોની માવજતની કેળવણી આપવાની શાળાની કોઈ વિદ્યાર્થિની, અકસ્માત સમયે પ્રાથમિક મદદ કેવી રીતે આપવી, એ સંબંધીનો પ્રયોગ પણ કરી બતાવતી હોય છે દુગ્ધાલયનો વિષય ભણતી કોઈ કુમારિકા, પોતે શું શીખી છે, તેનું વર્ણન કરતી હોય છે એટલું જ નહિ પરંતુ આધુનિક દુગ્ધાલયમાં જુદી જુદી કેવી પદ્ધતિઓએ કામ કરવામાં આવે છે, તે પણ કરી બતાવતી હોય છે

મત્ય શું કામ આચરવું જોઈએ એ વિદ્યાર્થી પાસે કહેવડાવવાને બદલે, ભૂંડને ખવડાવવા સંબંધી, એના રોગ સંબંધી અને એની માંદગીના પ્રસંગે તેની કાળજી કેવી રીતે લેવી, એ સંબંધી તે શું શીખ્યો છે, એ કહેવા અમે તેને જણાવીએ છીએ એટલે, એની માવજતની પદ્ધતિઓ પ્રત્યક્ષ બતાવવા માટે, તથા શ્રોતાઓ ઉપર પોતે કયા મુદ્દા ઠસાવવા મથે છે તેનો પદાર્થપાઠ આપીને બતાવવા માટે, વિદ્યાર્થી ભૂંડો વ્યાસપીઠ પર સામે રાખશે

ગયા મે માસના પ્રારંભિક વ્યાખ્યાન પર્વમાં, અમારા એક વિદ્યાર્થીએ તેના વ્યાખ્યાનમાં એક એકર જમીનમાં તેણે કોબી કેવી રીતે વાવીને તેનો પાક લીધો એનું વર્ણન આપ્યું એની બાજુમાં, વ્યાસપીઠ ઉપર, કોબીના સૌથી મરમમાં મરમ ને મોગામાં મોટા ગઠ્ઠાનો એણે ઢગલો કર્યો હતો, કે જેવા મેં કદી નહોતા જોયા એ કોબીના બીજ એણે ક્યાંથી અને કેવી રીતે મેળવ્યાં હતાં એ સંબંધી એણે વાર્તા, ટૂંકી

તેણે જમીનને કેવી રીતે તૈયાર કરી અને ફળદ્રુપ બનાવી તથા જમીન ઉપર કેવી રીતે કામ કરીને પાકની લણણી કરી, અને છેવટે, આ બધા કામમાં તેને કેટલું ખર્ચ થયું, એ બધાનું તેણે વર્ણન આપ્યું આ પ્રક્રિયા આમ તો માત્ર સાદી જ હતી, પણ એનું વર્ણન કરતાં વિદ્યાર્થીએ નિબંધ લેખન, વ્યાકરણ, ગણિતશાસ્ત્ર, રસાયનશાસ્ત્ર અને કૃષિશાસ્ત્ર સબંધી પોતે જે શીખ્યો હતો, તેનો ઘણો ભાગ ઉપયોગમાં આણ્યો હતો. મે ઉપર જણાવેલા બધા જુદાં જુદા તત્ત્વો એણે એના વર્ણનમા વણી લીધા હતા એટલું જ નહિ, પરંતુ આસપાસના પ્રદેશમાંથી એકત્ર થયેલા હબસી શ્રોતાઓને એક એવા વિષય સબંધી કેટલીક ઉપયોગી અને વ્યાવહારિક માહિતી આપી હતી, કે જે શ્રોતાઓ સારી રીતે સમજતા હતા અને જેમા એમને રસ હતો. વ્યાખ્યાનને અંતે વ્યાખ્યાતાએ જ્યારે વ્યાસપીઠ પરથી કોબીનો એક સૌથી મોટો ગઠ્ઠો લઈને શ્રોતાઓને જોવાને માટે ઊંચો કર્યો, ત્યારે તેમણે તેને હર્ષના ઉમળકાથી તાળીઓ પાડી વધાવી લીધો. પ્રારંભિક વ્યાખ્યાન-પર્વમા કોબી જેવા વિષય ઉપરનું વ્યાખ્યાન રસિક ન બની શકે એમ માનનારાઓ આ તાળીઓનો ગડગડાટ સાભળવા ત્યાં હાજર હોત એમ હું ઇચ્છું છું ખરી રીતે જોતા, લૅટિનનું એક પાન જેટલું મનોરંજક ને નવીનતાવાળું હોય છે, એમા જેટલી ચમત્કૃતિ, ગૂઢતા અને આશ્ચર્ય હોય છે, એનો અભ્યાસ જેટલો જ્ઞાનવર્ધક, વિશાળ દૃષ્ટિ બનાવનાર અને સંસ્કાર-દાયી હોય છે, તે બધું એક કોબીમા રહેલું છે. તેમ છતા, આ એક તફાવત છેઃ હબસીનો એક છોકરો લૅટિનના એક પાનનો અર્થ કરવાનું શીખે છે કે નહિ, એનાથી દુનિયામા

ભાગ્યે જ કઈ ફેર પડી જશે. પરંતુ, એક છોકરાને કેળવણીની ખેતીમા મન લગાડવાનુ, તેનો અભ્યાસ કરવાનુ, અને તેમાં નવા વિચારોના પ્રયોગ કરવાનુ શીખવવામા આવે, તો તે છોકરાએ એક એવી પ્રક્રિયા શરૂ કરી હશે કે જે જો સતત ચાલ્યા કરે તો તે આખરે, દક્ષિણમા આજે જે દશા છે, તે બધાની મિકલ જ ફેરવી નાખે.

અત્યાર સુધી મેં જે ઔદ્યોગિક કેળવણીની વાત કરી છે, તે તો કેળવણીને જીવન સાથે સાકળનાર એક સાધન તરીકેની જ વાત છે. એક છોકરો શાળામા રધો ચલાવવાનુ શીખ્યો છે અથવા તો જમીનના રસાયણશાસ્ત્ર સબધી, તેણે જ્ઞાન મેળવ્યુ છે, એટલામાત્રથી એવી ખાતરી નથી મળતી કે, એનામા એની આજુબાજુના જીવન ઉપર કઈ નૂતન અને પ્રાણવાન અંકુશ ધરાવવાની શક્તિ આવી ગઈ છે. તેની સાથે એણે એ પણ શીખવુ જોઈએ કે, પોતાની આસપાસની સ્થિતિમા ફેરફાર કરી તેને સુધારવાને, તેને મળેલાં જ્ઞાન અને તાલીમનો તે ઉપયોગ કરી શકે.

પોતાના શિક્ષણનો પ્રત્યક્ષ વસ્તુઓ સાથે સબધ જોડવાની તક હાથવેત હોવા છતા, કેટલાક શિક્ષકો તેનો લાભ લેવામા નિષ્ફળ નીવડ્યાના રમપ્રદ અને રમૂજી દષ્ટાન્તો મારા પ્રવાસો દરમિયાન મને જોવાના મળ્યા છે અત્રે મને કાઈક પ્રખ્યાતિ પામેલી એક શાળાનુ દષ્ટાન્ત યાદ આવે છે બહુ વેગળા સમયની એ વાત નથી. આ શાળામા હાથની કેળવણી કે ઉદ્યોગનુ ખાતુ ચાલે છે. તે વિષે શાળાના અધિકારીઓએ ઠીક ઠીક મોટી વાતો કરી હતી. કહેવાતી ઔદ્યોગિક તાલીમને માટે વપરાતા મકાનની લગભગ સામે જ, મે જોયુ કે, એક મોટુ

ઈંટેરી મકાન બંધાતું હતું. આ સંસ્થાના ઔદ્યોગિક શિક્ષણ ખાતામાં શીખવાતા યંત્રશાસ્ત્રનો દરેક સિદ્ધાન્ત આ મકાનના બાંધકામમાં પ્રત્યક્ષ અમલમાં ઉતારાતો હતો. આમ છતાં, તપાસ કરતાં મને જણાયું કે, ઔદ્યોગિક શિક્ષણ ખાતામાં જે શીખવાતું હતું તેનું, સામે જ થતા ઈંટેરી મકાનના બાંધકામ સાથે અનુસન્ધાન કરવાને શિક્ષકે પ્રયત્ન જ કર્યો નહોતો. આ મકાન ઉપર કામ કરવાની વિદ્યાર્થીઓને તક જ મળી નહોતી, તેમના શિક્ષક સાથે તે ત્યાં ગયા પણ નહોતા, એનું બાંધકામ કરતાં જે પ્રત્યક્ષ દૃષ્ટ પ્રશ્નો ઉપસ્થિત થતા હતા, એનો વિચાર કરવાનો તેમણે પ્રયત્ન જ કર્યો નહોતો. વર્ગમાં જે વિગતો શિખવાડવામાં આવતી હતી અથવા શાળાના ઔદ્યોગિક ખાતામાં જે કામ કરવામાં આવતાં હતાં, તેમની અને શાળાની બહાર જે કામ ચાલતું હતું એની વચ્ચે કશો પણ સંબંધ જોડવામાં આવતો નહોતો. જેટલું જોઈ શકાશે તે પરથી તો, તે શાળામાં વિદ્યાર્થીઓને જે કાંઈ મળતું હતું તે માત્ર ઔપચારિક વિધિ જેવું હતું 'એક અંગ્રેજી વાક્ય સમજવું કે લૅટિન ક્રિયાપદનાં રૂપો કહેવાં એના જેવી જ એ શિક્ષણપ્રક્રિયા હતી.

પશ્ચિમ વર્જિનિયાની નાનકડી ગ્રામ શાળાના અનુભવ ઉપરથી હું પ્રથમ એટલું તો શીખ્યો હતો કે, પાઠ્ય પુસ્તકો સિવાય બહારની સાચી વસ્તુઓના પ્રત્યક્ષ જ્ઞાનથી પણ શિક્ષણ પ્રાપ્ત થઈ શકે છે. ત્યાર પછી મળેલા અનુભવે હું એ પણ શીખ્યો છું કે, શાળાના મકાનની બહાર ખેતરોમાં, ઘરોમાં અને શાળાની આસપાસ વસતા લોકોના દૈનિક જીવનમાં શિક્ષણના કાર્યને લઈ જવું એ એટલું જ અગત્યનું છે

ટસ્કેજીની અમારી સંસ્થાની એક અગત્યની પ્રવૃત્તિ, જેને અમે ' Extension work ' (શાળાં બહારનું કામ)ના નામથી ઓળખીએ છીએ, તે છે. એની અંદર સંસ્થાનાં લગભગ બધા ખાતા ભાગ લે છે. વસ્તુતઃ શાળાની પ્રવૃત્તિઓની કોઈ પણ શાખા કરતાં શાળા બહારની આ શાખામાં હાલ અમે વધારે ધ્યાન રોકીએ છીએ, વધારે શક્તિ અને મહેનતનો ઉપયોગ કરીએ છીએ.

આ શાળા બહારની પ્રવૃત્તિઓની હદમાં જે શાખાઓ નીકળી છે અને એમનું જે સ્વરૂપ બંધાયુ છે, તે બધાનું અત્રે વર્ણન કરવું અશક્ય છે છતાં, જે એક વસ્તુ ઉપર હું ભાર મૂકવા ઇચ્છુ છુ તે એ છે કે, શિક્ષણના જૂની પદ્ધતિના ખ્યાલ પ્રમાણે શીખવવા કરતાં પરિસ્થિતિ સુધારવા અમે આમાં વધારે પ્રયત્ન કરીએ છીએ શાળાની આસપાસના પ્રદેશમાં ખેતી કરવાની પદ્ધતિઓ સુધારવાનો, ખેડૂતોના ગૃહ-જીવનમાં ફેરફાર કરી એને સુધારવાના, તથા માત્ર મેકન પરગણા માટે જ નહિ, પણ સંસ્થાનના બીજા, અનેક પરગણા સારુ એક આદર્શ શાળાપદ્ધતિની સ્થાપના કરવાનો અમે પ્રયત્ન કરીએ છીએ.

શિક્ષણે જીવન સાથે સંબંધ રાખવો જોઈએ એમ જે હું કહુ છુ એનો અર્થ સૌથી સારી રીતે સ્પષ્ટ કરવા હું એક પ્રકારની ગ્રામ-શાળાનું દૃષ્ટાંત આપીશ, કે જે પ્રકાર અમે અમલમાં મૂક્યો છે અને મેકન પરગણામાં જે સ્થાપવા અમે મથીએ છીએ અમારા પરગણામાં કેટલીક શાળાઓ એવી છે કે જેમને એક અર્થમાં આદર્શ ગ્રામ-શાળાઓ કહી શકાય. આશરે પચાસેક સમાજોએ છેલ્લા ચાર પાંચ વર્ષોમાં શાળાના

નવા મકાનો ઊભાં કર્યાં છે અને શાળાના મકાનો પણ આ નવ માસ સુધીમાં ઊભાં થયાં છે. એ સંસ્થાની દોરવણી અને પ્રેરણાથી એમણે હબસી ખેડૂતો પાસેથી ફંડ ઉઘરાવી મોટે ભાગે આ કામ કર્યું છે.

જે શાળાની વાત કરું છું તે 'Rising Star' 'ઊગતો તારો' એ નામથી ઓળખાય છે. હબસીઓએ પોતાના દેવળને એ જ નામ આપ્યું છે, અને એની આસપાસ વસતા નાના ખેડૂત-સમાજનું પણ એ જ નામ પડી ગયું છે. સખત પરિશ્રમ કરનાર, કરકસરિયા અને ખેડૂત તરીકે ફતેહમંદ નીવડેલા આશરે વીસ કે એથી પણ વધારે હબસી ખેડૂતોનો એ 'ઊગતા તારા'-સમાજ બનેલો છે. તેમનામાંના ઘણાને પોતાની માલકીની જમીન છે. આ સમાજમાં ધનની છત નથી, અને પ્રત્યક્ષ તંગી કદાચ હોય તોપણ બહુ નથી. એલાબામામાં મેં કામ શરૂ કર્યું ત્યાર પછી થોડા જ વખતમાં મને 'ઊગતા તારા'-સમાજની પિછાન થઈ હતી. તે વખતે, જે દેવળને લીધે એનો પાડોશ સમાજ 'ઊગતો તારો' એ નામથી ઓળખાતો હતો, એ દેવળનું મકાન જીર્ણ થઈ ગયું હતું અને એની આજુબાજુના ખેતરના પણ હાલહવાલ થઈ ગયા હતા. આવા કંગાળ દેખાવનું મકાન મેં પહેલાં કદી જોયું નહોતું અને એમાં તો માનવ આત્માના ઉદ્ધારનો પ્રયાસ કરવાનું કામ થતું હતું! ખેતરોમાંના ઝૂંપડાં, ખેતરો અને શાળા દેવળની કંગાળ સ્થિતિને તદ્દન અનુરૂપ હતાં. પાદરીની બાબતમાં પણ એવું જ હતું. એ પણ ખખડી ગયેલો અને હતાશ થઈ ગયેલો હતો. ઘણી વાર રવિવારે હું તેનો ઉપદેશ સાંભળવા જતો. દરેક વખતે એ ઉપદેશ ચાલતો. મને યાદ છે કે,

અઠવાડિયાંથી અઠવાડિયાં સુધી હું એ ઉપદેશનો કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કરતો અને એવી આશા સેવતો કે ઉપદેશ સાંભળતા એકત્રથતા સમૂહમાંથી કોઈ બાળક, સ્ત્રી કે પુરુષને વ્યવહારમાં ઉપયોગી થઈ પડે એવું એકાદ વાક્ય કોઈ ને કોઈ વખતે તો તે એના ઉપદેશમાં ઉચ્ચારશે. પરંતુ એ બાબતમાં હું હમેશાં નાસીપાસ થતો, એના ઉપદેશમાં લગભગ હમેશાં બે ત્રણ હજાર વર્ષ ઉપર બનેલો ધારવામાં આવતા કોઈક બનાવનું વર્ણન આવતું, અથવા તો નરકના ત્રાસનું અને સ્વર્ગના આનંદોનું તાદશ વર્ણન અપાતું.

દેવળથી થોડેક દૂર, બીજા એક ખેતરમાં, એક બેડોળ મકાન હતું. એ પણ ખખડી ગયેલું હતું કોઈ દિવસ એને ધોળવાની કે રંગવાની તસ્દી કોઈએ લીધી હોય એમ લાગતું નહોતું આ જ શાળાનું મકાન હતું. શિક્ષક પણ પાદરીના જેવા જ હતા. એમની શાળામાં પચાસ સાઠ બાળકો ભણતા હતા. પણ પાદરી સાહેબની માફક એમનું શિક્ષણ પણ એ સમાજના લોકોને જીવનવ્યવહારમાં ઉપયોગી નીવડે એવું નહોતું. આમ છતાં આ હબસી સંસ્થાનના લોકોની નબળાઈ અને ગરીબાઈને લીધે, મને મારે જોઈતી તક મળી ગઈ. એક આદર્શ શાળા ઊભી કરવાનો અહીં અખતરો કરવા મેં નિશ્ચય કર્યો. દૈનિક જીવનવ્યવહારને એ શાળાજીવન ઉપયોગી થઈ પડે એવું કરવાનો એ પ્રયત્ન હતો. આ અખતરાનો વિગતવાર ઇતિહાસ અત્રે હું આપી શકતો નથી, પરંતુ હાલમાં કેવી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે એનો હું ટૂંકમાં ચિતાર આપીશ.

ઉપરોક્ત જૂના મકાનને સ્થાને પાંચ ઓરડાવાળું એક, મજબૂત મકાન હાલમાં ઊભું છે. પાડોશના વધારે

સમૃદ્ધ ખેડૂતોના જે ઢબના અને દેખાવના ઝૂંપડાં છે, તેમને મળતા જ ઢબ અને દેખાવનું આ મકાન છે. તેમાં શાળાના શિક્ષકો (પતિ, પત્ની) રહે છે ને ભણાવે છે. મકાનની આસપાસ પોતાનો બગીચો છે તથા તબેલો અને નોકરચાકરો માટેની ઓરડીઓ છે. મકાનના બધા ઓરડાઓ, બગીચો અને તબેલો એ બધું, દિવસના જુદા જુદા સમયે એ પ્રદેશના ખેડૂત અને એની પત્નીને જે સામાન્ય ઘરકામ કરવાનાં હોય છે, એનું શિક્ષણ આપવાના કામમાં વપરાય છે. અહીં બાળકો પથારી પાથરતાં અને દીવાનખાનાને સાફસૂફ કરી તેને વ્યવસ્થિત ગોઠવતાં શીખે છે. બપોરે બાર વાગ્યે તેઓ રસોડામાં જાય છે, ત્યાં રાંધતાં શીખે છે. જમવાના ઓરડામાં જઈ ટેબલ ઉપર એક ખેડૂતનો ખોરાક કેમ પીરસવો એ શીખે છે. શાળાની સામેના બગીચામાં ફૂલોની સંભાળ શાળાનાં બાળકો કરે છે. જમીનને સૌથી વધારે અનુકૂળ હોય અને એ સમાજમાં જોઈતી હોય એવી શાકભાજી બગીચામાં ઉગાડવામાં આવે છે. કામ પણ શિક્ષકો અને શિષ્યો કરે છે. તબેલામાં એક ગાય છે, અને નજીકમાં ડુક્કર અને મરઘાં બતકાં છે. ગાયનો તબેલો, ડુક્કરખાનું અને મરઘાંનું પાંજરું કેવી રીતે સ્વચ્છ અને આકર્ષક રાખવાં એ સંબંધી શિક્ષણ પણ બાળકોને અપાય છે. શાળાના સામાન્ય વર્ગ શિક્ષણનું કામ બેસવાના ઓરડામાં થાય છે. પણ એમાં આ એક તફાવત છે. ઘર, બગીચો કે આસપાસના સમાજના ખેતરોમાં જે કામ ચાલતું હોય એને લગતા પ્રશ્નો જ ઘણે ભાગે ગણિતશાસ્ત્રમાં શીખવવામાં આવે છે. અને ત્યાં સુધી સમાજના દૈનિક જીવન સાથે સંબંધ ધરાવતા વિષયોનો આધાર જ અંગ્રેજી નિબંધ લેખન માટે લેવામાં આવે છે. વાચન માટે

સામાન્ય પાઠ્ય પુસ્તક ઉપરાત, આ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ દર અઠવાડિયે કેટલોક સમય આસપાસના પ્રદેશના ખેડૂતોના અને બાળકોના લાભાર્થે, ટસ્કેજીની સસ્થા તરફથી પ્રસિદ્ધ થતુ એક સ્થાનિક ખેતીવિષયક નાનુ સમાચારપત્ર વાચે છે

આ શાળામા ભણતા બાળકોના માતાપિતા ઉપર આ શિક્ષણની જે અસર થાય છે તેનુ નિરીક્ષણ રસ ઉત્પન્ન કરે એવુ છે જ્યારે તેમને માલૂમ પડ્યુ કે, ડુક્કર, કપાસ અને અનાજની કિંમત આકી શકે એવુ જ્ઞાન તેમના બાળકોને શાળામા મળે છે, ત્યારે તરત જ તેઓને લાગ્યુ કે નહિ, આખરે શાળા કંઈક ઉપયોગની તો છે બાળો પહેલાની કેળવણીના પરિણામથી તેઓ થોડેઘણે અશે નાસીપાસ થઈ ગયા હતા જ્યારે બાળાઓએ પોતાની માતાઓને કહ્યું કે, અમને તમારા કપડા શાળામા લઈ જવા દો, જેથી ફરીને અમે એમને થીગડા મારી સુધારીએ ત્યારે શાળા એટલે શુ, એ સબધી માતાઓના મગજમા તદ્દન નવા જ ખ્યાલો આવવા માડ્યા આગળ ઉપર જ્યારે બાળાઓને સાદા કપડા સીવવાનુ શાળામા શીખવવામા આવ્યુ ત્યારે વળી માતાઓને વધુ રસ પડ્યો માતાઓની સભાઓમા હાજર રહેવાનુ તેમણે શરૂ કર્યું, અને થોડા વખતમા તો એ સમાજમા સાચો ઉત્સાહ પેદા થયો — શાળા અને એના શિક્ષકો માટે જ નહિ, પરતુ તેઓ જે ઘર સુધારણા શીખવતા હતા એને માટે પણ શિક્ષકોએ, બાળકો ઉપર પોત પાડેની છાપનો ઉપયોગ, મકાન ધોળામણી અને સામાન્ય સાફસૂફીની ઝુબેશ ઉઠાવવાથી શરૂ કર્યો જે ઘરોએ કદી ચૂનાનુ મો નહોતુ જોયુ તે એકદમ સ્વચ્છ અને આકર્ષક દેખાવા લાગ્યા બીજા બધા કરતા

વધારે મારું પરિણામ તો એ આવ્યુ કે, આ અને એના જેવી બીજી શાળાઓની પ્રેરણાને લીધે આ સમાજની આખી ભાવનામા સુધારો થયો તથા પરગણામા બધે બીજા લોકોની ભાવનામા પણ એ જ પ્રમાણેનો સુધારો થઈ ગયો.

થોડા જ વખતમા, 'ઊગતા તારા'–સમાજના ભૌતિક, કેળવણીવિષયક, નૈતિક અને ધાર્મિક જીવનમાં એક નાની સરખી ક્રાન્તિ જ થઈ ગઈ છે. શાળાની અસર વધીને પાદરી અને દેવળ સુધી પહોચી છે. હાલમાં દેવળમા જે ઉપદેશો અપાય છે એમને સમાજના નૈતિક જીવન સાથે જીવત સબધ હોય છે. તાજેતરમાં એ દેવળની મે' લીધેલી એક મુલાકાત હુ ઝટ ભૂલું એમ નથી. પાદરી સાહેબે પોતાનુ પ્રવચન કરવા માટે નીચેનુ સૂત્ર પસંદ કર્યું હતુ: 'પ્રભુ, તારી સમૃદ્ધિથી આ ભૂમિ ભરપૂર ભરેલી છે—બહુરત્ના વસુંધરા.' અને પ્રવચનનુ દૃષ્ટાન્ત આપવા, પોતે જાતે પોતાના ખેતરમા ઉગાડેલા ઉત્તમ ધાનના બે બુશલ પડખેના વ્યાસપીઠ પર મૂક્યા હતા. પ્રવચનના સૂત્રનુ વિવેચન કરતા, તેણે ધાન્યનો એ નમૂનો બાઈબલના ઉપલા વાક્યનુ સાચુ રહસ્ય સૂચવે છે એમ કહી, ગૌરવભેર તે બતાવ્યો અને કહ્યુ કે, 'એનો કશો ચોક્કસ અર્થ પહેલા કદી મને સમજાયો નહોતો.'

જે જાતની કેળવણીનું વર્ણન આપવા મે પ્રયત્ન કર્યો છે, તે ગોરા તેમ જ હબસી બન્નેના જીવનને સ્પર્શે છે. હબસી ખેડૂતોને જમીન ખરીદવાનુ તથા ખેતીની રીતો સુધારવાનુ ઉત્તેજન આપવાથી, નાના નાના જમીનદારોની સખ્યામા ખૂબ વધારો થયો છે તથા જમીનના ઉત્પન્નમાં તથા વિટોટીમા પણ વધારો થયો છે. તાજેતરમા થયેલી તપાસો ઉપરથી જણાય

છે કે, મેકન પરગણામાં હબસી જમીનદારોની સંખ્યા છેલ્લાં પાંચ છ વર્ષમાં એટલી વધી છે કે, ગુલામીની પદ્ધતિ નાબૂદ થઈ ત્યારથી ત્યાં સુધીની સંખ્યા કરતાં તે મોટી છે. પાંચ છ વર્ષ ઉપર જે જમીનનો ભાવ એકરના બે કે ત્રણ ડૉલર હતો, તે હાલમાં વીસ કે પચીસ ડૉલર છે. દેશના ઘણા ભાગોમાં જમીનના મોટા મોટા લાટના ટુકડા કરી નાખવામાં આવ્યા છે અને હબસી ખેડૂતોને એ ટૂકડા વેચવામા આવ્યા છે. બર્મિંગહામમા મળેલી 'કલર્ડ સ્ટેટ ટીચર્સ એસોસિયેશન'ની છેલ્લી વાર્ષિક સભા સમક્ષ મેકન પરગણાની એક શિક્ષિકાએ નિવેદન કર્યું હતુ કે, ગયે વર્ષે તેણે ખેડૂતોની એક કલબ જમાવી હતી અને એની મારફત એણે પોતાની જાતિ માટે છસો એકર જમીન ખરીદી હતી

હબસી ખેડૂતે શાળાનુ સત્ર લબાવવાને માટે કરેલી માથાકૂટ, તથા પરગણાની જુદી જુદી સ્થાનિક જમાતોએ શાળાઓ માટે મકાનો તથા રાચરચીલુ ઇ૦ વસાવી આપવા માટે માહોમાહે બતાવેલી હરીફાઈ,— આનુ પરિણામ એ આવ્યુ છે કે, તેઓ પોતાના હિતને લગતી અનેક જાતની બાબતો વિષે વિચાર કરતા થયા છે

દૃષ્ટાન્ત તરીકે, મદ્યનિષેધના કાયદાનો અમલ કરવામા મદદ કરવા માટે આખા મેકન પરગણામા 'કાયદો અને વ્યવસ્થા સઘો' સ્થપાયા છે અમારા પરગણામા જેવી સારી રીતે એ કાયદો અમલમા મુકાય છે, એવી સારી રીતે સસ્થાનના બીજા કોઈ પણ પરગણામા એ કાયદો આજ અમલમા નહિ મુકાતો હોય, એમ મારુ માનવુ છે. છેલ્લી મહાન જ્યૂરી જ્યારે ભરાઈ ત્યારે તેની સમક્ષ બધી જાતના ગુનાઓ મળી ફક્ત સત્તર

જે રજૂ થયા હતા અને મને કહેવામા આવે છે કે, આવતી ફોજદારી અદાલતમા રજૂ થનાર મુકદ્દમાઓની સખ્યા આખાય ઇતિહાસમા સૌથી ઓછામા ઓછી હશે. મારી ખાતરી છે કે, આવડી મોટી વસ્તીવાળુ છતા આટલા ઓછા ગુનેગારોવાળુ બીજુ એકે પરગણુ એ મસ્થાનમા નથી

શાન્તિથી અને લગભગ અદશ્ય રીતે, કેળવણીનું કાર્ય પ્રતિવર્ષ આગળ ને આગળ ધપ્યા કર્યું છે એનાથી મેકન પરગણામા જ નહિ, પરતુ વત્તે ઓછે અશે એનાઆમા અને દક્ષિણના બીજા ભાગોમા પણ આસ્તે આસ્તે ફેરફાર પડતો ગયો છે જે જાતની કેળવણીનુ મે વર્ણન કર્યું છે, તે જાતની કેળવણીએ ખેતીના ઉત્પાદનનુ ખર્ચ ઘટાડવામા મદદ કરી છે, અને સાથે સાથે ખેડૂતોની જરૂરિયાતો પણ એકધારી વધારી છે. બીજા શબ્દોમા કહીએ તો, એ કેળવણીએ હબસી ખેડૂતમા વધારે પૈસા કમાવાની શક્તિ આપી છે અને તેની સાથે, શા માટે તે કમાવા, તેનુ કારણ પણ તેને સમજાવ્યુ છે

ખેડૂતો બગીચા બનાવતા શીખ્યા છે, ભૂંડ અને મરઘીના બચ્ચા ઉછેરતા શીખ્યા છે, અને બની શકે ત્યા સુધી પોતાનો ખોરાક અને ઢોરનો ચારો પણ ઉત્પન્ન કરવાનુ શીખ્યા છે આને પરિણામે તેમને તેમની વાર્ષિક મહેનત પણ વધારીને લગભગ બેવડી કરવી પડી છે પહેલાના સયોગોમા તો હબસી ખેડૂત વર્ષમા દોઢસો દિવસથી વધુ કામ કરતો નહોતો કપાસની રોપણી અને લણણીનુ જ કામ હોવાથી એને એમ કરવાની જરૂર નહોતી

પોતાનો ખોરાક ઉત્પન્ન કરવા માટે હબસીને પહેલાની માફક જમીનદાર કે દુકાનદારની ઉપર આધાર રાખવો પડતો

નથી. જૂની પદ્ધતિમાં ખેડૂતને દુકાનદારની પાસેથી ઉધાર લેવુ પડતુ હતું. કપાસનો પાક ઊતરે ત્યા સુધી વર્ષ દરમિયાન પોતાનુ ગાડું ગબડાવવા માટે કોઈ સ્થાનિક દુકાનદાર શાહુકાર પાસેથી પૈસા ઉછીના લેતો. સ્થાનિક શાહુકાર શહેરના બીજા શાહુકારો પાસેથી, અને એ શાહુકારો વળી ઉત્તરની બીજી શાહુકારી પેઢીઓ પાસેથી, એમ ઉછીનુ લેવાની પરંપરા ચાલતી. આમ નાણા એકથી બીજા હાથમા પસાર થતા ત્યારે લેણદાર દેણદાર પાસેથી પોતાનો લાગો ચડાવતો આ માળામા સૌથી છેવટે હબસી ખેડૂત હતો તે બરોબર કામ કરે છે કે નહિ એની દેખરેખ રાખવાનુ ખર્ચ ચૂકવવા અને આ ધીરધારના સાહસના વીમા તરીકે, જમીનદાર અથવા દુકાનદાર, ઉપર કહ્યા મુજબ છેવટે આવતા, વધતી જતી રકમમા વળી ઉમેરો કરતા અલબત્ત, આ બધુ ખર્ચ છેવટે તો ખેડૂત ઉપર જ પડતુ

જે ખેડૂત પોતાની ખોરાકી ઉત્પન્ન કરવા પૂરતો સ્વતંત્ર થયો હોય છે, અથવા તો ખોરાકીનો મોટો ભાગ મેળવતો હોય છે, તેને પોતાના ખેતીના કામ ઉપર જમીનદારની દેખરેખની જરૂર પડતી નથી હાલમા તો મેકન પરગણાના હબસી ખેડૂતોનો મોટો ભાગ સીધેસીધો બેંકમાથી પૈસા ઉપાડી પોતાની ખોરાકીના રોકડ પૈસા આપી દે છે કેટલાક તો સ્થાનિક બેંકમા પૈસા જમા કરાવેલા હોય છે. શાહુકારોની પાસે બેંકમા એટલી બધી મૂડી અને થાપણો એકત્ર થયેલી હોય છે કે, પરગણાના ખેતીના કામમા સહાય કરવાને તેઓને પહેલા જેમ પરદેશી થાપણ ઉપર આધાર રાખવાની જરૂર પડતી નથી

હું એમ કહેવા નથી માગતો કે આ બધું કેળવણીનું સીધું પરિણામ છે હું તો ફક્ત એ બતાવવા ઇચ્છું છું કે જે જાતની કેળવણી અમે દાખલ કરવા પ્રયત્ન કરીએ છીએ, તે સમાજના મૂળભૂત બધા હિત સાથે ખરેખર સબંધ ધરાવે છે

જે અસરોની મે વાત કરી તેમના પરિણામ, મે ઉપર વર્ણવ્યા એટલે જ અટકતા નથી, એ તો સ્વાભાવિક છે આમ આવેલા પરિણામોએ પાઠશાળાઓ ઉપર પણ પોતાની અસર પહોચાડી છે ટસ્કેજીના માગ કાર્યની શરૂઆતથી જ મે જોયુ કે અમારો પ્રશ્ન બેવડો છે એક તો અમારે હબસી આમ-જનતાની જરૂરિયાતોને પહોચી વળે એવી કેળવણી સાધવાની હતી અને બીજુ, ગોરા લોકોને અમારે ખાતરી કરી આપવાની હતી કે, કેળવણીને હબસીઓને માટે સાચેસાચ એક કીમતી વસ્તુ કરી શકાય છે

દક્ષિણમા હાલ એવા પણ માણસો છે કે જેઓ પ્રામાણિકપણે અને અંત કરણપૂર્વક એવુ માને છે કે, હબસીને કેળવણીથી કઈ પણ લાભ થયો નથી અને થશે પણ નહિ આ માણસોની સહાનુભૂતિ અને ટેકો જ્યા સુધી નહિ મળે, ત્યા સુધી હબસીની કેળવણીને દક્ષિણમા પૂરેપૂરી ફતેહ કદી નહિ મળે, એમ મારો મત છે આવા માણસોને દલીલોથી બહુ નહિ સમજાવી શકાય, એમને તો પરિણામો બતાવવાની જરૂર છે

મેકન પરગણાના લોકો આ બાબતમા અપવાદરૂપ નથી મને લાગે છે, કેટલાક વર્ષો પૂર્વે તો મે એ પરગણાના ગોરા લોકોના મોટા ભાગ માટે એમ જ કહ્યુ હોત કે તેઓ બેપરવાઈ

વાળા લોક છે. આજે તો હું ડર વિના કહી શકુ છુ કે મેકન પરગણામા દસમાથી નવ જણ હબસી-શિક્ષણમા માને છે

ગોરા લોકોનુ આવુ વલણ કઈ રીતે બહાર પ્રગટે છે તે સબધી હું તમને કઈક કહીશ સૌથી પહેલાં તો, જ્યારે કોઈ શાળાનુ મકાન બધાવવાનુ હોય, અથવા તો જે સમાજની મધ્યમા કોઈ ગોરો રહેતો હોય તેમા કઈક સુધારણા કરવાની હોય, ત્યારે એ ગોરો એમા આર્થિક ફાળો આપે છે તાજેતરમા જ મેકન પરગણાના એક ગોરાએ આવી એક શાળાનુ મકાન ઊભુ કરવા પાચસો ડોલરની રકમનુ દાન કર્યું હતુ કેટલાક ગોરા જમીનદારો હબસી શિક્ષણ તરફ કેટલાક વર્ષો પૂર્વે ઉપેક્ષા ધરાવતા હતા એ જ લોકો હાલમા પોતાની જમીન ઉપર કામ કરનારા હબસીઓને દર વર્ષે ઇનામો આપે છે એક ગોરા જમીનદારને હુ ઓળખુ છુ, જે હબસી ખેડૂત એક એકર જમીનમા સૌથી વધારે કુશલ અનાજ ઉગાડે તેને તે દર વર્ષે ઇનામ આપે છે વળી જે હબસી કુટુમ્બ પોતાના બાળકોને વર્ષ દરમિયાન સૌથી વધારે દિવસ કોઈ લોકશાળામા ભણવા મોકલે છે, તેને તે એક બીજુ ઇનામ આપે છે વળી એક બીજુ ઇનામ એવી સ્ત્રીને માટે એણે રાખ્યુ છે કે જે પોતાના ઘર આગળનો વાડો સાથી સરસ સ્થિતિમા રાખતી હોય

મેકન પરગણાના એક ગોરા શાહુકારે એક એવુ વાર્ષિક ઇનામ રાખ્યુ છે કે, નક્કી કરેલી જમીનના ટુકડા ઉપર જે હબસી સૌથી સરસ જવ ઉગાડે એને એ મળે પરગણાના એક પત્રના અધિપતિએ એક એવુ વાર્ષિક ઇનામ કાઢ્યુ છે કે, જોડણીની બાબતમા પરગણાની શાળાઓમા જેનો વર્ગ

શ્રેષ્ઠ નીવડે એને એ ઇનામ આપવામા આવે, અને એની હરીફાઈ મેમ્ન પરગણાના હેબ્સીઓનો મેળો દર વર્ષે ભરાય ત્યારે ગખાય આ મેળાઓ વખતે શાળાના ખેતરોમા બાળકોએ ઉગાડેલી શાકભાજી અને અનાજના પ્રદર્શન પણ ગખવામા આવે છે પરગણાની તોમ-શાળાઓના બાળકોના ગધણકામ તથા સીવણકામનુ પ્રદર્શન પણ ત્યા ગખવામા આવે છે આ મેળાના પ્રદર્શનમા ખેતીવાડીના સૌથી સરસ નમૂનાઓ માટે ઘણા ગોગ વેપારીઓ તથા ખેડૂતો ઇનામો આપે છે

મે ઉપર જણાવ્યા પ્રમાણે હબ્સીઓને શિક્ષણ આપવાની સુધરેલી પદ્ધતિઓની અસર ધીમે ધીમે આખાય એનાસામા સસ્થાનમા તથા દક્ષિણમા રેલાતી જાય છે ખરુ જોતા, સમાજને આવશ્યક વસ્તુઓ તૈયાર કરવાનુ સાચુ શિક્ષણ જે શાળામા બાળક-બાળકીઓને અપાય છે, તે શાળાને તે સમાજના લોકોની — પછી તે ગોગ હો કે કાળા હો — સહાનુભૂતિ અને સહકાર મેળવવામા ભાગ્યે જ નિષ્ફળતા મળે છે કેળવણીકારો કોમી પ્રશ્નનો ઉકેલ જે રસ્તે લાવી શકે અને લાવે છે, તે રસ્તા આ છે, એ મારો અનુભવ માગથી અને એટલી દઢતાથી જણાવુ છુ

૭

કર્નલ રુઝવેલ્ટ

થોડાક જ વર્ષો પૂર્વે જો મે કહ્યુ હોત કે અમેરિકાના સામાન્ય હબસીની સર્વોચ્ચ મહત્ત્વાકાક્ષા કોઈ પણ પ્રકારની અમલદારી અથવા તો સરકાર સાથે સબધ સાધી આપે એવુ કોઈ કામ મેળવવુ એ છે, તો એમા ખોટા પડવાનો કશો ડર નહોતો ગજધાનીમા રહેવાની શક્તિ હોવી એ જ એક માન હતુ. વોશિગ્ટનમા ચિટ્ટ ચલાવનારો કે ફક્ત બારીઓ ધોવાનુ કામ કરનારો (ખાસ કરીને એ જો સરકારી મકાનના હોય તો), દેશના બીજા વિભાગમા એ જ પ્રમાણના કામ કરનાર કરતા, પોતાને એક રીતે વધારે મોટો માનતો તેને એમ લાગતુ કે પોતે એક સરકારી પદવી ધરાવે છે!

આ બાબતમા હવે એક ભારે ફેરફાર થયો છે મારી જાતિના ઘણા જણને એવુ લાગ્યુ છે કે, સરકારી નોકરી કરતા ઘણે ભાગે બીજી કોઈ પણ જગાએ લાભે ગાળે વધારે પૈસા મળી શકે છે અથવા તો પોતાની જાતિની વધારે સેવા થઈ શકે છે હાલમા કેટલાક એવા દાખલા બન્યાનુ મારી જાણમા છે કે જેમા હબસી વેપારીઓએ સારી અને વિશ્વાસ-પાત્ર સરકારી નોકરીઓ સ્વીકારવાનુ ના પાડ્યુ છે વેપારમા મળતા લાભ જતા કરવા એમને યોગ્ય જણાયા નહિ એ જ એનુ કારણ આમ હોવા છતાય, હજુ પણ વોશિગ્ટનમા

એક જાતનું ખાસ આકર્ષણ રહ્યું છે અને સામાન્ય હબસી એની મોહિનીમાં ફસાયેલો રહે છે.

મને રાજકારણ ગમતું નથી, છતાંય હાલમાં થોડાંક વર્ષોથી મને રાજકીય બાબતોનો કંઈક અનુભવ મળ્યો છે. જાહેર પ્રશ્નો સાથે જરા પણ સંબંધ ધરાવનાર મનુષ્ય રાજકારણ સાથેના કોઈ ને કોઈ પ્રકારના સંબંધમાંથી, એને રાજકીય મોભો ન જોઈતો હોય તોપણ, છટકી શકતો નથી એમ મને લાગે છે. ખરું જોતાં તો, જ્યારે એ વાત સારી પેઠે જાણીતી થઈ ગઈ કે હું કોઈ પણ જાતની તેવી ઊંચા પગારની સરકારી નોકરી અથવા તો વગર પગારની માનદ ન હોય એવી સરકારી જગા મેળવવા ઇચ્છતો નથી, ત્યારે જ મારો સંબંધ આસપાસના રાજકારણ સાથે જોડાયો.

રાજકારણ પ્રત્યે અણગમો રાખતાં મને શીખવનારું એક કારણ આ છે. મેં જોયું કે, કોઈ પણ વ્યક્તિ અથવા વસ્તુ રાજકારણની ચર્ચાનો વિષય બને છે કે તરત જ એના ખરેખરા ગુણો કરતાં એનું મહત્ત્વ જાહેર જનતા સમક્ષ હદ બહારનું વધી જાય છે. કેટલીય વખત મેં જોયું છે કે, માસિક પચીસ કે પચાસ ડૉલરના પગારવાળી રાજકીય નિમણુક થતાં જ આખી જાતિમાં, અને કોઈ કોઈ વખત તો આખા પરગણામાં કે સંસ્થાનમાં, ભારેમાં ભારે ખળભળાટ મચી રહે છે. સાથે ને સાથે મેં એ પણ જોયું છે કે, કેટલીય વ્યક્તિઓએ ઔદ્યોગિક કાર્યાલયોના મુખ્ય અધિકારીની જગા મેળવેલી હોય છે, અથવા કેળવણી ખાતામાં ત્રણ કે ચાર ગણા પગારની કોઈ અગત્યની જગા મેળવેલી હોય છે, અથવા કોઈ ખેતર ખરીદેલું હોય છે, અને એ કામોમાં

એટલી જ વ્યવસ્થા-શક્તિની જરૂર હોય છે, છતાંય જાહેર જનતાનુ ધ્યાન એ તરફ ખેંચાતુ નથી અથવા તો વર્તમાનપત્રોમા એ સબધી જરાય ચર્ચા આવતી નથી વળી મેં એ પણ જોયુ છે કે, ઘણા ગોરાઓ અને હબસીઓ પોતાની વધારે આવકવાળી અગત્યની ખાનગી જગાઓનો ત્યાગ કરી ઓછા પગારની સરકારી નોકરીઓ સ્વીકારે છે રાજકીય પદવીઓ સબધી પોતાના ખોટા અને ભૂલભરેલા ખ્યાલોને લીધે જ તેઓ એ પ્રમાણે કરે છે. આ બધી બાબતોને લીધે રાજકારણ તરફ મને અણગમો ઉત્પન્ન થયો છે.

દૃષ્ટાંત તરીકે, મિસિસિપીમા એક હબસી સદ્ગૃહસ્થ અને તેની પત્નીના તાબામા કેટલાક વર્ષો પૂર્વે એક પોસ્ટ-ઑફિસ હતી. આ બાબતમા કોઈ ને કોઈ પ્રકારે ઊહાપોહ શરૂ થયો, અને થોડા જ વખતમા આખી જાતિમા ખળભળાટ મચી રહ્યો, કેમ કે એ જગા એક હબસીને અપાઈ હતી થોડા વખત પછી એ જગાનો ત્યાગ કરી તે હબસી સદ્ગૃહસ્થ મિ. કોકસે એ જ શહેરમા એક બૅક કાઢી. હાલમા તે એ બેંકનો પ્રમુખ છે અને તેની પત્ની તેના કામમા સહાય કરે છે. પોસ્ટમા તેને પગાર મળતો તે કરતા ત્રણ ચાર ગણા પૈસા બેંકર તરીકે તેને મળે છે. કાળા અને ગોરા બન્ને જાતિના લોકો એ બેંકને અપનાવે છે, અને એ વિષે છેલ્લી ખબર મને એ મળેલી છે કે, એની સ્થિતિ ઘણી જ આબાદ છે હબસીઓની બેંકના પ્રમુખ તરીકે મિ. કૉકસ પોસ્ટ માસ્તર તરીકે પોતાની જાતિની જે સેવા બજાવતા તેના કરતા વધારે બજાવે છે. બેશક, તેના શહેરમા ઘણાય લોકો એવા છે કે જેઓ પોસ્ટ-માસ્તરનું કામ બજાવી શકે, પરંતુ એવા લોકો ઘણા જ થોડા

રીતે કદી ઉતરતા હોતા નથી પરંતુ જ્યાં રાજકીય પદનો સ્વીકાર કરે છે કે તરત જ આ બધું બદલાઈ જાય છે

વૉશિંગ્ટનમાં એક ભાડાની ગાડીવાળાને મેં પૂછ્યું કે, અમુક બાર્ટનું કેમ ચાલે છે? એમને એક ખાનગી વ્યક્તિ તરીકે હું સારી રીતે જાણતો હતો પણ તે વખતે તે એક અગત્યનો હોદ્દો ધરાવતા હતા. ગાડીવાળાનું ભણતર ઓછું હતું, પણ મનુષ્યની પારખવાળો તે હતો. એણે આ મતલબનું ટૂંકમાં કહ્યું

'મિ   ફૂલાણા વિષે એક વાત તો નક્કી છે એમાં એ ફરક નહિ પડવા દે' એટલું કહી એ ઘરડો ગાડીવાન ડોકું ધુણાવીને હસ્યો, અને પછી તેણે કહ્યું, 'જો એ મહાશય તમને કહે કે, તેઓ અમુક કાર્ય કરવાના છે તો તમારે હંમેશા ખાતરી રાખવી કે તેઓ એ કાર્ય જરૂર કરવાના નથી'

હોદ્દો પ્રાપ્ત કર્યા પછી આ પ્રકારનું પરિવર્તન ફક્ત હબસીઓમાં જ થાય છે એમ નથી બીજી જાતિઓમાં પણ એ રોગ જોવામાં આવે છે મેં એવા મનુષ્યો જોયા છે કે જેઓ આમ તો સામાન્ય જીવનવ્યવહારમાં શાંત અને સમતોલ મગજના હોય છે, પરંતુ હોદ્દાની શોધમાં નીકળતાં જ તેઓ વહેમી અને અદેખા બની જાય છે, બીજી બધી બાબતોમાંથી તેમનો રસ ઊડી જાય છે, કામધંધા તરફ તેઓ બેદરકાર બની જાય છે, અને કેટલીક વખત એમના કુટુંબ પ્રત્યે પણ બેદરકાર બની જાય છે ટૂંકમાં, તેમનું માનસિક અને નૈતિક સમતોલપણું તેઓ ગુમાવી બેસે છે

આવા રાજકીય રોગના જંતુના હુમલાનો ભોગ બન્યા પછી આ મનુષ્યોનું મેં નિરીક્ષણ કર્યું છે તેથી હું ના

રોગના બધાં ચિહ્નોને હું સારી પેઠે ઓળખું છુ. દૈનિક વર્તમાનપત્રોના કાળજીપૂર્વક અભ્યાસથી તેઓ સામાન્ય રીતે શરૂઆત કરે છે જે વ્યક્તિઓ, તેમના માનવા પ્રમાણે, રાજકીય લાગવગ અથવા સત્તા ધરાવે છે, તેઓ કોઈ પણ નજીવી બાબતનુ ઉચ્ચારણ કરે છે (અથવા નથી કરતા), ત્યારે તેને તેઓ ભારે મહત્ત્વ આપે છે. હોદ્દાઓની વહેંચણી કરનાર આ વ્યક્તિઓ, થોડા જ સમયમા, હોદ્દાના લાલચુઓના મનમા ભારે મોટુ મહત્ત્વ ધરાવતી થાય છે. રાજકીય નેતાઓની બધી હિલચાલ ઉપર તેઓ ભારેમા ભારે કાળજી સહિત નજર રાખે છે અને તેમના મુખમાથી આકસ્મિક જે શબ્દો સરી પડે છે તેમનો તેઓ અભ્યાસ કરે છે જાણે કે એ શબ્દોમા કઈક ભારે અને ભયકર ભેદ ન રહેલો હોય! જરા વધારે આગળ જતા, આ હોદ્દાના લાલચુઓ ગેરીઓ ખૂદતા અને, પોતે નજર સમક્ષ રાખેલા હોદ્દાઓ પૂરવા પોતે જ સૌથી વધુ લાયક છે, એવી ખાતરીનું પ્રમાણપત્ર મેળવવા ચૂથાભાઈ, પેથાભાઈ કે મરચાભાઈની સહીઓ મેળવતા કદાચ માલૂમ પડશે

મને આ સબધી એક બાબત યાદ છે મેકકિન્લી જ્યારે પ્રમુખ તરીકે પ્રથમ વાર ચૂટાયા ત્યારે એલાબામામા રહેતા એક ગોરાની આ વાત છે આ માણસે પોતાનો ધધો મૂકી દીધો અને પ્રમુખના પ્રધાનમડળમા જગા મેળવવાનો પૂરેપૂરો નિશ્ચય કરી તે વોશિંગ્ટન ગયો એની ભાવિ આશાઓ સબધી એણે મને એક પત્ર લખ્યો પ્રેસિડેન્ટ મેકકિન્લીએ પોતાના પ્રધાનમડળની બધી જગાઓ પૂરી દીધી ત્યાર બાદ પેલા માણસે પરદેશ ખાતાના એક એલચી તરીકેની

જગા માટે અરજી કરી, એમા નિષ્ફળ નીવડતા એક ખાતામા દિમાગ તપાસનારની જગા માટે અરજી કરી, એમા પણ નિષ્ફળ નીવડતા વૉશિંગ્ટનમા એક કારકુન તરીકેની નોકરી મેળવવા અરજી કરી, એમા પણ નિષ્ફળતા પ્રાપ્ત થતા છેવટે એણે મારા ઉપર (અને એ૦ાગામાના બીજા પિઠાનવાળાઓ ઉપર પણ) એક પત્ર લખ્યો અને તેમા એવી માગણી કરી કે, એનાગામા તરફ પાછા ફરવાને માટે મુસાફરીના ખર્ચ જોગી રકમ એને ઉછીની મોકલી આપવી '

અનગત્ત, રાજકારણમા જનારા બધાની ઉપર મે ઉપર વર્ણવી તેવી અસર થતી નથી હુ જણાવવા માગુ છુ કે, ઘણી જાહેર વ્યક્તિઓને હુ ઓળખુ છુ અને મે તેમના વિષે કાળજીપૂર્વક અભ્યાસ કર્યો છે, પરતુ એ બધામા, જેવા ખાનગી જીવનમા તેવા જ રાજકીય હોદ્દા ઉપર એકસમાન રહેનાર, સર્વોત્તમ અને સર્વોચ્ચ વ્યક્તિનુ દૃષ્ટાત તો કર્નલ થિયોડોર રુઝવેલ્ટનુ છે આવું દૃષ્ટાત તે એકલા જ નથી, પરતુ મારી જાણના આ બાબતના દૃષ્ટાન્તોમા તેઓ સૌથી આગળ તરી આવે છે

મારી કારકિર્દીમા જરા વહેલુ ગણાય એવે સમયે, કર્નલ રુઝવેલ્ટના સબધમા હુ આવી પડયો હતો કોઈ પણ કોમ કે જાતિનુ હિત સાધે એવુ કોઈ પણ પ્રકારનું કાર્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરનાર મનુષ્ય સ્વાભાવિક રીતે જ જેમની સહાય અને સલાહ લેવા જાય, એવા પ્રકારના આદમી કર્નલ રુઝવેલ્ટ હતા મે તેમને અનેક જુદા જુદા સજોગોમા જોયા છે, અને તેમના ગાઢ સસર્ગમા હુ આવ્યો છુ તેઓ હોદ્દા ઉપર હતા ત્યારના તેમ જ ત્યાર પછીના તેમના ખાનગી

જીવનનો મે અભ્યાસ કર્યો છે, અને એમાથી હુ ઘણુ શીખ્યો છુ મિ રુઝવેલ્ટ વિષેની એક બાબતે મારા ઉપર ખૂબ છાપ પાડી છે, વચન આપીને તેઓ તેને વીસરી ગયા હોય અથવા તો એના તરફ બેદરકાર રહ્યા હોય એવુ કદી મે જાણ્યુ નથી ખરી રીતે જોતા, તેઓ નજીવામા નજીવો બનાવ પણ વીસરી જતા નથી એમ જણાય છે ખાનગી શહેરી તરીકે કે ન્યૂ યૉર્કના ગવર્નર તરીકે, સયુક્ત મસ્થાનોના ઉપપ્રમુખ તરીકે કે પ્રમુખ તરીકે, સર્વ સ્થળે મિ રુઝવેલ્ટ એ ને એ જ હતા ખરેખર, હુ નિસકોચ કહી શકુ છુ કે, તેઓ બધી રીતે કુશળ માણસનો ઉત્તમ નમૂનો છે, અને એવા બીજા મારી જાણમા નથી

ખાનગી કે જાહેર જીવનમા નિખાલસતા એ એમનો સૌથી વધારે ધ્યાન ખેચે એવો એક સદ્ગુણ છે તેમની વાણીની તદ્દન સરળતા અને સીધાપણાથી મને ઘણી વખતે અચબો ઉત્પન્ન થયો છે કશુ પણ કેવી રીતે છુપાવવુ એ તો તેઓ જાણતા જણાતા જ નથી વસ્તુત તેઓ વાણીથી વિચાર કરતા હોય એમ લાગે છે ઘણા લોકોને એમ લાગે છે કે, તેઓ આવેશવાળા આદમી છે અને યોગ્ય વિચાર કર્યા સિવાય વર્તનારા છે મિ રુઝવેલ્ટ સબધી મે જે કઈ જોયુ છે તે ઉપરથી હુ એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છુ કે, લોકો જેને તેમના આવેશ તરીકે ઓળખાવે છે તે આવેશ નથી, પરતુ વિચારોનુ ઝડપીપણુ છે લોકો જ્યારે કોઈ પ્રશ્નની આમપાસ વિચાર કરતા ફર્યા કરે છે, ત્યારે તેઓ એમા સોસરા પેસીને વિચાર કરે છે બીજા લોકો તો પ્રશ્નની પ્રાથમિક વિચારણામા પડયા હોય છે, ત્યારે તેઓ તો એના નિર્ણય

ઉપર પહોચી જાય છે પોતાની વિચાર પદ્ધતિઓમા, તેઓ જાણે આખુ ખેતર ભેદીને પાર ન પડતા હોય એમ લાગે છે અલબત્ત, એમ કરવામા તેઓ ઘણી વખત ભારે વીમો ખેડીને જોખમમા ઊતરે છે પરતુ તેઓ એક એવા માણસ છે કે જરૂર જણાતા વીમો ખેડવામાથી પણ કદી પાછા હઠતા નથી એક પ્રસગે મને લાગ્યુ કે, તેઓએ અમુક કાર્યદિશા લેવામા ભારે જોખમ ખેડ્યુ છે, ત્યારે મે તેમને એ મતલબી સૂચન કર્યું હતુ એમ મને યાદ છે તેમણે જવાબમા જણાવ્યુ, 'કઈક જોખમ ખેડ્યા સિવાય કોઈને યુદ્ધમા વિજય પ્રાપ્ત થતો નથી '

જાહેર જીવનની બીજી પ્રખ્યાત વ્યક્તિઓની સરખામણીમા કર્નલ રુઝવેલ્ટમા એક બીજુ લક્ષણ પણ જોવામા આવે છે ભાગ્યે જ તેઓ કોઈ મિત્રને વીસરી જાય છે અથવા તો તેનો ત્યાગ કરે છે એક વખત કોઈ મનુષ્ય તેમનો વિશ્વાસ સપાદન કરે છે, તો તેઓ તેને પડખે હમેશા ખડા રહે છે તેમને ક્યા ખોળી કાઢવા એ દરેક જણ હમેશા જાણતો હોય છે, અને મારે મને, એ જ એમની ભારે લોકપ્રિયતાનુ કારણ છે તેમનો કોઈ મિત્ર જાહેરમા ખાસ કઈ ઊચુ સ્થાન ધરાવતો હોય, અને કદાચ લોકોમા તે ઘણો અપ્રિય બની ગયો હોય તોપણ, જો તેણે પોતાની જાતને નાલેશી અપાવે એવુ કશુ ન કર્યું હોય તો, મિ રુઝવેલ્ટ હમેશા તેની સાથે ઊભા રહેશે, અને એમ કરવામા કોઈનાથી જરા પણ બીશે નહિ કે શરમાશે નહિ ખાનગી જીવનમા કે જાહેર જીવનમા, જે મનુષ્ય પોતાના મિત્રની સાથે ઊભા રહેવાની હિમત ધરાવે છે, તેને દુનિયાના લોકો લાગે માટે

માન આપે છે મિ રુઝવેલ્ટ કરતા વધારે સમજણા કે સુજ્ઞ મુત્સદ્દીઓ જે કાર્યો કરતા ભય પામે તે કાર્યો કરીને તેમણે ઘણી વખત લોકપ્રિયતા પ્રાપ્ત કરી છે

પત્ર વ્યવહાર દ્વારા મિ રુઝવેલ્ટનો મને પ્રથમ પરિચય થયો પછી એક દિવસ અમે વાતો કરતા હતા તે સમયે જરાસરખુ ચિહ્ન નહોતુ દેખાતુ કે તે કદી પ્રમુખ થશે. એ જગા માટે એમનું નામ સરખુ ઉચ્ચારાયુ તે પહેલાની આ વાત છે વાતચીતમા તેમણે તદ્દન નિખાલસતાથી જણાવ્યુ કે, 'મારે એક દિવસ સયુક્ત સસ્થાનોનો પ્રમુખ થવુ છે' કોઈ પણ સામાન્ય માણસ આવા સયોગોમા પોતાનો વિચાર હોઠથી ન કહે તે માનતો હોય કે પ્રમુખપદ મેળવવાનો લાભ ગાળે પણ તેને યોગ છે, તો તે એમ જ જણાવે કે, હોદ્દો મેળવવાનો તે પ્રયત્ન કરતો જ નથી, મિત્રો તેના ઉપર એ પદવી લાદે છે, પોતે પ્રમુખ થવાની તાકાત ધરાવતો નથી, વગેરે વગેરે પરતુ કર્નલ રુઝવેલ્ટ એ પ્રમાણેના આદમી નહોતા એમના રિવાજ મુજબ, એમના મનમા જે હતુ તે તેમણે બોલી નાખ્યુ વળી તે વખતે — પોતાની મહત્ત્વાકાક્ષા પાર પડી તે પહેલા ઘણા વર્ષ અગાઉ, પોતે જો કદી પ્રમુખ થાય, તો પોતે હબસીને એકલાને જ નહિ પરતુ આખા દક્ષિણ પ્રદેશને કેવી રીતે મદદ કરવા માગતા હતા, તેની રૂપરેખા મારી સમક્ષ દોરવા લાગ્યા હુ પૂછુ છુ કે, મિ રુઝવેલ્ટ માફક, દક્ષિણની સાચી સેવા કરવાની, તેમના કરતા વધારે નિષ્ઠાની સાથે કોઈએ પ્રમુખપદ સ્વીકાર્યું છે ?

મિ. રુઝવેલ્ટ શાથી ફતેહમદ નીવડે છે એનું એક કારણ એ પ્રસગ ઉપરથી જણાય છે તેઓ ત્વરાથી વિચાર

કરે છે એટલું જ નહિ, પરંતુ તેમની યોજનામાં અને વિચારણામાં પૂરા દીર્ઘદૃષ્ટિ પણ હોય છે. તેમને કોઈ અગત્યનો રાજદ્વારી ખરીતો લખવાનો હોય, કોઈ સામયિકને માટે અગત્યનો લેખ લખવાનો હોય, કે કોઈ અગત્યનું વ્યાખ્યાન આપવાનું હોય, તો છ કે આઠ માસ પૂર્વે તેમણે તેની તૈયારી કરી હોવાનું મારી જાણમાં છે. પરિણામે, પોતાની જાત અને પરિસ્થિતિ ઉપર તેઓ હમેશાં સ્વામિત્વ ધરાવે છે. એમનું કામ એમને ધકેલતું નથી; તેઓ પોતે પોતાના કામને ધકેલે છે.

પ્રમુખ તરીકે દક્ષિણ પ્રદેશને માટે તેમણે જે કંઈ કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે, તેની રૂપરેખા તેમણે ઘણા વર્ષો પૂર્વેની મારી સાથેની વાતચીત દરમિયાન દોરી હતી. તે સમયે ઘણાખરા લોકોને ખ્યાલ પણ નહોતો કે તેઓને પ્રમુખ થવાનો જરા પણ યોગ છે. તેમણે જે કંઈ કર્યું હતું તે આવેશથી પ્રેરાઈને નહિ, પણ અગાઉથી કાળજીપૂર્વક વિચારીને પાકી કરેલી યોજના અનુસાર જ કર્યું હતું.

મિ. રૂઝવેલ્ટનું મન જાહેર હિતના પ્રશ્નો ઉપર કેવી રીતે કામ કરે છે, તે એક કિસ્સા પરથી જણાય છે. તેઓ પ્રમુખ થયા પછી થોડા વખતમાં જ એ બનાવ બન્યો હતો પ્રેસિડેન્ટ મેકકિન્લીના મૃત્યુ બાદ, મને મિ. રૂઝવેલ્ટ તરફથી સ્વહસ્તે લખેલો એક પત્ર મળ્યો. જે દહાડે બફેલોના કાર્યાલયમાં પ્રમુખપદના સોગન લીધા તે જ (કે કદાચ પછીને?) દિવસે એ પત્ર લખ્યો હતો તેમાં તેમણે મને વૉશિંગ્ટનમાં મળવા આવવાનું જણાવ્યું હતું. દક્ષિણને મદદ કરવાની જે યોજનાઓ અમે વર્ષો અગાઉ ચર્ચી હતી,

તે યોજનાઓ મંબંધી મારી સાથે વાત કરવાની તેમને ઇચ્છા હતી. મહિનાઓ અને વર્ષોથી એ યોજનાઓ તેમના મનમાં પરિપક્વ દશામાં પડી હતી, અને તક મળતાં જ તે પ્રમાણે તેમણે અમલ શરૂ કર્યો.

મિ. રુઝવેલ્ટ તરફથી વૅાશિંગ્ટનમાં તેમને મળવાનો આ પત્ર જ્યારે મને મળ્યો ત્યારે, હું કબૂલ કરું છું કે, મારા મનમા કેટલીક ગંભીર શંકાઓ ઉત્પન્ન થઈ મને લાગ્યુ કે, જે પ્રવૃત્તિઓથી દૂર રહેવાનો મે ચોક્કસપણે નિર્ણય કર્યો હતો, તે પ્રવૃત્તિઓમા મારી જાતને ઘસડાવા દેવી કે કેમ, એ સંબધી મારે ગંભીરપણે વિચાર કરવો જોઈએ પણ મારી પાસે તો એક એવો પત્ર આવી પડ્યો હતો કે જેને, મારી અંગત ઇચ્છાઓ કે લાગણી ગમે તે પ્રકારની હોય, છતા મારાથી હળવે હૃદયે બાજુ ઉપર હડસેલી શકાય એમ નહોતુ. ' વ્હાઈટ હાઉસ'મા મિ રુઝવેલ્ટ હરી કામ થયા પછી તરત જ હું ત્યા જઈને તેમને મળ્યો, અને દક્ષિણ સબધી વાતચીત કરવામાં એક દહાડો સાંજનો મોટો ભાગ અમે ગાળ્યો આ વાતચીતમા તેમણે ખાસ કરીને બે મુદ્દાઓ ઉપર ભાર મૂક્યો. પહેલુ એમણે એ કહ્યું કે, દક્ષિણમા જ્યા જ્યા કોઈ ગોરાની તે નિમણુક કરશે, ત્યાં ત્યા તે માણસ દક્ષિણનો સર્વોચ્ચ પ્રકારનો ગોરો હોય — એવો કે જેનામાં આખા દેશને વિશ્વાસ હોય — એવી એમની ઇચ્છા છે રાજદ્વારી લગવગીઓ કે પરિણામોની દરકાર નહિ કરતા, એવા પ્રકારના મનુષ્યની નિમણુક કરવાના નિશ્ચય પર તેમણે ભાર મૂક્યો ને ફરી તે મને કહ્યો

ત્યાર પછી તેમણે મારી આગળ તદ્દન ખુલ્લા દિલથી

જણાવ્યુ કે, હબસી લોકોને દક્ષિણના કોઈ ભાગમા તેઓ મોટી સખ્યામા નીમવા માગતા નહોતા, પરતુ તે અગાઉ ન કરાયેલી (ઓછામા ઓછુ તેમણે મનમા ધારેલી તેટલી હદ સુધી ને તે ચોક્કસ હેતુથી ન કરાયેલી) એવી બે બાબતો કરવા તેઓ જરૂર ઇરાદો રાખતા હતા દક્ષિણમા જ્યા ક્યાય હબસીની નિમણૂક કરવાની હશે ત્યા એ માણસ શક્તિશાળી હોવો જોઈ શે એટલું જ નહિ, પરતુ એનામા ચારિત્ર્યબળ પણ હોવુ જોઈશે, એવો કે જે પોતાના ગોરા તેમ જ કાળા પાડોશીઓનો વિશ્વાસ ધરાવતો હશે તાત્કાળિક રાજકીય જરૂર કે લાભ સાધવા માટે જ હબસીને તેઓ ક્યાય નીમવા માગતા નહોતા વળી વધુમા તેમણે કહ્યુ કે, દક્ષિણમા તેઓ ઓછા હબસીઓને નીમવા માગતા હતા, પરતુ ઉત્તર સસ્થાનોમા ચારિત્ર્યવાન અને શક્તિશાળી હબસીઓને અમુક સખ્યામા તેઓ મૂકવા માગતા હતા હબસીઓની નિમણૂક દક્ષિણમા થાય અને ઉત્તર સસ્થાનોમા ન થાય એને માટે તેઓને કોઈ પણ વાજબી કારણ જણાતુ નહોતું, એમ તેમનુ કહેવુ હતું

હકીકત જોતા, મિ રુઝવેલ્ટ પ્રમુખ બન્યા ત્યાર પહેલા, મારી જાણ મુજબ, એક પણ હબસીને ઉત્તરમા મબવાયતની એક પણ પદવી કદી મળી નહોતી પોતાના શહેરમા જ એક હબસીને ઊચી જગાએ નીમી, મિ રુઝવેલ્ટે એક દાખલો બેસાડવાનો નિશ્ચય કર્યો, જેથી દેશના લોકો જોઈ શકે કે, પોતે જે વાત સ્વીકારવા ખુશી નથી તેને દેશના બીજા ભાગ ઉપર પોતે લાદવા માગતા નથી કેટલાક માસ પછી, આ નીતિના પરિણામે, નામ૦ ચાર્લ્સ ડબ્લ્યુ ઍન્ડર્સનને ન્યૂ યૉર્કના

બીજા વિભાગના આતરિક મહેસૂલના કલેકટર નીમવામા આવ્યા આ વિભાગમા 'વૉલ સ્ટ્રીટ' આવેલું છે અને સયુક્ત સસ્થાનોમા બીજા વિભાગો કરતા વધારે મહેસૂલ પણ કદાચ આ વિભાગમાથી જ આવતી હશે પાછળથી મિ રુઝવેલ્ટે પશ્ચિમ અને ઉત્તરમા બીજા હબસીઓને ઊચી નોકરીઓ પર નીમ્યા હુ ધારુ છુ કે, કોઈ પણ માણસ મિ રુઝવેલ્ટે નીમેલા હબસીઓની લાયકાતની તપાસ કરે તો તેને જણાશે કે, મિ રુઝવેલ્ટ જેવા માણસ માટે આગ્રહ ધરાવતા હતા, તેના જ પ્રકારના — ઉચ્ચ શક્તિ અને ચારિત્ર ધરાવતા — તે માણસો છે

સદ્‌ભાગ્યની વાત છે કે, પ્રેસિડેન્ટ ટેફ્ટ પણ એ જ નીતિને અનુસર્યા છે વૉશિંગ્ટનના વતની હિલ્ફ્રિડ મેકકિન્લેને તેમણે જ્યૉર્જ ટાઉન બંદરના કલેકટર તરીકે નીમ્યા છે એ હોદ્દા પર આ સમય અગાઉ કોઈ હબસી નહોતો નેશવીલની 'વન-સેન્ટ સેવિંગ્સ બૅન્ક'ના પારેખ જે સી નેપિયરને તેમણે સયુક્ત સસ્થાનોના તિજોરી કામદાર નીમ્યા હતા અને તાજેતરમા તેમણે મેસેચ્યુસેટ્સ, બોસ્ટનમા કામ કરતા સયુક્ત સસ્થાનોના જિલ્લા એટર્ની, વિલિયમ એચ લેવીસને સયુક્ત સસ્થાનોના મદદનીશ એટર્ની જનરલ નીમ્યા છે સમવાય-સરકારના આનાથી ઊચે હોદ્દે કોઈ હબસી આ અગાઉ પહોચ્યો નથી

જે જાતના હબસીઓના નામોનો મે ઉલ્લેખ કર્યો છે તેમની એ હોદ્દાઓ ઉપર નિમણૂક કરવામા જાહેર સેવાઓ સુધારવા ઉપરાત મિ રુઝવેલ્ટ અને મિ ટેફ્ટના મનમા એક બીજો પણ ઉદ્દેશ હતો તેઓ કહેતા કે, ઉચ્ચ ચારિત્રવાળા

હબસીઓની નિમણૂક કરવાથી ભવિષ્યની યુવાન પેઢી પણ જોઈ શકે કે, શક્તિ અને વિશુદ્ધ ચારિત્ય માટે પ્રખ્યાત થયેલી વ્યક્તિઓની કદર જીવનના બીજા ક્ષેત્રોની માફક રાજકારણમા પણ થાય છે. અને તેઓએ આશા રાખી છે કે, આવી કદરને લીધે હબસી લોકો ઉચ્ચ પ્રતિષ્ઠા પ્રાપ્ત કરવા પ્રેરાશે

મિ રુઝવેલ્ટ નિમણૂકો સબધીનો આવો નિયમ ફક્ત હબસીઓને માટે જ લાગુ પાડતા હતા એવુ નહોતું તેઓ માનતા હતા કે, એ રીતે જાહેર નોકરીઓ ખૂબ સુધારી શકાશે એટલુ જ નહિ, પરંતુ દક્ષિણના રાજકારણના સ્વરૂપમા તેઓ કેટલેક અંગે ફેરફાર કરી શકશે, અને પોતાના ધંધામા ઉચ્ચ પદ ધરાવનારા, તથા હબસીઓના મિત્ર હોય એટલું જ નહિ, પરંતુ ગોરાઓનો પણ વિશ્વાસ સપાદન કરનારા મનુષ્યોની નિમણુક કરવાથી, બન્ને જાતિઓ વચ્ચેનો સંબંધ પણ સુધારી શકાશે પોતાના અમલદારોએ બધા પક્ષો તરફ કેવા પ્રકારનો સંબંધ રાખવો જોઈએ, એ સબધી સમવાય સરકારની અપેક્ષા કેવી છે, એનો નમૂનો આ માણસો પૂરો પાડશે, એવી આશા મિ. રુઝવેલ્ટ રાખતા હતા

વ્હાઈટ હાઉસમા મિ રુઝવેલ્ટ સાથેની પ્રથમ મુલાકાત દરમિયાન ઘણી બાબતોની ચર્ચા થયા બાદ, છેવટે તેમણે એક ગોરાના નામની ચર્ચા કરીને, ન્યાયખાતાના એક અગત્યના હોદ્દા ઉપર તેની નિમણૂક કરવાનું સ્વીકાર્યું હતું. થોડા જ દિવસમા એની નિમણૂક કરવામા આવી અને એણે એ જગા સ્વીકારી એ પણ ઠું કે, દક્ષિણમા થયેલી નિમણૂકોમાથી

કોઈ પણ નિમણૂકે પ્રજાના બધા વર્ગોનુ આથી વધુ ધ્યાન કદી ખેચ્યુ છે? અથવા તેમના તરફથી આથી વધુ આવકાર મળ્યો છે?

ઈ સ ૧૯૦૧ની આખરમા હુ મિસિસિપીમા પ્રવાસ કરતો હતો એ સમયે મને સદેશો મળ્યો કે, કેટલીક અગત્યની બાબતોની ચર્ચા કરવા માટે પ્રમુખ સાહેબ મને મળવા ઇચ્છે છે મારી અનુકૂળતાએ બનતી ત્વરાએ મારે જવાનુ હતુ. મારી સાથે પ્રવાસમા એક મિત્ર હતો. મારે માથે જે જવાબદારીઓ હતી એ ઉપરાત બીજી વધારાની લેવી કે કેમ, એ સબધી મે એની સાથે ગભીરતાથી ચર્ચા કરી કાળજીપૂર્વક એનો વિચાર કર્યા પછી અમે નક્કી કર્યું કે, જેમ જેમ નવી જવાબદારીઓ આવી પડે તેમ તેમ તેમને સ્વીકારી લેવી, કેમ કે નવી જવાબદારીઓને લીધે નવી તકો પ્રાપ્ત થાય છે, અને એ તકોનો ઉપયોગ મારી જાતિના હિતને માટે મારે લેવો જોઈએ આમ કરવુ એ મને તો ફરજરૂપ લાગતું હતુ, કેમ કે એલાબામામાના મારા કાર્યની શરૂઆતથી જ મે જે નીતિની હિમાયત કરી હતી, તે જ નીતિ મિ રુઝવેલ્ટ અમલમાં મૂકવા માગતા હતા મિસિસિપીનુ મારુ કાર્ય પૂરુ કર્યા બાદ તરત જ હુ વૉશિંગ્ટન ગયો સાજનો હુ પહોચ્યો અને મિ વ્હિટફિલ્ડ મૅકકિન્લે કરીને મિત્રને ત્યા ઊતરવાનુ હતુ ત્યા ગયો

વૉશિંગ્ટનના આ પ્રવાસની બાબત પર હવે હુ આવુ છુ એ એવી છે કે જે વિષે અત્યાર સુધી મે લખી કે બોલીને જાહેરમા ચર્ચવાની સતત ના પાડી છે, જોકે મને તેમ કરવા માટે ઘણા લોકોએ વિનતી કરી હતી તે સમયે તે મુલાકાતથી જે

વિરોધી ચર્ચા જાગ્રત થઈ હતી તેમાં, બળતામાં ઘી હોમવા જેવું કરવાની મારી મરજી નહોતી અને હાલ હું એ બાબત વિષે એટલા માત્ર જ કહું છું કે, તેનો ખુલાસો એ કિસ્સાને તેના સત્ય સ્વરૂપે અને યોગ્ય પ્રમાણમાં બતાવશે એમ મને લાગે છે

જ્યારે હું મિ મૅકિન્તેને ત્યાં પહોચ્યો ત્યારે મેં પ્રમુખ મિ રૂઝવેલ્ટનું તે રાત્રે આઠ વાગ્યે વ્હાઈટ હાઉસમાં તેમની સાથે જમવાનું નિમંત્રણપત્ર મળ્યું નિયત સમયે હું વ્હાઈટ હાઉસમાં ગયો અને પ્રમુખશ્રી, તેમનું કુટુમ્બ તથા મેંતોરેડોના એક સદ્ગૃહસ્થ એ બધાની સાથે મેં ભોજન લીધું ભોજન બાદ, પ્રમુખશ્રીના મગજમાં દક્ષિણની જે કેટલીક ચોજનાઓ રમી રહી હતી, એના વિષે અમે ઠીક ઠીક લંબાણપૂર્વક વાતચીત કરી વાર્તાલાપ પછી તરત જ મેં વ્હાઈટ હાઉસ છોડ્યું અને તે રાત્રે જ ન્યૂ યૉર્ક જવાની ટ્રેન પકડી બીજે દિવસે સવારે જ્યારે હું ન્યૂ યૉર્ક પહોચ્યો ત્યારે આગલી રાત્રે પ્રમુખશ્રી સાથે મેં ભોજન લીધું હતું, એમ જણાવતી એક લીટીઓ ન્યૂ યાૅર્કના 'ટ્રિબ્યુન' પત્રમાં મારી નજરે પડી મારી જાણ મુજબ તો એ બાબતનો ઉલ્લેખ કરનાર ન્યૂ યાૅર્કનું એ જ એક સમાચારપત્ર હતું થોડા કલાકમાં તો એ આખોય પ્રસંગ મારી સ્મૃતિ સદાને પૂરેપૂરો ચાલ્યો ગયો તે દિવસે વાતવાતમાં મેં એ બાબતનો ઉલ્લેખ મારા એક મિત્ર, મિ વિલિયમ એચ બૉલ્ડવિન ('જુનિયર'), જેઓ તે વખતે 'લૉંગ આઇલૅન્ડ રેલવે'ના પ્રમુખ હતા, તેમની આગળ કર્યો હતો બીજા કોઈની આગળ મેં એ વિષે વાત કરી નહોતી અને કરવાનો ઇરાદો પણ નહોતો ખરું જોતાં,

એ સંબંધી ચર્ચા કરવાનું કે કોઈની આગળ એનો ઉલ્લેખ કરવાનું કોઈ કારણ પણ નહોતું

બેત્રણ દિવસ પછી ઉત્તર અને દક્ષિણના તમામ વર્તમાનપત્રોમાં પ્રમુખશ્રીની સાથે મેં ભોજન લીધું હતું એ સંબંધી ચર્ચા કરતા ભરપૂર લેખો અને અધિપતિની નોંધો જ્યારે મારા જોવામાં આવી, ત્યારે મન કેટલું આશ્ચર્ય થયું હશે એની કલ્પના કરી લ્યો કેટલાય દિવસો અને અઠવાડિયા સુધી મારી મુલાકાત લેવાની શોધમાં ખબરપત્રીઓએ મારો કેડો પકડ્યો કંઈક અભિપ્રાય દર્શાવવા માટે અથવા તો ખુલાસો કરવા માટે માગણી કરતા અનેક તાર અને પત્રોના ઢગલા મારી પર વરસ્યા પરંતુ આ ખળભળાટ અને ઉશ્કેરણીના આખા સમય દરમિયાન મેં ન તો એક પણ મુલાકાત આપી, કે ન તો કોઈ પણ રીતે એ બાબતની ચર્ચા કરી

કેટલાંક વર્તમાનપત્રોએ આ પ્રસંગમાં એવી કૂલગૂથણી કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો કે, બન્ને જાતિઓમાં સામાજિક મેળમિલાપ સાધવાનો માર્ગ ખુલ્લો કરવાના હેતુથી પ્રમુખશ્રીએ વિચારપૂર્વક વ્યવસ્થિત યોજના ઘડી કાઢી છે મારી તો ખાતરી છે કે, પ્રમુખશ્રીના મનમાં આવું કાંઈ હતું જ નહિ, મારા પોતાના મનમાં તો જરૂર નહોતું મિ રુઝવેલ્ટને તો ફક્ત એમ જ હતું કે, અમારા સમાન રસની બાબતોની ચર્ચા કરવાની સૌથી સારી ફુરસદ તેમને ભોજન દરમિયાન અને તે પછી મળશે

આ ભોજન સંબંધી લોકોમાં જે રસ જાગ્રત થયો હતો તે ખાસ વિચિત્ર અને કારણ વિનાનો લાગતો હતો તે એટલા માટે કે, તે અગાઉ મેં 'વિન્ડસર કેસલ'માં મહારાણી વિક્ટોરિયા

સાથે ચાપાણી કર્યાં હતા, ઉત્તરના લગભગ દરેક અમ્યાનના ગવર્નર સાથે હું જમ્યો હતો, સુવેદની જ્યુબિલીના ઉત્સવ-સમયે શિકાગોમાં ગોઠવાયેના ભોજનમાં પ્રમુખ મેકકિન્ની સાથે એક જ ઓરડામાં મે ખાણું લીધું હતું અને માજી પ્રમુખ હેરિસન સાથે પરિસમાં તથા બીજી વણી પ્રખ્યાત જાહેર વ્યક્તિઓ સાથે પણ જમ્યો હતો

આ પ્રસંગ પછી કેટલાક અઠવાડિયા માટે ફ્લારિડામાં પ્રવાસ કરતો હતો હું ટ્રેનમાં છું એવી કોઈ ને કોઈ રીતે આખી રેલવે લાઈન ઉપર લગભગ સૌને ખબર પડી ગઈ હતી પરિણામે, લગભગ દરેક સ્ટેશને લોકોનું મંડળ ટ્રેનમાં ચડી જઈ મારી સાથે હાથ મેળવતું હતું ગેઈન્સવિલે 'ની નજીક એક નાના સ્ટેશને એક ગોરો ટ્રેનમાં દાખલ થયો એના પોશાક અને એની રીતભાત ઉપરથી જણાતું હતું કે એ તે પ્રદેશનો એક નાનો ખેડૂત હતો એણે મારી સાથે અત્યંત ભાવથી હસ્તધૂનન કર્યું, અને કહ્યું "તમને જોઈને મને ખૂબ આનંદ થયો છે મે તમારા વિષે સાંભળ્યું છે, અને તમને જોવાની મને લાંબા વખતથી ઈચ્છા હતી' આવા હાર્દિક આવકારથી સ્વાભાવિક રીતે હું ખુશ થયો પરંતુ મને નિહાળ્યા બાદ એણે જ્યારે કહ્યું કે, 'જોતો, તમે એક મહાન પુરુષ છો, આ દેશના સૌથી મહાન પુરુષ છો, ખરું ને ?', ત્યારે મને અચંબો થયો

નમ્રતાથી મે એનો વિરોધ કર્યો પરંતુ એણે તો ડોકું ધુણાવી આગ્રહપૂર્વક ફરીથી બોલવા માંડ્યું, 'હા, સાહેબ, આ દેશમાં તમે સૌથી મહાન પુરુષ છો' છેવટે મે તેને પૂછ્યું કે, 'પ્રમુખ રુઝવેલ્ટ વિરુદ્ધ તમારે કંઈ કહેવાનું છે ?'

અને માથે સાથે મે એને કહ્યુ કે, સયુક્ત મ સ્થાનોમા, મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે, પ્રમુખશ્રી રુઝવેલ્ટ જ સૌથી મહાન વ્યક્તિ છે એણે અવાજ્મા જરા વધારે ભાર આણીને કહ્યુ, 'કોણુ રુઝવેલ્ટ? તેમણે તમારી સાથે ભોજન લીધુ તે પહેલા તો હુ તેમને જ સૌથી મહાન માનતો હતો પરતુ એ ખાણાથી હવે મે મારો નિર્ણય કરી લીધો છે'

જેને આપણે સામાજિક દ્વેષ, કોમી દ્વેષ અને એના બીજા નામથી ઓળખીએ છીએ, એ વસ્તુ કેવા વિચિત્ર લક્ષણવાળી છે, ને શીખવતા અનેક અનુભવો મને થયા છે, ફ્લોરિડાના ખેડૂતની પેલી ઉક્તિ એક એવો અનુભવ હતો હુ એવા નિર્ણય પર આ વ્યો છુ કે, આના પૂર્વગ્રહોને છ છેડવામા કઈ માન નથી આ બાબતમા, 'ઊઘતા કૂતરાને ઊંઘવા દેવો' એ જ ઉત્તમ છે દુનિયાના બીજા બધા દેશોની માફક સયુક્ત મ સ્થાનોમા પણ બધા વર્ગના લોકોને પોતપોતાના રિવાજો અને પૂર્વગ્રહો હોય છે તેથી એમને માન આપવુ એ સામાન્ય બુદ્ધિનો એક અશ છે જ્યારે કોઈ યુરોપના દેશોમા કે દૂર પશ્ચિમના દેશોમા કે હિદ અથવા ચીનમા જાય છે, ત્યારે ત્યાના ચોક્કસ રિવાજો અને પૂર્વગ્રહોને તે માન આપવાને અને કેટલેક અશે એને અનુરૂપ વર્તન રાખવાને બધાયેલો છે ઉત્તર અને દક્ષિણની પરિસ્થિતિની બાબતમા પણ એ વાત એટલી જ સાચી છે દક્ષિણની હોટેલમા ગોરાઓ અને કાળાઓને એક જ સ્થાને સાથે રાખવાનો રિવાજ નથી, એક જ શાળામા ગોરાઓ અને હબસીઓના બાળકો સાથે ભણાવવાનો રિવાજ નથી જે પ્રદેશમા હુ ગયો હોઉ ત્યાના લોકોના રિવાજ સબધી કદી મે પ્રશ્ન ઉઠાવ્યો કે કજિયો કર્યો નથી

આમ હોવાથી પ્રેસિડેન્ટ રૂઝવેલ્ટ સાથે ભોજન લેવામા દક્ષિણના કોઈ રિવાજ ઉપર હુમલો કરવાની મારા મનમા જરા પણ વૃત્તિ નહોતી, અને મારી ખાતરી છે કે મિ. રૂઝવેલ્ટના મનમા પણ એવી જરાય વૃત્તિ નહોતી એથી કેટલીક વખત જે એવુ કહેવામા આવે છે કે, અમે બેગા જમ્યા એ અગાઉથી બરોબર વિચારી લઈને ગોઠવી રાખેલી યોજના અનુસાર જ હતુ, એ બિનજરૂર ઘણુ વગરનુ અપ્રમાણ કથન છે એ પ્રસગ પાછળ કોઈ પણ ખ્યાલ કે હેતુ નહોતો પ્રમુખશ્રીની સગવડ જ એમા હતી

હુ દક્ષિણમા જન્મ્યો છુ અને ત્યાના લોકોના પૂર્વગ્રહો, રિવાજો અને પ્રણાલિકાઓ હુ પૂરેપુરા સમજુ છુ આખી પરિસ્થિતિને પૂરેપૂરી નહિ સમજનારાને કદાચ આ વિચિત્ર લાગશે, પરતુ હુ દક્ષિણને ચાહનારો માણસ છુ દક્ષિણની પ્રગતિ અને આબાદી વધારે એવી દરેક બાબતમા મારા કરતા વધારે ઊડો રસ ધરાવનાર બીજો કોઈ પણ ગોરો માણસ દક્ષિણમા નથી બીજુ કાઈ નહિ તોય આ કારણસર પણ હુ ચાહીને કે જાણીબૂઝીને કદી એવુ ન કરુ કે જે, મારા અભિપ્રાય મુજબ, બે જાતિઓ વચ્ચે કડવાશને ઉશ્કેરે અથવા ઉત્તર અને દક્ષિણ વચ્ચે ગેરસમજ ઊભી કરે

હવે આ કિસ્સા અગેની ઉશ્કેરણી રહી નથી એટલે જો હુ બ્રાઉન્સવિલ (ટેક્સાસ)મા ફાટી નીકળેલા તોફાનને લીધે, હબસીઓની પચીસમી પાયદળ ટુકડીના અમુક વિભાગને વિખેરી નાખવાના જાણીતા હુકમ સબધી વાત હવે યાદ દેવડાવુ તો કદાચ એ અયોગ્ય સ્થાને નહિ ગણાય મિ રૂઝવેલ્ટના જે લક્ષણનો મે ઉલ્લેખ કર્યો છે એ લક્ષણનુ

દૃષ્ટાન્ત આ બાબત પૂરુ પાડે છે હબસી સિપાઈઓ ગુનેગાર હતા એમ માની લેવા છતા, તેમને જે રીતે મિ. રુઝવેલ્ટે સજા કરી તેની સાથે હુ સમત નહોતો, એ બીના અહીં કહેવામા મને વાધો નથી એ હુકમ કાઢતા પહેલા કેટલાય દિવસ અગાઉ, તેઓ શુ કરવાના હતા એ સબધી, તેમની હમેશની નિખાલસ રીતે, તેમણે મને વાત કરી હતી મેનિકોને શિક્ષા કરવાની બીજી કોઈ રીત ખોળી કાઢવા મે તેમને આગ્રહ કર્યો હતો કેટલીક બાબતોમા તેમણે બાંધેલો અભિપ્રાય ફેરવાવામા કદાચ હુ કારણ બન્યો હતો, પરતુ આ બાબતમા તો તેમણે મને જણાવી દીધુ કે, પોતે એક ચોક્કસ નિર્ણય કર્યો છે અને તેને તે ફેરવનાર નથી, કારણ કે પોતે ખરા છે એવી એમને ખાતરી હતી.

જે સમયે આ પ્રખ્યાત હુકમ નીકળ્યો તે સમયે આખી દુનિયામા કર્નલ રુઝવેલ્ટ જેવી બીજી એક પણ વ્યક્તિ નહોતી કે જે અમેરિકાના એક કરોડ હબસીઓની એમના જેટલી પ્રેમપાત્ર હોય પ્રસગ આવે ત્યારે દરેક વખતે હબસીઓ તેમની પ્રશસાના ગીત ગાતા હતા તે તેમની પ્રેમમૂર્તિ હતા. પરતુ આ હુકમને પરિણામે, થોડા જ દિવસમા — અરે, હુ કહું કે થોડાક જ કલાકમા, એક કરોડ મનુષ્યોના એ ગુણગાન ટીકા અને નિંદાની મમૂહ ઘોષણામા ફેરવાઈ ગયા

મિ રુઝવેલ્ટના અનેક ઉત્તમ મિત્રોએ — ગોરા અને કાળા બન્નેએ — આ હુકમ ફેરવવાને અથવા તો સુધારવાને તેમને વારંવાર વીનવ્યા અને આગ્રહ કર્યો પ્રેસિડેન્ટ ટેફ્ટ, કે જેઓ તે સમયે યુદ્ધમત્રી હતા, તેમણે પણ એ હુકમ ફેરવવાને કે સુધારવાને આગ્રહ કર્યો મે પણ એવો જ આગ્રહ કર્યો

પરંતુ તેઓ તો નિશ્ચલ રહ્યા અને ના પાડી તેમણે કહ્યું કે મારી વાત સાચી છે એમ મને ખાતરી થઈ છે, અને વખત જતાં એનું ન્યાયીપણું પુરવાર થશે

આ હુકમના પરિણામ વિષે મને ઊંડી ચિંતા થતી હતી છતાં મારે કબૂલ કરવું જોઈએ કે તોફાની વાવાઝોડું પસાર થાય ત્યાં સુધી, મિ રુઝવેલ્ટે જે ધીરજ રાખી રાહ જોઈ એને માટે મારાથી પ્રશંસા કર્યા સિવાય રહેવાયું નહિ આ દેશના હબસી લોકોની બાબતમાં જે સામાન્ય નીતિ અખત્યાર કરવાનો તેમણે નિશ્ચય કર્યો હતો, તે માર્ગમાંથી ચલાયમાન થઈ આવા પાછા જવાની, તમના ઉપર આ ટીકાઓએ અને ધિક્કારે અસર કરી હોય, એમ હું માનતો નથી બ્રાઉન્સવિલના એ બનાવ પછી તેમણે હબસીઓ સાથેનું પોતાનું વલણ પહેલાંના જેવું જ મિત્રાચારી-ભરેલું રાખ્યું હતું

આ હુકમ બહાર પડયા પછી મહિનાઓ પસાર થયા છે, ઉશ્કેરાટભરી ચળવળ શમી ગઈ છે, અને કડવાશ અદૃશ્ય થઈ ગઈ છે અત્યારે હબસીઓના મોટા ભાગને લાગે છે કે, મિ રુઝવેલ્ટે એ હુકમ બહાર પાડવામાં ભૂલ કરી હતી, છતાં અમેરિકાની એક કરોડ હબસી જનતા માટે તેમના કરતાં વધારે લોકપ્રિય અને પ્રેમપાત્ર વ્યક્તિ બીજી એક પણ નથી એમ હું કહું તો તેમાં ખોટા પડવાનો ડર નથી એમ મને લાગે છે

૮

કેળવણીપ્રચાર માટેના પ્રવાસો

કેટલાંક વર્ષો પૂર્વે, (જેમાંના ઘણાખરા 'લિટલ રૉક' (આર્ક.)ના હબસી ધંધાદારીઓ હતા એવા) કેટલાક અગત મિત્રો સાથે આર્કેન્સાસ અને ઓકલાહોમામાં એકાદ અઠવાડિયું મેં પ્રવાસ કર્યો હતો. તે દરમિયાન ત્યાંનાં ઘણાખરાં મુખ્ય શહેરોની અમે મુલાકાત લીધી હતી, અને જ્યાં જ્યાં લાગ અને સમય મળ્યા હતા ત્યાં ત્યાં મેં બન્ને જાતિના શ્રોતા-સમૂહ સમક્ષ વ્યાખ્યાનો આપ્યાં હતાં.

આ પ્રવાસને માટે કાઢેલા આઠ દિવસમાં, અને તેટલી અનુકૂળતાની સાથે શક્ય હોય એટલો વધારે પંથ કાપવાના હેતુથી, સેન્ટ લુઈમાથી અમે એક ખાસ મોટર લીધી. મને લાગે છે કે, ઈ. સ. ૧૯૦૫ના નવેમ્બર માસની ૧૭મી તારીખે અમે પ્રવાસ શરૂ કર્યો. અને તે પ્રવાસ મેં કરેલા બધા પ્રવાસોમાં એક સૌથી યાદગાર અને રસિક છે.

જોન ઈ. બુશ કરીને મારા એક કેટલાય વર્ષના મિત્ર 'લિટલ રૉક'માં તિજોરી-કારકુનને હોદ્દે હતા અને એ સમયે તેઓ તે શહેરમાંના 'હબસીઓના ઉદ્યોગ મંડળ'ના પ્રમુખ હતા. તેઓ મને કેટલાય વખતથી આગ્રહભેર કહેતા હતા કે, 'લિટલ રૉક'માં અને નજીકના 'પાઈન બ્લફ' શહેરમાં હબસીઓ કેવી પ્રગતિ કરે છે તે જાતે આવીને જુઓ.

એટલે તેમનું નિમંત્રણ સ્વીકારવાનો નિર્ણય કર્યો પછી મેં મન સાથે નક્કી કર્યું કે, નજીકના ઓકલાહોમા સંસ્થાનમાં તેમ જ તે વખતે જે 'રેડ ઇન્ડિયન' પ્રદેશ હતો તેમાં હબસીઓ કેવી પ્રગતિ કરતા હતા એ સંબંધી કંઈક જોવાની તકનો લાભ પણ લઈશ.

એ સમયે દક્ષિણમાંથી હજારો હબસીઓ આ નવા પ્રદેશમાં આવ્યે જતા હતા. મારા પોતાના જ કેટલાક વિદ્યાર્થીઓ હાલના ઓકલાહોમા સંસ્થાનના જુદા જુદા ભાગોમાં કાં તો ધંધો કરતા હતા કે કાં તો શિક્ષણનું કાર્ય કરતા હતા. ત્યાં હબસીઓ કેટલી પ્રગતિ કરી ગયા હતા એ વિષેની વાત મેં તેમની પાસેથી તેમ જ બીજાં સાધનો દ્વારા સાંભળી. ખાસ સાંભળેલું 'મસ્કોગી' અને 'બોલી' ગામ વિષે. બોલી વિષે એમ સાંભળેલું કે, હબસીઓથી ગાજતું ને નાનું ગામ થોડાં જ વર્ષમાં એક સમૃદ્ધ શહેર બન્યું હતું, ને તે આખા શહેરની વ્યવસ્થા હબસીઓના હાથમાં જ હતી, અને એક પણ ગોરો રહેવાસી ત્યાં નહોતો.

મારા પ્રવાસદરમિયાન 'લિટલ રૉક' અને 'પાઈન બ્લફ' ઉપરાંત ઓકલાહોમા શહેર, ગુથ્રી, મસ્કોગી, દક્ષિણ મેકેલેસ્ટર, અને ઓકલાહોમાનાં બીજાં કેટલાંક શહેરોની મેં મુલાકાત લીધી. હું કબૂલ કરું છું કે, આ ભાગના હબસી વસાહતીઓએ જે સાહસિક વૃત્તિ દાખવી હતી, તથા તેઓ ખાસ કરીને આર્થિક અને ધંધાદારી દિશામાં જે પ્રગતિ કરતા હતા, તે જોઈને મને નવાઈ લાગી. મને કેટલાક કુતેહમદ નીવડેલા ખેડૂતો પણ મળ્યા. તેમણે 'ટેક્સાસ' કે 'કેન્સાસ'માં આવેલા પોતાના ખેતરો સારી કિંમતે વેચી દઈને આ

નવા પ્રદેશમા આવીને પોતાના પૈસાનુ ફરીથી રોકાણ કર્યું હતુ સસ્થાનના લગભગ દરેક ભાગમા, વેપારીઓ, શાહુકારો અને ધધાદારીઓનુ મે ઓળખાણ કર્યું દક્ષિણ મેક્રેનેસ્ટરમા, ઈ ઈ મેકડેનિયલ્સ નામના એક ફતેહમદ રેલવે કૉન્ટ્રાકટરને ત્યા મે મુકામ કર્યો હતો એ ધધામા રોકાયેના મને મળનાર તેઓ પ્રથમ જ હબસી સદ્ગૃહસ્થ હતા ઓકલાહોમા શહેરમા આર્નટ સ્મિથ નામના સદ્ગૃહસ્થ મળ્યાનુ મને યાદ છે. 'હબસીઓના રૂના રાજા' તરીકે તેઓ ઓળખાતા હતા, કેમ કે ઈ સ ૧૯૦૦ મા પૅરિસના પ્રદર્શનમા સૌથી સરસ કપાસની ગાસડી માટે તેમણે ઇનામ મેળવ્યુ હતુ આ લોકોની સાથે મે વાર્તાલાપ કર્યો, અને હાડમારીઓ સામે તેમણે કેવી માથાકૂટ કરી પોતાનો રસ્તો કર્યો હતો, એ સબધી એમને મુખે જ વર્ણન સાભળી, તેમ જ તેમની જૂનો નિષ્ફળતાઓ અને છેવટે પ્રાપ્ત કરેલા વિજયોનુ વર્ણન સાભળી મને ખૂબ સતોષ થયો સગડીન વીંટળાઈને બેસી બેસી આ રીતે તેમની સાથે ગાઢ સસર્ગમા આવ્યા પછી મને લાગ્યુ કે, મારી જાતિને કયા બળો ઘડી રહ્યા છે તની સમજ બીજી કોઈ રીત કરતા આ રીતે હુ વધારે ઊડાણથી પામ્યો

એક વસ્તુએ મારા ઉપર ખાસ અસર કરી દક્ષિણ–પશ્ચિમના આ નવા પ્રદેશમા આવીને વસનાર હબસીઓની સ્થિતિ, અને ત્રીસ વર્ષ પૂર્વે પ્રખ્યાત થયેલા હિજરતના કિસ્સામા ઘરબાર છોડી કૅન્સાસ સસ્થાનમા રહેવા આવેલા લોકોની સ્થિતિ વચ્ચે ઘણો તફાવત છે એ સમયે, દિગ્મૂઢ અને નિરાધાર બનેલા લગભગ ચાળીસ હજાર હબસીઓ, મોટે ભાગે લુઇઝિયાના, આર્કાન્સાસ, અને મિસિસિપીના

પ્રદેશમાંથી નીકળી કેન્સાસમાં જતા હતા,— એ આશાથી કે ત્યાં વધારે છૂટ અને વિશેષ સારી તકો મળશે. એ જ પ્રદેશોના લોકો લગભગ એ જ હેતુથી, આ વખતે ઓકલાહોમામાં ઉતરી પડ્યા હતા. એમાં એક તફાવત એ હતો કે, આ બીજા જ્થ્થાબંધ વસાહતીઓને ચોક્કસ ખ્યાલ હતો કે તેઓ ક્યાં જાય છે; તેમણે પોતાની સાથે અમુક મૂડી આણી હતી, ત્યાં ગયે તેમને શું મળશે એનો તથા નિર્ણીત સ્થાને પહોંચ્યા પછી પોતે શું કરવા માગે છે એનો તેમને ઠીક ઠીક સારો ખ્યાલ હતો. પ્રજાની આ બે હિલચાલોમાં જે તફાવત છે તે, ત્રીસેક વર્ષના ગાળામાં હબસી આમ જનતાએ કેટલી પ્રગતિ કરી છે, એના એક અતિ લાક્ષણિક સૂચનરૂપ મને જણાયો છે.

પછીનાં પાંચ વર્ષો દરમિયાન, જુદા જુદા વેપારી અને ધંધાદારી હબસીઓ સાથે, મિસિસિપી, ટેનેસી, દક્ષિણ કેરોલીના, ઉત્તર કેરોલીના, ડેલાવેર અને વર્જીનિયા તથા પશ્ચિમ વર્જીનિયાના કેટલાક ભાગોમાં થઈને મેં એ પ્રમાણે નિરીક્ષણ કરતા પ્રવાસો કર્યા છે. કેટલીય વેળા આ પ્રવાસો માટે ખાસ ટ્રેનો વાપરી છે. આને લીધે અમે ઘણી વધારે લાંબી મુસાફરીઓ અમારા અનુકૂળ સમયે કરી શક્યા છીએ. આ દરેક પ્રવાસ દરમિયાન મને મળતી તકોનો લાભ હું લેતો. લોકોની સાથે વ્યક્તિગત મેળાપ કરી વાતચીત કરવા ઉપરાંત, કાળી અને ગોરી બન્ને પ્રજાઓના મોટા શ્રોતાસમૂહ સમક્ષ, એ બન્ને જાતિના કલ્યાણની અનેક બાબતો વિષે વ્યાખ્યાનો આપતો. ખાસ કરીને તેમની આગળ હબસીઓની શાળાઓની કાર્યસાધક શક્તિ વધારવાની બન્ને જાતિઓને માટે કેટલી અગત્ય છે એ સબંધી હું બોલતો. ખરું પૂછો તો, આવા

એ ત્રણ પ્રવાસો મે કર્યા હશે તે પહેલા તો, જે મસ્થાનોની મેં મુલાકાતો લીધી હતી, તે દરેકના કાળા અને ગોરા બન્ને જાતિના લોકોમા, એ પ્રવાસો હબસીઓની કેળવણીના હિતાર્થે મેં ઉપાડેલી હિલચાલ કે લડત ગણાતા થયા હતા.

આ પ્રવાસો કેવા પ્રકારના હતા, અને જે મસ્થાનોમા હુ ફરેલો ત્યાના હબસીઓની સ્થિતિ વિષે તે પ્રવાસોથી મને કેવા પ્રકારની માહિતી અને સમજ મળતી, તે બતાવવાનો સારામા સારો રસ્તો એ છે કે, ૧૯૦૮મા કરેલા મિસિસિપીના મારા પ્રવાસનુ વિગતે વર્ણન આપુ માગ પ્રવાસના હેતુમા તથા તેની સફળતામા લોકને સર્વસાધારણ રસ હતો એ બતાવવાને માટે, મારે કહેવુ જોઈએ કે, જોકે મિસિસિપીના હબસી વેપારી મડળની દોરવણી નીચે હું માગ પ્રવાસો યોજતો હતો, છતા મસ્થાનના હબસીઓનુ લગભગ દરેક પ્રકારનુ અગત્યનુ હિત સાધનાર મડળોના પ્રતિનિધિઓ પ્રવાસનો કેટલોક ભાગ અમારી સાથે થતા અથવા તો જે જે સ્થળોએ અમે મુકામ કરતા તે તે સ્થળોએ સભાઓને સફળ બનાવવામા સહાય કરતા દૃષ્ટાંત તરીકે, મને યાદ છે ત પ્રમાણે, એ આઠ દિવસના પ્રવાસ દરમિયાન હબસીઓના આઠ આઠ જેટલા પ્રમુખોએ અને વેપારમા ફતેહ મેળવી હોય એવી વ્યક્તિઓએ હાજરી આપી હતી એમા ચાર્લ્સ બેન્કસ (Charles Banks) નામના એક સદ્ગૃહસ્થ હતા મિસિસિપીના હબસી ઉદ્યોગ સઘના તેઓ પ્રમુખ હતા અને મસ્થાનમાં એક સૌથી વધુ લાગવગ ધરાવનાર હબસી હતા આ માગ પ્રવાસની વ્યવસ્થા કરી એને ફતેહમદ બનાવવામા, તેમણે સૌથી વધારે સીધી જવાબદારી ઉઠાવી હતી ફક્ત વેપારીઓએ

જ નહિ, પરંતુ એ ઉપરાંત જે જુદી જુદી ધાર્મિક સંસ્થાઓ તથા ગુપ્ત મંડળો, કે જે ખાસ કરીને મિસિસિપી વિભાગમાં સૌથી વધુ બળવાન છે, તેમના પ્રતિનિધિઓએ પણ, વેપારી મંઘના સભ્યો માથે રહીને, સંસ્થાનના જુદા જુદા વિભાગોમાં ભરાયેલી સભાઓને બની શકે એટલી ફતેહમંદ તથા અસરકારક બનાવી, હતી.

મિસિસિપીના વેપારીઓએ, શિક્ષકોએ અને જુદી જુદી ધાર્મિક મંસ્થાઓના સભ્યોએ એકત્ર થઈને સંસ્થાનના હબસી બાળકોને યોગ્ય અને પૂરતી કેળવણી આપવાનો નિઃસ્વાર્થપણે પ્રયત્ન કર્યો છે. વળી હબસી આમ-જનતાને મિલકત મેળવવામાં તથા રહેવાના મકાનો બાંધવામાં ઉત્તેજન આપવા તેમણે પોતાની લાગવગનો ઉપયોગ પણ કર્યો છે. આમાં મારી જાતિને જે સ્નેહ મળી છે એ કંઈ ઓછી અગત્યની વાત નથી.

દૃષ્ટાન્ત તરીકે, અમારી પ્રવાસમંડળીના એક સભાસદ, ડૉ. ઈ મી. મોરીસ 'ધી નેશનલ બૅપ્ટિસ્ટ કન્વેન્શન' નામના દુનિયાના એક સૌથી મોટામાં મોટા હબસી મંડળના પ્રતિનિધિ છે. વીસ લાખ કરતાં પણ વધારે એ મંડળના સભ્યોની સંખ્યા છે તેવી જ રીતે જે. ડબ્લ્યુ. સ્ટ્રેટર, 'નિગ્રો પીથિયન' નામે મંડળની નાણાં સમિતિના એક સભાસદ તરીકે, લગભગ ૭૦,૦૦૦ સભ્યો તથા ૩૨૦,૦૦૦ ડૉલરની મિલકત ધરાવનાર એક મંડળના પ્રતિનિધિ હતા. વળી ડૉ. એચ. ટી. કીલિંગ હાલમાં ક્વિન્ડારો (કાન)ની હબસી કૉલેજના પ્રમુખ છે; 'ધી આફ્રિકન મેથૉડિસ્ટ એપિસ્કોપલ રિવ્યુ' પત્રના અધિપતિ છે હબસીઓ તરફથી પ્રસિદ્ધ થતાં

પત્રોમા એ એક નરમમા મરસ અને વધુમા વધુ લાગવગ ધરાવનારુ છે આજ લગભગ પચીસ વર્ષથી એ પત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે

મે આ વ્યક્તિઓના નામોનો અને તેમની પદવીઓનો તથા હબસી લોકો ઉપરની તેમની લાગવગનો એ ઉદ્દેશથી ઉલ્લેખ કર્યો છે કે, હબસીઓના નૈતિક અને ભૌતિક ઘડતરમાં હાલ કેટલો વિશાળ પ્રમાણમા રસ લેવાય છે એ તે દ્વારા બતાવી શકાય

હુ મિસિસિપી પહોચ્યો ત્યાર પહેલા, હબસીઓ ત્યા કેવી પ્રગતિ કરે છે એ સબધી મે આડકતરી રીતે ઘણુ સાભળ્યુ હતુ એમને જે મુશ્કેલીઓ વેઠવી પડતી હતી એ સબધી પણ વર્તમાનપત્રો દ્વારા મે ઘણુ સાભળ્યુ હતુ. દાખલા તરીકે મિસિસિપીના કેટલાક ભાગમાથી 'વ્હાઈટ*, કૅપિંગ' મડળોએ ઘણા મોટા ભાગના હબસીઓને હાકી કાઢ્યા છે એ મસ્થાનના બીજા કેટલાક ભાગો એવા છે કે જ્યા હબસીઓ અને ગોરાઓ સયુક્ત સસ્થાનોના બીજા ભાગોની માફક, વધારે સારો નહિ તોપણ, એટલો સારો વ્યવહાર રાખે છે

'મેમ્ફિસ' છોડયા પછી અમે જે પહેલા સ્થળે રોકાયા તે 'માર્શલ કાઉન્ટી'નુ 'હોલી સ્પ્રિન્ગ્મ' હતુ એ સ્થળ મિસિસિપીના હબસી લોકો માટે ઘણા સમયથી કેળવણીનુ

---

* આ મડળના લોકો લેહુકમીથી પોતાને અણગમતા લોકોને હાકી કાઢતા અથવા તો મારી નાખતા તેમનો પોશાક સફેદ રગનો હોવાથી એમને એ નામ મળ્યુ છે

કેન્દ્ર છે યુદ્ધ પછી થોડા વખતમા જ 'ફ્રીડ મેન્સ એઈડ' અને 'મેથોડિસ્ટ ચર્ચ'ની 'નોર્ધર્ન એજ્યુકેશનલ સોસાયટી'એ અહીં 'રસ્ટ યુનિવર્સિટી'ની સ્થાપના કરી હતી થોડા વર્ષ પહેલા 'હોલી સ્પ્રિન્ગ્સ'મા 'સ્ટેટ નોર્મલ સ્કૂલ ફોર ટ્રેનિંગ નિગ્રો ટીચર્સ' — હબસી શિક્ષકોને તાલીમ આપનાર શાળા — અસ્તિત્વ ધરાવતી હતી જેને ગવર્નર વાર્ડમેને (Vardaman) છેવટે ખતમ કરી હતી આ સસ્થા ગુમાવવાથી અસ્થાનના હબસીઓ ઘણા નિરાશ થયા હતા તેમને એમ લાગ્યુ હતુ કે, આ શાળાના નિભાવના પૈસા આપવાની, પોતાની છવની સત્તાથી ના પાડવામા, ગવર્નર હબસીઓની કેળવણી ઉપર હુમલો કરતા હતા 'નોર્મલ ટ્રેનિંગ સ્કૂલ'ની જગાએ એવુ કામ કરવા માટે, બિશપ કોટ્રેલની આગેવાની નીચે, એક નવી ઔદ્યોગિક અને ધાર્મિક સસ્થા નીકળી છે પહેલા બે વર્ષ દરમિયાન બિશપ કોટ્રેલ મોટે ભાગે મિસિસિપીના હબસીઓ પાસેથી લગભગ ૭૫,૦૦૦ ડોલરનો ફાળો ઉઘરાવી શક્યા હતા એ રકમ વડે તેમણે અર્વાચીન ઢબના બે સુદર મકાનો બાધ્યા છે એ બન્ને મકાનો નવી શાળાના કેન્દ્રરૂપ બન્યા છે આ શહેરમા તાજેતરમા એક 'બાપ્ટિસ્ટ નોર્મલ સ્કૂલ' પણ સ્થપાઈ છે એની સ્થાપના કરનાર હબસી બૅપ્ટિસ્ટો છે, 'સ્ટેટ નોર્મલ સ્કૂલ' કાઢી નાખવામા આવી એના જવાબમા આ કામ એ લોકે પોતાના તરફથી કર્યુ છે

'હોલી સ્પ્રિન્ગ્સ'મા કેળવણી માટે મને જે ઉત્સાહ જણાયો છે તે તો ફક્ત સસ્થાનના જે બીજા ભાગોની મુલાકાત લીધી હતી તેમા પ્રવર્તતા એ જ જાતના ઉત્સાહના સૂચનરૂપ છે મિસિસિપીમા 'ઉટિકા ઇન્સ્ટિટ્યુટ'ના સભાગૃહમા

શ્રોતાઓ સમક્ષ મે ભાષણ કર્યું હતુ ઈ સ ૧૯૦૩ના ઑક્ટોબરની ર૭મી તારીખે, વિલિયમ એચ હોલ્ટઝકરે નામના ટસ્કેજીના એક સ્નાતકે એની સ્થાપના કરી હતી. ટસ્કેજી સસ્થા છોડયા પછી એણે નિશ્ચય કર્યો હતો કે, હબસીઓના જે ભાગમા શાળાઓની સૌથી વધારે જરૂર હોય એ ભાગમા જઈ ટસ્કેજી સસ્થાની ઢબે એક શાળા કાઢવી 'હિન્ડઝ' પરગણામા એણે વસવાટ કર્યો, કેમ કે ત્યા આગળના ૪૦,૦૦૦ હબસીઓમાથી ૧૩,૦૦૦ એવા હતા કે જેઓ વાચી કે લખી શકતા નહોતા. જે સમાજમા એ શાળા શરૂ કરવામા આવી હતી એ સમાજમા ગોરાઓ કરતા હબસીઓની સખ્યાનુ પ્રમાણ ઘણુ જ મોટુ હતુ એક ગોરા દીઠ સાત હબસીઓ હતા તેણે બહાર જગલોમા શિક્ષણ આપવાની શરૂઆત કરી હતી પોતે જે કાર્ય કરતો હતો, એના તરફ બન્ને જાતિઓની સહાનુભૂતિ મેળવવામા એને પહેલેથી જ ફતેહ મળી હતી શાળા શરૂ કર્યા પછી પાચ વર્ષમા જ પદર સો એકરનુ એક ખેતર ખરીદવામા તે ફતેહમદ નીવડયો હતો એ સમયે, ત્રણ મોટા અને અગિયાર નાના, શાળાના કામમા આવે એવા જુદી જુદી જાતના ઓરડાવાળા, અને દુકાનો તથા રહેવાના કામમા આવે એવાં મકાનો એણે ઊભા કર્યા હતા. એક જમીનદારને યોગ્ય તથા આશરે રીસેક ખેડૂતોને કામમા આવે એવા મકાનો એ જમીન ઉપર આવેલા છે તેણે મને જણાવ્યુ કે, બધુ સાચવી સાચવીને કિંમત કરવામા આવે તોપણ શાળાની માલકીની મિલકત ૭૫,૦૦૦ ડૉલર કરતા પણ વધારે થાય. આ ઉપરાત એણે એક દાન ફંડ શરૂ કર્યું છે, જેથી એણે ત્યા આરંભેલુ

ભાગ એમની માલકીનો છે છતા શહેરની કર આકારવા જેવી મિલકતનો ફક્ત એક અગિયારાશ ભાગ જ એ મિલકતની કિંમત છે

બની શકે એટલો ચોક્કસ અંદાજ કાઢતા, એ સમયે શહેરની જુદી જુદી બૅન્કોમા હબસીઓની લગભગ બે લાખ ડૉલર જેટલી થાપણ જમા હતી આમાની ૭૦,૦૦૦ ડૉલર કરતા પણ વધારે રકમ શહેરની બે હબસી બેંકોમા જમા હતી મને એમ ખબર મળી હતી કે, આ ધધાઓમાથી ઘણાખરા તો આગલા દસ વર્ષમા શરૂ થયા હતા, પરતુ વસ્તુત જેક્સન શહેરમા સૌથી જૂનામા જૂના ધંધાદારી તો એક હબસી સદ્‌ગૃહસ્થ જ હતા. મારી એ શહેરની મુલાકાત દરમિયાન તેમને ત્યા મારો મુકામ હતો એચ. ટી રીશર જેક્સન શહેરમા પોતાના ધધામા એક આગેવાન ઉદ્યોગપતિ છે મારી સમજ પ્રમાણે, વીસ વર્ષથી તેઓ એક રોટીખાનું ('બેકરી') અને એક 'રેસ્ટોરા' (ઉપાહારગૃહ) ચલાવે છે. જેક્સનના અનેક સુદર હબસી ઘરોમા એમનુ ઘર એક ઉત્તમ છે, જે જોવાની તક સગ્થાનના મારા પ્રવાસ દરમિયાન મને મળી હતી.

મારા પ્રવાસ દરમિયાન ઘણા ઔદ્યોગિક સાહસોએ મારું ધ્યાન ખેચ્યુ છે, તેમા નાશ્રે (Natchez) ના બે ડ્રગ્સ્ટોરના ઔષધભડાર અને કાર્યાલયે મારુ ખાસ ધ્યાન ખેચ્યુ હતુ ઈ રેરી બે ભાગના એક સુંદર મકાનમાં તેમનો ભડાર રાખવામા આવ્યો છે સંયુક્ત સગ્થાનમા જ્યો દવાઓ વેચવાની દુકાનો ઘણા હબસીઓની છે, છતા એમનો ભડાર સૌથી સરસ દેખાવડો અને વ્યવસ્થિત છે

પ્રવાસની અમારી યોજના આ પ્રમાણે હતી 'મેમ્ફિસ'થી શરૂ કરીને 'ટેન' જવાનુ હતુ ત્યાથી 'હોલી સ્પ્રિન્ગ્સ,' યુટિકા, જેકસન, નાત્શે, વિક્સબર્ગ, ગ્રેનવિલ અને માઉન્ડ બેયુ જવાનુ હતુ ત્યાર પછી મિસિસિપી ઓળગીને આર્કમા આવેલા હેલિના શહેરમા રવિવારનો દિવસ પસાર કરવાનો હતો આ પ્રમાણે મિસિસિપીમા અમારો કાર્યક્રમ સાત દિવસનો હતો વસ્તુત અમે બીજા સ્થળોએ થોભ્યા તો હતા જ રેલ્વે લાઇન ઉપર જુદા જુદા સ્ટેશનોએ ટ્રેનના વ્યવસ્થાપક ગાડીને થોભાવવાની કૃપા કરતા હતા તેથી ઘણે ઠેકાણે ગોરા અને હબસી શ્રોતાઓ સમક્ષ વ્યાખ્યાનો આપવાની મને તક મળતી આ રીતે આઠ દિવસના મારા આ પ્રવાસ દરમિયાન ચાળીસથી પચાસ હજાર શ્રોતાઓ સમક્ષ મે વ્યાખ્યાનો આપ્યા હશે એમ કહુ તો ખોટ નથી, એમ મારુ માનવુ છે અમે જે કાર્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા તે કાર્ય માટે દરેક સ્થળના ગોરાઓ અને હબસીઓ, બન્ને જાતિના લોકો અત્યત રસ તથા ઉત્સાહ પ્રદર્શિત કરતા મને જણાયા હતા જેકસન શહેર ના કેટલાય વર્ષથી હબસીઓના પ્રશ્નની ચળવળનુ કેન્દ્ર બન્યુ હતુ ગોરાઓ એ શહેરની સભાઓમા હાજર રહે એ સબધી કઇક વિરોધી સૂર નીકળ્યા હતા પરતુ મને કહેવામા આવ્યુ હતું એ મુજબ, એ સભાઓમા શ્રોતા-સમૂહમા નીચેની ઘણી પ્રખ્યાત વ્યક્તિઓએ હાજરી આપી હતી, ગવર્નર નોલ, લેફટેનન્ટ ગવર્નર મેન્શિપ, મિસિસિપીના સૌથી ધનાઢ્ય સદ્ગૃહસ્થ મેજર આર ડબ્લ્યુ મિલ્સેપ્સ, દક્ષિણના મેથોડિસ્ટ એપિસ્કોપલ ચર્ચના બિશપ ચાર્લ્સ બી ગેલોવે (જેમનુ ત્યાર પછી અવસાન થયુ છે), સયુક્ત સસ્થાનના

માર્શલ એડગર એસ. વિલ્સન અને જેકસન શહેરના પોસ્ટમાસ્તર સાહેબ.

નાતચે શહેરમાં સભાના ઉદ્દેશમાં ગોરાઓને એટલો બધો રસ પડ્યો કે જે નાટ્યગૃહમાં મેં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું એના ભાડાના પૈસા આપવાની ઇચ્છા પણ એમણે જણાવી હતી. એમાં એમણે શરત એ મૂકી હતી કે બન્ને જાતિઓ માટે બેઠકની વહેંચણી સરખે ભાગે કરવી. વિક્સબર્ગમાં મેં જે મોટા મકાનમાં વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું એ મકાન બરફ ગાડીથી લપસવાની રમતના અભ્યાસાર્થે કેટલાક કાળ પર્યંત વપરાતું હતું. મને જણાવવામાં આવ્યું હતું કે સભામાં હાજર રહેવા ઇચ્છનાર સેંકડો લોકોને જગાના અભાવે પાછા ફરવું પડ્યું હતું. ગ્રેનવિલમાં ન્યાયમંદિરના મકાનમાં મેં ભાષણ આપ્યું હતું. ત્યાં એટલા બધા લોકો આવ્યા હતા કે મકાનમાં એક ભાષણ આપ્યા પછી, મકાનના પગથિયાં ઉપર ઊભા રહીને બહારના લોકો સમક્ષ મારે એક બીજું વ્યાખ્યાન પણ આપવું પડ્યું હતું.

સૌથી મોટામાં મોટી અને ફતેહમંદ સભા તો 'માઉન્ડ બેયો'માં થઈ હતી. એ શહેર હબસીઓએ સ્થાપેલું છે અને એની વ્યવસ્થા પણ એમના જ હાથમાં છે. આશરે ત્રણ હજાર હબસીઓના સંસ્થાનનું આ શહેર એક કેન્દ્ર પણ છે. આ શહેરની નજીકમાં આશરે ત્રીસ હજાર એકર જેટલી જમીનની માલિકી હબસીઓ ધરાવે છે. 'માઉન્ડ બેયો' 'ડેલ્ટા' જિલ્લાનું કેન્દ્ર છે. ત્યાં હબસીઓની સંખ્યા ગોરાઓની સંખ્યાને તદ્દન ઢાંકી દે એટલી બધી મોટી છે—ઇન હબસીઓએ ફક્ત એક જ ગોરો છે. 'માઉન્ડ બેયો' સિવાય બીજા પણ

ઘણા વિભાગો એવા છે કે જ્યાં હબસીઓની વસ્તીમાં એક પણ ગોરો રહેતો નથી. મારો અવાજ પહોંચી શકે એટલે દૂર આસપાસનાં ખેતરોમાં મારો શ્રોતામમૂહ ફેલાઈ જતો. આ શહેરના હબસીઓએ પોતાના સ્વરાજ્ય અને વેપાર વધારવામાં જે ફતેહ મેળવી છે તે એક ધ્યાન ખેંચે એવું દૃષ્ટાન્ત પૂરું પાડે છે. આ શહેરે મેળવેલી કાર્યસિદ્ધિઓએ તથા તેની શક્યતાઓએ મારી ઉપર ભારે અસર કરી હતી.

મિસિસિપીના આ પ્રવાસ દરમિયાન હું જે કંઈ જોઈ શક્યો હતો અને બીજાં સાધનો દ્વારા મારાથી જે કાંઈ જાણી શકાયું છે, એ ઉપરથી હું એવા નિર્ણય ઉપર આવ્યો છું કે, આંતરવિગ્રહ પહેલાના આખા સમય દરમિયાન એ મ સ્થાનમાં હબસીઓ જે કંઈ પ્રાપ્ત કરી શકયા હતા એના કરતા છેલ્લાં દસ વર્ષમા તેઓ ઘણું વધારે પ્રાપ્ત કરી શક્યા છે. આનું કારણ મોટે ભાગે તો એ હકીકત ઉપર અવલંબેલું છે કે, જે સમાજમા તેઓ વસવાટ કરે છે એ સમાજમાં બળરૂપ થઈ પડવા માટે જમીન પ્રાપ્ત કરવી જોઈએ, ઘરો બાંધવા જોઈએ, અને પૈસાની બચત કરવી જોઈએ, એ બાબતો હબસીઓએ શીખી લીધી છે સામાન્ય રીતે એમ ધારવામા આવે છે કે, સંયુક્ત સંસ્થાનોમા બીજે ઠેકાણે હબસીઓને પોતાની ઉન્નતિ કરવાના પ્રયત્નમા જે વિરોધનો સામનો કરવો પડે છે, એના કરતા મિસિસિપીમા એવો વિરોધ વધારે વહોરી લેવો પડે છે. પણ એ સાથે એટલી વાત પણ સાચી છે કે, બીજા કોઈ પણ સ્થળ કરતા, હબસીઓને આ સ્થળે વધારે સારી રીતે જણાઈ ગયું છે કે, કરકસર અને ઉદ્યોગની ટેવ પાડવાથી, મિલકત મેળવવાથી અને પોતાની જાતને બીજાઓને ઉપયોગી

કરવાથી, એમને માટે આશાનુ એક દ્વાર ખુલ્લું રહેલુ છે અને દક્ષિણવાસીઓ એ દ્વારને બંધ કરવાની વૃત્તિ ધરાવતા નથી.

હું જે કહેવા માગું છુ એના દૃષ્ટાંત તરીકે કહું છુ કે, હુ 'હોલી સ્પ્રિન્ગ્સ'માં હતો એ દરમિયાન મારા જાણવામાં આવ્યું હતુ કે, જોકે ગોરાઓની સંખ્યા હબસીઓને ઢાંકી દે એટલા પ્રમાણમાં હતી — માર્શલ પરગણામાં ત્રણ ગોરાએ એક હબસીનું પ્રમાણ હતું,—તોપણ આંતરવિગ્રહ પછી એક જ 'વ્હિપિંગ' (હબસીઓનો ખોડો કાઢવા માટે ગોરાઓએ યોજેલી પદ્ધતિ) નો પ્રસંગ બન્યો હતો. બન્ને જાતિઓને મેં જ્યારે પૂછ્યું કે બંને જણ આ પ્રમાણે મિત્રાચારી ભરેલી રીતે શાથી એકત્ર રહી શકે છે, ત્યારે બંનેએ બરાબર એક જ જાતનો જવાબ આપ્યો હતો કે, ઘણા હબસી ખેડૂતો પાસે એમની પોતાની માલકીનાં જ ખેતરો છે, અને તેથી જ એ પ્રમાણે બન્યું છે. વળી આ પરિણામ માટે બીજાં કારણો પણ જરૂર હતાં. તેમાં એક એ હકીકતહતી કે, 'મિસિસિપીના ઓલ્ડફેલોઝ'ના કોષાધ્યક્ષ, જેઓ 'હોલી સ્પ્રિન્ગ્સ'માં રહેતા હતા, તેમને નામે ઘણી વખત સ્થાનિક બેંકોમાં બે લાખ ડૉલર જેટલી રકમ જમા રહેતી હતી.

મેં ઉલ્લેખ કરેલા કેળવણીવિષયક પ્રવાસોનો હેતુ મારી જાતિની આમજનતાની સ્થિતિ નજરોનજર જોવાનો હતો એટલું જ ફક્ત નહિ, પરંતુ બંને જાતિઓ વચ્ચે ખરેખરી રીતે કેવા પ્રકારનો સંબંધ અસ્તિત્વ ધરાવે છે એ પણ જોવાનો હતો; અને બની શકે તો, જે સમાજની હું મુલાકાત લેતો હતો એ સમાજના ગોરા અને કાળા લોકો વચ્ચે પરસ્પર

સહાયરૂપ સંબંધ બંધાય એ બાબત મેં શબ્દો કહેલા હતા.

આ પ્રવાસો દરમિયાન મેં વારંવાર એ પણ જોયું હતું કે, જ્યારે જ્યારે હું કોઈ હબસી શિક્ષક, વેપારી, શાહુકાર કે દાક્તરને પૂછતો કે એ પોતાના ધંધામાં શરૂઆત શી રીતે કરી શક્યો હતો, ત્યારે દરેક જણ તરત જ લગભગ એક અચૂક જવાબ આપતો કે, પોતાના શહેરના અમુક જાણીતા ગોરા સદ્‌ગૃહસ્થની એની મિત્રાચારી એનું કારણ હતી. એ ગોરા માણસે કાં તો એને એના ધંધાના સોદાઓમાં સલાહ આપી હતી, કે કદાચ પૈસા ધીર્યા હતા, અથવા તો તેને લાભ થાય એવી રીતે એની બચતના પૈસાના રોકાણની જગા બતાવી હતી, અને એમ એ આગળ વધ્યો હતો. કેટલાક દાખલાઓમાં એવું હોતું કે, જે માણસોએ ખાનગી રીતે હબસીઓને મિત્રભાવે મદદ કરી હોય એ જ લોકો, જે સમાજમાં તે રહેતા હોય એની નજરે, હબસીઓના સખત વિરોધી અને કટ્ટા દુશ્મન તરીકે તેમના જાહેર જીવનમાં જાણીતા હોતા.[1]

દક્ષિણમાંના મારા પ્રવાસો દરમિયાન આ અનુભવો મને એટલી બધી વાર ફરી ફરી થયા છે કે બે જાતિઓ વચ્ચે સાચેસાચો જે સંબંધ છે એનું બહુ જ કંગાળ સૂચન જાહેર વ્યાખ્યાનોમાંથી કે વર્તમાનપત્રોના સમાચાર ઉપરથી મળી શકે છે, એમ હું શીખ્યો છું. કોણ જાણે કેવી રીતે, પણ જ્યારે કોઈ દક્ષિણનો રાજદ્વારી પુરુષ વ્યાસપીઠ ઉપર જાહેર વ્યાખ્યાન આપવા ઊભો થાય છે, ત્યારે હબસીને વખોડી કાઢવાનું કામ તેને તદ્દન સ્વાભાવિક થયું છે. એટલા બધા લાંબા સમયથી તે એમ કરતો આવ્યો છે કે એ પ્રમાણે કરવું એ એનો બીજો સ્વભાવ બની ગયો છે.

શિક્ષણવિષયક મેં વર્ણવેલા આ પ્રવાસોનો એક લાભ એ છે કે, તેનાથી દક્ષિણના લોકોને જાહેર સભામાં ઊભા થઈ, હબસીઓ વિષે પોતાના હૃદયના ઊંડાણમાં કેવી લાગણી રહેલી હોય છે, એ કહેવાની તક મળી છે.

દક્ષિણના લોકો તે સભાઓ દ્વારા, હબસીઓ પ્રત્યેની એક એવી લાગણી પ્રગટ કરે છે કે જે તેમના ચારિત્રમાં રહેલા બીજા અને ઉચ્ચતર ભાવનું ચિહ્ન છે, અને જે ભાવ કોમી ભેદની લાગણીઓ અને રાજકારણી ઝઘડાઓને લીધે દુનિયાની નજરે વધારપડતા લાંબા સમયથી આવ્યો નથી.

ઉત્તર કેરોલિનામાં થઈને મેં કરેલા પ્રવાસમાંથી પાછા ફરતાં સંસ્થાનના ઘણા ભાગોના પ્રખ્યાત માણસો તરફથી મને પત્રો મળ્યા હતા. મેં જે કંઈ કહ્યું હતું અને મારા પ્રવાસથી મેં જે કંઈ પ્રાપ્ત કરવાનો પ્રયોગ કર્યો હતો, એને એ પત્રોમાં એમણે અનુમોદન આપ્યું હતું. આ પત્રો મોકલનારામાં વેપારીઓ હતા, જાહેર જીવનમાં ભાગ લેતા અથવા લઈ ચૂકેલા માણસો હતા, તેમ જ શાળાઓના અધ્યાપકો પણ હતા. દૃષ્ટાંત તરીકે, હું ચાર્લ્સ એચ. ડનની વાત કરીશ. વિન્સ્ટન (એન. સી.)ની લોકશાળાઓના તેઓ નિરીક્ષક છે. ઈ. સ. ૧૯૦૮માં એટલાન્ટામાં ભરાયેલી કેળવણી પરિષદમાં તેમણે એક નિબંધ વાંચ્યો હતો, જેમાં તેમણે હબસી શાળાઓની પૂરેપૂરી ખાનગી કરવાની તરફેણ કરી હતી. એવી તરફેણ કરતો બીજો લેખ મેં કદી વાંચ્યો નથી. તેમાં આ પ્રમાણે લખવામાં આવ્યું હતું:

'તમારી મુલાકાત અને એની જે અસર અહીં વિન્સ્ટનમાં થઈ એ સંબંધી મારી અંગત કદરની લાગણી પ્રદર્શિત કરવા હું

આ લખું છું. 'અમારી ગોરી પ્રજાના તથા હબસીઓના સર્વ વર્ગોનું પ્રતિનિધિત્વ ધરાવતો સરસ શ્રોતાસમૂહ તમને મળ્યો હતો. શહેરમાંના સંખ્યાબંધ ઉત્તમ ગોરાઓએ મને કહ્યું છે કે, તમે અત્રે જે વ્યાખ્યાન આપ્યું હતું તે અહીં અપાયેલાં બીજા વ્યાખ્યાનોમાં સૌથી સરસ હતું. તેમનામાંના ઘણા એમ કહે છે કે તમારે પાછા અહીં આવવું જ જોઈશે. કેટલાક તો એક મોટી વખારનું મકાન ખોલે છે, જેથી કરીને તમારું વ્યાખ્યાન બધાય જણ સાંભળી શકે.

"તમારા અહીં આવતા પહેલાં હબસીઓને પોતાની શાળા પ્રત્યે જે પ્રેમ હતો એ પ્રેમ વધારે મજબૂત બન્યો છે અને ગોરાઓ પહેલાના કરતા એને માટે વધારે મગરૂબ બન્યા છે તમે વ્યાખ્યાન આપી શકો એને માટે અમારી પાસે એક શાળાનું મકાન હતું એથી મને આનંદ થયો હતો આ હબસી શાળા દર વર્ષે વધુ ને વધુ સારી બનશે. કરવા યોગ્ય લગભગ બધું આ શાળા કરતી નથી, પરંતુ અમે આગળ તો વધીએ છીએ. હવેથી ભવિષ્યમા એની સામે નજીવો વિરોધ થશે. પહેલા ક્યારેય હતી તેના કરતા હવે મને વિશેષ ખાતરી થઈ છે કે, હબસી બાળકની કેળવણીનો પ્રશ્ન જો યોગ્ય સ્વરૂપમા રજૂ કરવામા આવે, તો ગોરાઓ તેમા શ્રદ્ધા અને મમતાવાળા થશે. અમારી હબસી શાળા સામે ગોરાઓ કરતા કાળાઓનો વિરોધ વધારે છે. વસ્તુતઃ શહેરના એકેએક ગોરાનું તમે પરિવર્તન કરી નાખ્યું છે.'

નિરીક્ષક કુન સાહેબના પત્રનો મેં એટલા માટે ઉલ્લેખ કર્યો છે કે, દક્ષિણની વધારે જુવાન પ્રજામાં હબસી અને એની કેળવણીના પ્રશ્ન સંબંધી સાચા દિલથી વિચાર કરનાર ગોરાઓના વલણનો નમૂનો એ બતાવે છે. વળી પુખ્ત ઉંમરના દક્ષિણવાસીઓની હબસીઓ તરફ કેવી લાગણી હતી એનો ખ્યાલ તમને હું આપીશ. એને માટે બ્રાઉન્નવિલ (ટેન.)ના

ન્યાયાધીશ બૉન્ડના ઉચ્ચારેલાં કેટલાક શબ્દો ટાંકીશ તો વધારે મારો ખ્યાલ આવશે એમ મને લાગે છે એમના શહેરમાં મે જે વ્યાખ્યાન આપ્યુ હતું એની પૂર્ણાહુતિ સમયે એમણે થોડીક ટીકા કરી હતી.

ન્યાયાધીશ બૉન્ડ જે બોલ્યા હતા એનુ એક ટૂંકાક્ષરી નિવેદન લેવામા આવ્યુ હતુ અને પાછળથી તે નીચે મુજબ 'બોસ્ટન ટ્રાન્સ્ક્રિપ્ટમા' પ્રસિદ્ધ થયુ હતુ

'હુ અહીં દક્ષિણમા જન્મીને મોટો થયો છુ અને જીવન દરમિયાન બધો સમય હબસીઓના સંબંધમા આવ્યો છુ મને લાગે છે કે, દક્ષિણના એક ગોરા તરીકે હબસીઓનુ મારે માથે એક એવુ ઋણ છે કે જે હુ કદી ચૂકવી શકવાનો નથી દક્ષિણનો કોઈ પણ ગોરો કદી પણ એ ઋણ ફેડી શકવાનો નથી દક્ષિણના ગોરા માણસને પોતાનુ ઘર, પોતાની સ્ત્રી અને પોતાના બાળકો એ સર્વે હબસીઓની કાળજીમા સુપ્રત કરીને યુદ્ધમા જવું પડ્યુ હતુ પરંતુ મે હજી સુધી એક પણ દાખલો એવો સાંભળ્યો નથી કે જેમા એ વિશ્વાસનો ભંગ થયો હોય, અથવા તો બિનવફાદારી બતાવવામા આવી હોય. તે સમયથી ઈશ્વરને માથે રાખી મેં કસમ ખાધા છે કે, હુ જીવીશ ત્યા સુધી હબસીઓના ઉપકાર નીચે રહીશ અને કોઈ દિવસ એમને અન્યાય કરીશ નહિ ત્યારથી હું એવા અભિપ્રાય ઉપર આવ્યો છું કે, જે શેરો ઈશ્વરની નજરે એમ નથી માનતો કે આ દેશના હબસીઓનો એ ઋણી છે, એ મનુષ્ય જ નથી આ દેશમા કોઈ લોકો બીજા લોકોના ઋણી હોય તો એ દક્ષિણના ગોરાઓ દક્ષિણના હબસીઓના ઋણી છે. ઓહિયો નદીની સામી પાર રહેનાર ગોરાઓ પણ હબસીઓના ઋણી છે. પરંતુ ઈશ્વરની સમક્ષ, મારી પ્રામાણિક માન્યતા એવી છે કે, દક્ષિણના ગોરાઓ દક્ષિણના હબસીઓના જે પ્રમાણમા ઋણી છે એના હિસાબે એમનું ઋણ કંઈ પણ લેખામા નથી. હબસીઓએ

ગોરાઓની ઘણા વર્ષ સુધી વફાદારીથી સાચી સેવા બજાવી છે. એના બદલામા ગોરાઓ હબસીઓ પ્રત્યે, એમના બાળકો પ્રત્યે, અને તેમના પણ બાળકો પ્રત્યે પોતાની ફરજ અદા કરવામા નિષ્ફળ નીવડશે, તો ગોરાઓ, એમના બાળકો, અને એમના પણ બાળકો ન્યાયદૃષ્ટિથી કેવા લેખાશે,' એનો ખ્યાલ કરતા હુ ઘણી વાર આશ્ચર્યમા પડી જાઉ છુ *

'મારો જન્મ થતા જ મારી માતા મૃત્યુ પામી હતી. હવે હુ વૃદ્ધ થતો જાઉ છુ ઈશ્વરકૃપાથી હજી પણ જીવે છે એવા એક વૃદ્ધ હબસી રોગીમાએ મને પોતાના હાથમા લીધો, અને હુ પુખ્ત મોટી ઉમરનો બન્યો ત્યા સુધી સભાળથી પ્રેમપૂર્વક મને ઉછેર્યો વળી, આજ તે વૃદ્ધ છે છતા, મારી સ્ત્રી અને બાળકો માટે પણ તે હમેશા એજ પ્રકારનુ કાર્ય ખુશીથી કરે છે

'કેટલાક સમય પહેલાની એક વાત મને સારી પેઠે યાદ છે. મારુ સૌથી નાનુ બાળક બળિયાના ભયકર રોગથી પીડાતુ હતુ. એની માવજત કરતો હુ એક અધારા ઓરડામા બેઠો હતો દુઃખથી અતિશય વ્યાકુળ બનીને મારી પત્ની દાદરને મથાળે ઊભી હતી (અમારા નાના બાળકની સ્થિતિને લીધે અમારે એકબીજાથી જુદા રહેવુ પડતુ હતુ. અમારા કુટુમ્બના બીજા માણસોથી પણ અમે જુદા મેડા ઉપર રહેતા હતા) મારી પત્નીએ મને નીચે બોલાવીને જણાવ્યુ કે, અમારુ એક બીજુ બાળક પણ બળિયાનો ભોગ થયુ છે, એવો એને ભય છે. અમારી સ્થિતિ કેવી વસમી થઈ હશે એનો તો તમને સહેલાઈથી ખ્યાલ આવ્યો હશે એ બાળકને બાકીના બધાથી વિખૂટ્ટ પાડવાની જરૂર ઊભી થઈ હતી પણ એ બળિયાનો ભોગ બન્યુ છે કે કેમ એની હજુ શકા હતી તેથી અમે જે ઓરડામા રહેતા હતા એમા એને અમે આણી શક્તા નહોતા. વળી જે ઓરડામા એ હતી એમાથી એને બહાર કાઢવાની પણ આવશ્યકતા હતી. એને એક જુદા ઓરડામા રાખવી જ જોઈએ જે ઓરડામા એને લઈ જવામા આવે, એ ઓરડામા એની

મા કે હુ જઈએ, એ સલામત પણ નહોતુ અમારા એમાથી કોઈની પણ કાળજી સિવાય આ ઓરડામા એને રહેવુ પડે એમ હતુ પણ એ જ વખતે, જે હબસી વૃદ્ધ અમ્માએ કાળજીપૂર્વક મને ઉછેરીને મોટો કર્યો હતો, એ જ વૃદ્ધ અમ્મા ત્યા આવ્યા ને અમને કહ્યુ, 'બળિયા હોય કે ના હોય, આજ રાત્રે કે કોઈ રાત્રે, એ બાળક ઓરડામા એ હુ રહી શકે જ નહિ મને બળિયા થાય અને હુ ભલે વાલે મરી જાઉં, પણ હુ તો એની સાથે જ રહીશ' આમ કહીને તે એના ઓરડામા ગઈ જ અને સવાર થતા સુધી ત્યા જ રહી. જરૂર હોય ત્યા સુધી એ ત્યા રહેવા ખુશી હતી પરમાત્મા એ વૃદ્ધ જીવને સુખી રાખો'

'મિ વોશિંગ્ટન અત્રે પધાર્યા છે અને એમણે આપણી સાથે વાતો કરી છે એથી મને આનદ થાય છે. પોતાની જાતિના તેઓ ગૌરવરૂપ છે અને બીજી કોઈ પણ જાતિના તેઓ ગૌરવરૂપ બને એવા છે હુ ઇચ્છુ છુ કે, આ દેશમા બને એમના જેવા બીજા ઘણા માણસો હોય.

'મિ વોશિંગ્ટન, હુ પરમાત્માને પ્રાર્થના કરુ છુ કે, તમારી જાતિને ઉન્નત બનાવવાના હેતુમા તે સદાય તમને દોરે, અને તમને વિનંતી કરુ છુ કે, દક્ષિણના ગોરાઓ તેમ જ હબસીઓને તમારી જાતિની ઉન્નતિ અને ઉદ્ધાર કરવા તમે પ્રેરણા આપો '

હબસીઓના ઉચ્ચ ઘડતર માટે અમે જે પ્રયત્ન કર્યો છે એને માટે સહાનુભૂતિ દર્શાવતા, તથા મારી જાતિના કલ્યાણમા રસ પ્રદર્શિત કરના સદેશા દક્ષિણના દરેક ભાગમાથી હાલના વર્ષોમા મને મળ્યા છે તેમ છતાં, એલાબામાના મારા કાર્યની લગભગ શરૂઆતથી જ મારા પડોશીઓએ, ખાનગી તેમ જ જાહેર રીતે, મને ટેકો અને ઉત્તેજન આપ્યા છે. એ ઉપરાંત, હું જે કાર્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરતો હતો એનાથી પરિચિત દક્ષિણના દરેક ભાગના ગોરી સરખા સરસ

ગોરાઓએ પણ એવો ટેકો અને ઉત્તેજન આપ્યાં છે. જ્યારે જ્યારે હુ નાઉમેદ બની જતો, ત્યારે ત્યારે શુભેચ્છાના આવા સદેશાથી મારામા શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન થઈ છે મારી જાતિના લોકો તરફ અવારનવાર અન્યાયી અને ખોટુ વર્તન રાખવામા આવ્યુ છે, છતા આવા સદેશાઓએ મને ભાવિ વિષે શ્રદ્ધા રાખવાનુ શીખવ્યુ છે, અને એમ માનતો કર્યો છે કે, હબસીની અદર દક્ષિણના જીવનનુ એક અનિવાર્ય અગ બનવાની તાકાત ભરેલી છે, તેની આસપાસ વસતા ગોરી કોમના માણસો તેનાથી બીને તેને સહી લે એમ નહિ, પણ તેનો વિશ્વાસ કરે અને આદર આપે એવુ અગ બનવાની શક્તિ એનામાં છે.

૯

હબસીઓ પાસેથી હું શું શીખ્યો

કોઈ એક એવો પ્રશ્ન કે જે મને વારંવાર પુછાયા કરતો હોય તો તે આ છે: 'શુદ્ધ કાળા લોહીવાળા હબસીમાં મિશ્ર લોહીના મનુષ્ય જેટલી શક્તિ અથવા લાયકાત છે?'

કાળા, બદામી કે ગોરા હબસીઓનો પણ વિશાળ પરિચય હોવાનું મને સદ્ભાગ્ય પ્રાપ્ત થયેલું છે. બધા રંગના અને બધી સ્થિતિવાળા લોકોને મળીને એમને ઓળખી શકાય એવી જાતિના મનુષ્યમાં મારો જન્મ થયો છે. અમેરિકન હબસી સિવાય બીજી કોઈ પણ જાતિ અથવા પ્રજા એવી નથી કે જેની અંદરથી પસંદગી કરવી હોય તો એટલા બધા રંગો અને બાત બાતની અવસ્થાઓ મળી શકે. સામાન્ય રીતે, જાપાની ફક્ત એક જ રંગના મનુષ્યના સ્વભાવનો ગાઢ પરિચય કરી શકે છે, અને તે પીળો રંગ. ગોરો મનુષ્ય ગોરા સિવાય બીજા કોઈ પણ રંગના માનવી સાથે ગાઢ પરિચયમાં આવી શકતો નથી. પરંતુ હબસીને તો એ બધાને ઓળખવાની તક હોય છે, કેમ કે એની પોતાની જાતિમાં અને એના વિછાનવાળાઓમાં, માનવ જાતિમાં જે જે રંગો જોવામાં આવે છે, એ રંગના માનવીઓ એના મિત્રો અને કદાચ સંબંધીઓ પણ હોય છે.

આ પ્રશ્નનો જવાબ કદાચ સૌથી સરસ રીતે હું દાખલાઓ ટાંકીને આપી શકીશ. શુદ્ધ લોહીનો હબસી વધારે લાયકાતવાળો

કે મિશ્ર લોહીનો, એ પ્રશ્ન છે સૌથી શુદ્ધ અને કાળામા કાળી ચામડીવાળા ચાર પાચ માનવીઓને ઓળખવાની મને તક મળી છે, એમના સબધી મે કઈક જાણ્યુ છે, અને એમની પાસેથી હુ કઈક શીખ્યો છુ ઘણી બાબતો માટે હુ એમનો ઋણી પણ છુ જાતિભેદ કે રગભેદની દરકાર કર્યા સિવાય જ માનવીનુ સાચુ મૂલ્યાકન કરવુ જોઈએ એ જે એમણે મને શીખવ્યુ છે, એ માટે તો હુ એમનો સૌથી વધારે ઋણી છુ

જે કાળા લોકોને હુ જાણુ છુ તેમા સૌથી પ્રથમ મને મિસિસિપીના 'માઉન્ડ બેયો'ના વતની ચાર્લ્સ બેન્કસ યાદ આવે છે તેઓ એક શરાફ, રૂ દલાલ, જમીનદાર અને સ્થાવર મિલ્કતનો વેપાર કરનાર છે, એક લાખ ડોલર મૂડીની મડળીના મુખ્ય અધિકારી છે, કે જે મડળે કપાસિયાના તેલનુ એક કારખાન ઊભુ કર્યુ છે હબસી સાહસ અને મૂડીથી બાધવામા આવેલી અને હબસીઓના અકુશ નીચે ચાલતી એ સૌથી પ્રથમ જ મિલ છે અને અતે, તેઓ નાના હબસી શહેર માઉન્ડ બેયોના એક અગ્રગણ્ય શહેરી છે

ચાર્લ્સ બેન્કસને હુ સૌથી પ્રથમ બોસ્ટનમા મળ્યો મને યાદ છે એ પ્રમાણે, તેઓ 'માઉન્ડ બેયો'ના સસ્થાપક, ઑનરેબલ ઇસૈયા ટી મોન્ટગામેરી સાથે આવ્યા હતા. ઈ સ ૧૯૦૦મા 'રાષ્ટ્રીય નિગ્રો ઉદ્યોગ સઘ'ની પ્રથમ બેઠકમા તેઓ એક પ્રતિનિધિ તરીકે આવ્યા હતા 'માઉન્ડ બેયો' સયુક્ત સસ્થાનોમા એ સમયે સૌથી આગળ પડતુ અને એકનુ એક એવુ સ્થાન હતુ કે જેની સ્થાપના હબસીઓએ કરી હોય, જેમા હબસીઓની વસ્તી હોય, અને જેનો કારભાર

ફક્ત હળસીઓ જ કરતા હોય હાલની માફક તે વખતે પણ તેઓ ઊંચા અને કદાવર બાંધાના, ગોળ ચળકતા માથાવાળા અને ચપળ આંખોવાળા હતા. પોતાને જે જોઈતું હોય એ મેળવવા, આશ્ચર્ય પમાડે એટલી ઝડપથી અને શાન્તિથી પહોંચવાની તેમની પદ્ધતિ હતી ઝડપભેર અને અચૂકતાથી પોતાનો લાંબો હાથ લંબાવી ટાંકણી ઉપાડતા કે બટનનો ગાજ પકડી ઓળખીતાનું ધ્યાન ખેંચતા મેં એમને જોયા નહોતા ત્યાં સુધી મને ખ્યાલ નહીં આવેલો કે મૅન્ક્સ જેવા મોટા માણસ જે પોતાને જે જોઈતું હોય ત્યાં પહોંચવા જાણે એમને કશો પ્રયત્ન જ ન કરવો પડતો હોય એમ લાગતું. અને એમને હાલતા જોવામાંય એક જાતની મોહકતા છે એમ મને ઝટ જણાયું

પોતાને જોઈતી વસ્તુ મેળવવા પહોંચી જતા મિ મૅન્કસને મેં તે વખતથી જોયા છે મેં એમને કામ કરતા જોયા છે, એમને મોટા થતા જોયા છે, અને જેમ જેમ મેં એમનો બારીકાઈથી અભ્યાસ કર્યો છે તેમ તેમ એ મોટા, શાંત અને સુદૃઢ મહાકાય માણસને માટે મારી પ્રશંસા વધતી ગઈ છે મિ મૅન્કસે એક બાબતની મારા મન ઉપર હમેશની છાપ પાડી છે: કોઈ પણ કાર્ય કરવા માટે બીજાને યશ આપી શકાય એવું હોય તો એ યશનો દાવો પોતા માટે તેઓ કદી કરતા નહિ એમણે પોતાને આગળ આણવાનો કદી પ્રયત્ન કર્યો નથી કાર્ય થાય એ જ એમને પસંદ પડે છે, અને બીજા લોકોનો એ કાર્ય માટે ઉપયોગ કરી શકાય એમ હોય અને એમને એ કાર્યનો યશ આપી શકાય એમ હોય, તો તેઓ એમ કરવામાં સુખ માને છે.

હાલમાં મિ. ચાર્લ્સ કોઈ પણ રીતે સૌથી ધનવાન તો નથી, પરંતુ તેઓ સંયુક્ત સંસ્થાનોમાં સૌથી વિશેષ લાગવગ ધરાવનારા હબસી વેપારી છે, એમ કહેવામાં હું જરાય હરકત માનતો નથી. મિસિસિપીમાં ૧૧ બેન્ક છે, તેમાં તે એક અગ્રગણ્ય હબસી શરાફ છે. એ સંસ્થાનના મોટામાં મોટા એક હિતેચ્છુ મંડળના તેઓ મંત્રી અને ખજાનચી છે. એ મંડળ 'મેસોનિક ઑર્ડર' સાથે જોડાયેલું છે. ઈ. સ. ૧૯૧૦માં ૧૯૫,૦૦૦ ડૉલર જેટલી રકમ એણે મૃત્યુ પામનાર મનુષ્યોના દાવાઓ તરીકે ભરપાઈ કરી હતી, અને છતાં એની પાસે ૮૫,૦૦૦ ડૉલર જેટલી રોકડ રકમ જમા હતી. મિસિસિપીનો 'વેપારી સંઘ' એમણે રચ્યો અને એ ગામના તેઓ આત્મા સમાન થઈ પડ્યા છે. વળી કેટલાંય વર્ષોથી 'રાષ્ટ્રીય હબસી ઉદ્યોગ સંઘ'ના તેઓ ઉપપ્રમુખ રહ્યા છે.

તેમ છતાં, મિ. બૅન્કસ એક સફળ ધંધાદાર કરતાં કંઈક વધારે છે. તેઓ એમની જાતિના એક આગેવાન છે. તેઓ ઉદાર મનના અને જાહેર હિતની વૃત્તિ ધરાવનારા એક શહેરી છે. તેઓ કોઈ પણ જાહેર હોદ્દો ધરાવતા નથી અને, મારી જાણ મુજબ, એ પ્રમાણે કોઈ હોદ્દા સ્વીકારવાની એમને ઇચ્છા પણ નથી. છતાં, મારા અભિપ્રાય મુજબ, આજે મિસિસિપીમાં એક પણ ગોરો અથવા હબસી એવો નહિ હોય, જે ચાર્લ્સ બૅન્કસના કરતાં સીધી વા આડકતરી રીતે પોતાના સંસ્થાનની વધારે અગત્યની સેવા બજાવતો હશે.

બીજી દિશાઓમાં તેઓ જે લાગવગ ધરાવી શક્યા છે એનો ઉલ્લેખ કર્યા સિવાય, 'યાઝૂ ડેલ્ટા'ના હબસી લોકો માટે 'માઉન્ડ બેયો'માં તેઓ જે કામ કરે છે, તે વિષે કહેવા

માગુ છુ 'યાઝૂ ડેન્ગ'ના મત્તર પરગણાઓમા ૭૧ થી ૮૪ ટકા સુધી હબ્સીઓની વસ્તી છે

માઉન્ડ બેયા તરફ નજર કરતા એ એક ગામ જ છે એમ નથી, સાથે સાથે તેના સાચા અર્થમા એ એક શાળા પણ છે પોતાની જાતિના બીજા સભ્યોએ જે કાર્ય સિદ્ધ કર્યું છે એ જોઈને હબસીને એ સ્થળેથી પ્રેરણા મળે છે એટલુ જ નહિ, પરંતુ એ સ્થળ એવુ છે કે જ્યા સામાજિક અને નાગરિક જીવનની કેળવણી મૂળગત ફરજો અને જવાબદારીઓ શીખવાની એને તક મળે છે

દાખલા તરીકે, કોમી જીવનના બધા સ્વરૂપો અને પ્રશ્નો સાદી અને સરળ રીતે સમજવાની હબસીઓને ત્યા તક મળે છે ઉત્તર કે દક્ષિણમા, એ જ પ્રમાણમા, એવી તક તેમને બીજે કોઈ પણ ઠેકાણે મળતી નથી ખેડૂત, વેપારી, શરાફ, શિક્ષક અને ધર્મોપદેશક તરીકે તેઓ કામ કરે છે વળી, નગરશેઠ, જમાદાર, કોટવાળ, ફોજદાર અને સ્ટેશનમાસ્તર તરીકે પણ હબસીઓ જ છે

હબસીઓએ જમીન ચોખ્ખી કરી ઘરો બાધ્યા હતા અને એ ગામની સ્થાપના કરી હતી વર્ષોવર્ષ જેમ જેમ વસ્તી વધતી ગઈ તેમ તેમ આ સ્થાપકોને સસ્કૃતિના બધા તાત્ત્વિક પ્રશ્નોનો એક પછી એક સામનો કરવો પડયો છે શહેર હજુ પણ વધતું જાય છે અને જેમ જેમ એ વધે છે તેમ તેમ નવા અને વધારે ગૂચવણિયા પ્રશ્નો ઊભા થાય છે કોમના આગેવાનોને હવે જે અઘરામા અઘરા પ્રશ્નનો સામનો કરવાનો છે તે એક શાળા કે શાળાઓનુ તત્ર સ્થાપવાની માગત છે એ શાળા કે તત્ર એવુ હોવુ જોઈએ કે,

ગામ સ્થાપી ત્યાં વસતી જમાવવાનો આરંભ કરનારી ગઈ પેઢીએ તે કામ કરવામાંથી જે જાતનું જ્ઞાન મેળવ્યું, તે પ્રકારનું જ્ઞાન નવી જુવાન પેઢીને તે શાળા તંત્રમાંથી મળી શકે

આ શહેરની સ્થાપનાને વીસ વર્ષ થયાં છે એ દરમિયાન પડોશની ગોરી કોમોએ એને હમેશા સહાનુભૂતિપૂર્વક સહાય આપી છે એનું એક કારણ એ છે કે જે લોકોનું એને પીઠબળ મળ્યું છે તે લોકો 'યાઝૂ ડેલ્ટા'માં જ જન્મ્યા હતા અને ત્યાં જ ઊછરીને મોટા થયા હતા પરિણામે તેઓ એ ભૂમિને ને તેના લોકોને બન્નેને પિછાને છે

'માઉન્ડ બેયો'થી થોડેક દૂર ઉપર આવેલા 'ક્લાકર્સડેલ'-માં ચાર્લ્સ બેન્કમનો જન્મ થયો હતો તેઓ મોટા પણ ત્યાં જ થયા હતા એ અને એમના મોટા ભાઈ બંને જણ ત્યાં કેટલાક વર્ષોથી વેપાર કરતા હતા બીજા ઘણા યશસ્વી હબસીઓની માફક સદ્ભાગ્યે તેઓ જે શહેરમાં જન્મ્યા હતા ત્યાંના સૌથી સરસમાં સરસ એક ગોરા કુટુંબની છાપ તેમના ઉપર નાનપણથી પડી હતી 'ક્લાકર્સડેલ'માંના પોતાના શરૂઆતના જીવન સંબંધી અને એ શહેરમાં એમણે કરેલા ઉત્તમ અને કીમતી ગોરા મિત્રો સંબંધી ઘણી વખત વાતો કરતાં મેં તેમને સાંભળ્યા છે

એવું બન્યું કે, એમનાં માતુશ્રી 'ક્લાકર્સડેલમાં' એક ગોરા કુટુંબમાં રસોઇયણ હતાં આ રીતે એ કુટુંબ સાથે એમને એક પ્રકારની માયા બંધાઈ હતી મને એમ યાદ છે કે, આ કુટુંબની લાગવગને પરિણામે જ તેમને 'હોલી સ્પ્રિંગ્ઝ'ની રસ્ટ યુનિવર્સિટીમાં ભણવા મોકલવામાં આવ્યા હતા

દેશના તે ભાગની સ્થાનિક સ્થિતિ વિષે બહોળુ જ્ઞાન ધરાવતા હોવાથી મિ જૅન્કસને ઈ સ ૧૯૦૦મા મિસિસિપીના ત્રીજા વિભાગની વસ્તીગણતરી કામના અધ્યક્ષ નીમવામા આ યા હતા આ વિષે વાત કરતા મિ જૅન્કસે કહ્યુ કે, શહેરના એકેએક ગોરાએ આ એમની નિમણૂક માટેની એમની અરજી ઉપર સમતિની સહી આપી હતી

માઉન્ડ બેયોમા આ યા ૩ે ત્યારથી મિ જૅન્કસે પોતાના વેપારી સબધો ખૂબ ફેલા યા છે માઉન્ડ બેયોની બૅન્કને આટલી બૅન્કો સાથે સબધ છે — વિક્સબર્ગ, મેમ્ફિસ અને લૂઈવિલની બૅન્કો, વળી સેન્ટ લૂઈની રાષ્ટ્રીય વેપારી બૅન્ક અને ન્યૂ યોર્ક શહેરની 'નેશનલ રીઝર્વ બૅન્ક' પહેલી જણાવેલી સસ્થાના એક અમલદાર મિ યુજેન સ્નોડને મને તાજેતરમા એક પત્ર લખ્યો છે, તેમા આ અને બીજી બૅન્કો સબધી લખતા તેઓ જણાવે છે 'દર વર્ષે ૩૦,૦૦૦ ડૉલર જેટલી રકમ (તેમને ધીરુ છુ એ મારે માટે આનદની વાત છે તેમણે જે રીતે વેપારનુ કામ કર્યુ છે એ જોઈને મને સપૂર્ણ સતોષ થયો છે.'

કેટલાક વર્ષ અગાઉ મારા શિક્ષણ વિષયક પ્રવાસો દરમિયાન મિસિસિપીના બીજા સ્થળોની મુલાકાતોમા માઉન્ડ બેયોની પણ મુલાકાત મે લીધી હતી ત્યારે મને મળેલી વ્યક્તિઓમા, માઉન્ડ બેયો જે પરગણામા આવેલુ છે તે બોલિવર પરગણાના શરીફ સાહેબ પણ હતા મારા તરફથી કોઈ પણ સૂચન કે પ્રેરણા થયા સિવાય જ તેમણે મને જણા યુ કે, આખા યુઝૂ ડેલ્ટામા માઉન્ડ બેયો એક સૌથી વધારે (મને લાગે છે, ખરેખર, તેમણે સૌથી વધારે એમ કહેલુ)

વ્યવસ્થિત શહેર હતુ થોડાક વર્ષ પહેલા મેમ્ફિસથી એક વર્તમાનપત્રી એ શહેર વિષે એક લેખ લખવાના હેતુથી ત્યા આવ્યો હતો એણે ત્યા જે જોયુ એના ઉપરથી એ અનુમાનો બાધવા લાગ્યો, તેમા એણે એક આ વસ્તુ જણાવી હતી

'માઉન્ડ બેયોએ જે માર્ગે પોતાનો ઉદ્ધાર કર્યો છે એ માર્ગે હબસીઓની આખી જાત પોતાનો ઉદ્ધાર સાધવાનુ કાય કરશે? કોણ જાણે!'

એમણે જે સરસ સ્થાનિક રાજ્યવ્યવસ્થાની પદ્ધતિ અમલમા મૂકી છે એવી સરસ પદ્ધતિ તો શ્રેષ્ઠ ગનાતી સ્વતત્ર પ્રજાએ પણ કદી અમલમા મૂકી નહિ હોય રાજદ્વારી અર્થશાસ્ત્રનો એક સર્વ સ્વીકૃત નિયમ એવો છે કે વખત જતા કોઈ પણ સજાતીય પ્રજા એ પ્રમાણે કરી શકશે

આ લોકોને પોતાનુ સ્થાનિક સ્વતત્ર છે પરતુ તે તત્રને પરગણાના સસ્થાનના અને રાષ્ટ્રના રાજ્યતત્ર સાથે તથા આતરરાષ્ટ્રીય રૂઢિઓ સાથે સુસગતતા છે અને આ બધા તત્રો બીજી જ જાતિના હાથમા છે સસ્થાનનુ અને રાષ્ટ્રનુ સ્વતત્ર બીજી જાતિના હાથ નીચે હોવા છતા તેઓ પોતાના સ્થાનિક તત્ર ઉપરાત પરગણાનુ તત્ર ચલાવી શકશે? માઉન્ડ બેયોની ઢબના પૂરતા હબસીઓ હોય, અને શરૂઆતમા તેમને માર્ગદર્શન કરાવવામા આવે તો એ પ્રમાણે તેઓ કરી શકશે

ઉપર મે જે શબ્દો ટાકયા છે એનાથી વિચારક દક્ષિણ વાસીઓના મનમા, માઉન્ડ બેયોના પ્રયોગથી કેવા પ્રકારનો રસ અને સહાનુભૂતિ જાગ્રત થયા છે, એનુ એક દૃષ્ટાત મળશે ચાર્લ્સ બેન્કસ વિષે એ એક સૂચક વસ્તુ છે કે, તમની સાથેની મારી બધી વાતચીત દરમિયાન તેમણે હબસીઓના પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવા માટે પોતે શુ કરે છે, એનો એક વખત પણ

ઉલ્લેખ કર્યો નથી. છતાં 'ડેલ્ટા'ના પ્રશ્નનો ઉકેલ કરવામાં એનો એમણે એક પગથિયા તરીકે વારંવાર ઉલ્લેખ કર્યો છે. બીજી બધી વસ્તુઓ પાછળ આર્થિક પ્રશ્ન રહેલો છે, એમ એ બરોબર સમજે છે.

માઉન્ડ બેયોના વિકાસ અને પ્રગતિમાં મિ ઍન્ક્સની અંગત અને વેપારી હિતદૃષ્ટિ ઉપરાંત તેમને એમાં એવું જણાયું છે કે, ખેતીની વધારે સારી પદ્ધતિઓ શીખવવાનું, ગૃહજીવન સુધારવાનુ અને કાયદો અને વ્યવસ્થાના મૂલ્યનુ વધારે સારું ભાન આમ-જનતામાં આણવાનું એ એક સાધન પણ છે.

ચાર્લ્સ ઍન્ક્સને જે ફતેહ મળી છે એના અભ્યાસમાંથી મને ઘણુ શીખવાનુ મળ્યુ છે. દક્ષિણમાં જેવી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે તેમા કામ લેવામાં સામાન્ય બુદ્ધિની સૂઝ કેવી કીમતી છે, એ ખાસ એમણે મને શીખવ્યુ છે. હું એમની પાસેથી એ શીખ્યો છુ કે, ઉશ્કેરણીના સમયમાં દક્ષિણના ગોરાઓ હબસીઓ વિષે ગમે તે બોલી નાખે, પરંતુ દક્ષિણના ગંભીર વૃત્તિવાળા માણસો હબસીઓની સંગીન અને સાચી પ્રગતિ સાધી શકે એવા દરેક પ્રયત્ન તરફ સહાનુભૂતિ ધરાવે છે.

હેમ્પ્ટન સંસ્થાનના મેજર આર. આર. મોટન મારી ઓળખાણના થોડાક જણમાંના એક એવા હબસી સદ્‌ગૃહસ્થ છે, કે જે આફ્રિકામાં એમના બન્ને પક્ષના પૂર્વજોની સળંગ વંશાવળી દોરી શકે. મે તેમને ઘણી વખત એક વાત કહેતાં સાંભળ્યા છે. એ વાત એમણે એમનાં દાદીમા પાસેથી સાંભળી હતી. એમના પ્રપિતામહ એક યુવાન આફ્રિકન સરદાર હતા. તેમણે યુદ્ધમાં કેટલાક કેદીઓ પકડયા હતા, તેમને વેચવાને

માટે તેઓ કિનારા ઉપર આવ્યા હતા તેનો સોદો પૂરો થયા પછી તેમને લલચાવીને એક ગોરાના વહાણ ઉપર લઈ જવામા આવ્યા હતા, અને પેલા હતભાગી બીજા કેદીઓની સાથે એમને પણ લઈ જવામા ને વેચી દેવામા આ યા, અને એમ તેઓ અમેરિકામા ગુલામ બન્યા ચાર્લ્સ જેન્કસની માફક મેજર મોટન પણ પૂરેપૂરા હબસી લોહીવાળા સદ્ગૃહસ્થ છે એટલું જ નહિ, પરતુ એમનુ શરીર પણ મજબૂત અને કદાવર છે તેમનુ મોઢુ હબસીના જેવુ પહોળુ છે એમની પોતાની રીતે તેઓ ધ્યાન ખેચે એવા સુદર દેખાવના પણ છે મેજર મોટનના ચહેરા તરફ જોનાર હરકોઈને ગમ્યા વગર ન રહે એવા તે માણસ છે પહેલુ તો, એ એમની મોટી મિત્રાચારી-ભરી આખો વડે તમારી સામે જુએ છે અને તમારી જોડે વાત કરે ત્યારે તેમના માયાળુ ચહેરા ઉપર ચપળતા અને બુદ્ધિમત્તા તથા સહાનુભૂતિની ચમક વારવાર તરવરતી હોય છે

અનેક જુદી જુદી જાતના લોકો સાથે સબધમા આવવાનુ સદ્ભાગ્ય મને મળ્યુ છે પરતુ સ્વભાવમા મેજર મોટન જેવા વહાલા લાગતા અને તેની સાથે સમજણા માણસ મે થોડા જ જોયા છે એમનામા ભરપૂર વ્યવહારબુદ્ધિ છે એ ઉપરાત, તેઓ એવા પ્રકારના મનુષ્ય છે કે તમારી પ્રથમ મુલાકાત અને સપર્ક થતા જ તેઓ તમારો વિશ્વાસ અને પ્રેમ સપાદન કરી લે છે. એમ કરવામા તેઓ વધારેપડતા આગળ પડીને ઘૂસતા હોય એમ નથી લાગતુ, એ કામ તેઓ કેવી રીતે કરે છે એની સમજણ પણ તમને પડતી નથી તેઓ એવા પ્રકારના માનવી છે કે એમની પાસે મને કદી કટાળો

આવનો નથી, એમની નજીક રહેવાનું હમેશાં મન થાય છે, એમની મોજનમાં હું એક પ્રકારનુ ચેનન અનુભવું છું.

દક્ષિણ સંસ્થાનોમાં પ્રથમ આવનારાઓને એક બાબત હમેશ આશ્ચર્ય પમાડે છે કે, ગઈ હબસી પેઢીની, ખાસ કરીને વૃદ્ધ દાસીઓ કે જેમની સાથે ઊછરીને તેઓ મોટાં થયાં હતાં, તેમની વાતો ગોરાં સ્ત્રીપુરુષો પ્રેમપૂર્વક કરે છે. ગોરાં બાળકો, અને જેમની પાસે તેઓ ઊછરીને મોટાં થયાં હોય છે એવાં આ વૃદ્ધ હબસી 'કાકા કાકીઓ' વચ્ચે, જીવનભરની જે મિત્રાચારી હોય છે, એ અજાણ્યાઓને સમજવી મુશ્કેલ થઈ પડે એવી કંઈક વસ્તુ છે.

જૂની પેઢીના હબસીઓ, પોતાનાં શેઠશેઠાણીઓ તરફથી વહાલનો જે અનુભવ કરતાં હતાં, એનું કારણ મનુષ્યમાં રહેલા સહાનુભૂતિ અને પ્રેમના આ સદ્‌ગુણો જ છે. એ જ ગુણોના ઉચ્ચ સ્વરૂપનો આવિર્ભાવ મેજર મોટનમાં થયેલો જણાય છે. હેમ્પ્ટન સંસ્થા સિવાય બહારની કોઈ શાળાનું શિક્ષણ મેજર મોટન મેળવી શક્યા નહોતા, છતાં મને મળેલા માણસોમાં તે સૌથી વધારે અદ્‌ભુત છે અને એમની સાથે વાતો કરવામાં મને ખૂબ રસ પડે છે. કેટલાક બીજા કેળવાયેલા હબસીઓની માફક, તેઓને શિક્ષણે બગાડ્યા નથી; એમનો પ્રેમ સંકુચિત બન્યો નથી તેમ એમાં કડવાશ પણ આવી નથી. કોઈ પણ વર્ગના માણસોને ધિક્કારનાં કે તેમનો અવિશ્વાસ રાખતા તેઓ શીખ્યા નથી; ગોરો હોય કે કાળો હોય, દક્ષિણવાસી હોય કે ઉત્તરવાસી હોય, તેઓ હમેશાં એને મદદ કરવા કે બચાવ રાખવા તૈયાર હોય છે.

મને યાદ છે તે પ્રમાણે, હેમ્પ્ટન સંસ્થામાં સ્નાતક થયા પછી અને ત્યાં શિક્ષક તરીકે રોકાયા હતા ત્યારથી, મેજર મોટન સાથેનો મારો પરિચય શરૂ થયો હતો. તે વખતે તેઓ, રાતા 'ઇન્ડિયન' વિદ્યાર્થીઓ ઉપર દેખરેખ રાખવાનું જે કામ હું કરતો હતો તે કામ કરતા હતા. પાછળથી તેમને, હાલમાં જે ઘણી જવાબદારીવાળું સ્થાન તેઓ ભોગવે છે, તે સ્થાન આપવામાં આવ્યું હતું. સંસ્થાના બાળ સૈનિકોની ટુકડીના ઉપરી તરીકે વિદ્યાર્થીઓની શિસ્ત ઉપર તેમને દેખરેખ રાખવાની હોય છે. આ પદવીએથી વિદ્યાર્થીઓ ઉપર સીધી અને અંગત છાપ પાડવાની તેમને તક મળે છે. વળી ખાસ કરીને મહત્ત્વની બાબત તો એ છે કે, જીવનની શરૂઆત કરવા દુનિયામાં જ્યારે વિદ્યાર્થીઓ બહાર પડે છે ત્યારે તેમને જે વિશિષ્ટ મુશ્કેલીઓનો સામનો કરવાનો હોય છે, તેને માટે તેમને તૈયાર કરવાની તક પણ તેમને મળે છે.

મેજર મોટન સ્વભાવે દયાળુ, વિનોદી, આત્મસંયમી અને સહાનુભૂતિવાળા મનુષ્ય છે. હેમ્પ્ટન સંસ્થામાં એ હોદ્દા ઉપર એવા મનુષ્ય છે એ તે સંસ્થાનું મહાન સદ્ભાગ્ય ગણાય.

મેજર મોટન ઉત્તરના અને દક્ષિણના બધા ગોરા લોકોને અંતરમાંથી જ સહેજે ઓળખે છે. મેં વણી વખત કહેવાતું સાંભળ્યું છે કે, દક્ષિણનો ગોરો દક્ષિણના હબસી વિષે બીજા કોઈ કરતાં વધારે જાણે છે. એ પ્રશ્નની ચર્ચા કરવા હું અત્રે થોભીશ નહિ, પરંતુ હું એટલું કહું છું કે, દુનિયામાં બીજા કોઈ કરતાં મેજર મોટન જેવા હબસીઓ દક્ષિણના ગોરા સંબંધી વધારે જાણે છે.

દૃષ્ટાંત તરીકે, 'હેમ્પ્ટન ઇન્સ્ટિટ્યુટ'માં ગોરા તેમ જ કાળા બન્ને પ્રકારના શિક્ષકો છે. દક્ષિણના ગોરાઓ છે અને ઉત્તરના ગોરાઓ પણ છે; હબસી વિદ્યાર્થીઓ છે અને રાતા 'ઇન્ડિયન' વિદ્યાર્થીઓ પણ છે. આ જુદાં જુદાં તત્ત્વોને કેવી રીતે અંકુશમાં રાખવાં, એમનામા થતું ઘર્ષણ કેવી રીતે ઓછું કરવું, અને દરેક જણ એકબીજા સાથે સુમેળથી કેવી રીતે કામ કરે એ જોવું, એ સર્વ મેજર મોટન બરાબર જાણે છે. એ કામ અઘરું છે, પરંતુ એ પતવતાં મેજર મોટનને આવડે છે.

મેજર મોટન બન્ને જાતિઓ વિષે સંપૂર્ણ જ્ઞાન ધરાવે છે, એને પરિણામે તેઓ પોતાના વિદ્યાર્થીઓને જોઈએ એવી બરાબર વ્યાવહારિક અને સહાયભૂત શિખામણ આપી શકયા છે. હબસીઓની વિશિષ્ટ પરિસ્થિતિનો જાતે સામનો ન કર્યો હોય એવો કોઈ પણ ગોરા આવી શિખામણ આપી શકત નહિ.

રવિવારની શાળામાં મેજર મોટન જે વર્ગો ચલાવે છે એમાં હાજરી આપવાથી કોઈ પણ માણસને લાભ થાય એવું મારું ધારવું છે. બહુ જ વ્યવહારુ રીતે જ્ઞાન આપવાની એમને આવડત છે તે વાપરીને, તેઓ આ વર્ગોમાં વિદ્યાર્થીઓને વર્તનમાં થઈ જતી ભૂલો સમજાવે છે. જેમ કે, કોઈ ને કોઈ પ્રસંગે અન્યાય, નિંદા અને ગાળોનો સામનો હબસીઓને કરવો પડે છે; એવા સમયે અન્યાયથી કડવાશની લાગણી, કે નિંદા કે ગાળથી પોતાને હલકા માનવાની વૃત્તિ પોતામાં હબસીએ નહિ થવા દેવી જોઈએ. આ વિષે પોતાને કહેવાનું કહીને પૂછી, ઘણે ભાગે તેના સમર્થનમાં તેઓ પોતાના કે

પોતાના કેટલાક પરિચિત માણસોના જાત અનુભવોમાંથી એકાદ તદ્દન મધમેસતુ દૃષ્ટાન્ત આપતા અને એમાંથી એ બતાવતા કે, પૂર્વગ્રહોની સામે ધિક્કારને બદલે સહાનુભૂતિ અને સુમમજથી નામનો કરવો એ વધારે મહેલુ અને સારુ છે. વળી તેમને એ પણ યાદ રાખવાનુ તેઓ કહેતા કે, તેમની નીતિના કારણે જ હબસીઓને ગાળો દેનાર વ્યક્તિ, તેમને અંગત રીતે જરા પણ ઓળખતી હોતી નથી, અને દસમાંથી નવ જણ તો એવા નીકળે છે કે જેઓ તમને જે કંઈ કહે છે, એનાથી તમારી લાગણી નથી ઘવાઈ એમ જો તમે તેમને જણાવો, તો પાછળથી તેઓ પોતાના વર્તનને માટે શરમાતા માલૂમ પડશે

હબસીને એક સૌથી મોટી મુશ્કેલીનો સામનો કરવો પડે છે, તે રેલવે ટ્રેનની મુસાફરી છે એમ હું ધારુ છુ. દાખલા તરીકે, દક્ષિણમા મુસાફરી કરતી વખતે કંઈ પણ ખાવાનુ મેળવવામા હબસીને ઘણી વખતે મુશ્કેલી નડે છે કેમ કે ટ્રેનમા અને સ્ટેશનોની હોટેલોમા ક્યાય હબસીઓને માટે ખાવાની વ્યવસ્થા ઘણી વખત હોતી નથી ગોરાઓને માટેની ટેબલના ટેબલે જો કોઈ હબસી જઈ ચઢે છે તો, એ ગમે તે હોય તો પણ, એને ઘણે ભાગે ફરીને પાછળ રસોડા તરફ જવાનો ઘણી વખત અસભ્યતાથી હુકમ કરવામા આવે છે અને ત્યા પણ એને માટે સવડ તો નથી જ હોતી

આ અને આના જેવી બીજી પરિસ્થિતિમા, તે જગાના અધિકારી પાસે સીધા પહોંચી જઈ, પોતાને જે જોઈતુ હોય તે તેને જણાવતા, મેજર મોટનને મે ઘણી વખત જોયા છે પહેલા તો ઘણે ભાગે તેમને ગાળોના વરસાદની સામે થવ પડતુ

એનાથી મેજર મોટન કદી નાહિંમત બનતા નહિ, ન મગજ ગુમાવીને થવા દેતા, કે ન ચાલ્યા જતા. પરંતુ સભ્યતાથી અને હસતે મુખે આગ્રહપૂર્વક જણાવતા કે, તેઓ સામાન્ય રિવાજથી પરિચિત છે, પરંતુ તેમને ભૂખ લાગી છે અને તેથી તેમને કંઈક ખાવાનું જોઈએ છે. કોણ જાણે કેવી રીતે, પણ પ્રતિષ્ઠાને હાનિ થયા સિવાય, તેમને અચૂક જે જોઈતું તે મળતું એટલું જ નહિ, પરંતુ જે માણસની સાથે એવો પ્રસંગ પડતો એને એના વર્તન માટે તેઓ શરમાતો કરતા, અને સામાન્યતઃ જતા પહેલાં એને પોતાનો મિત્ર બનાવી દેતા, અને આખી હબસી જાતિ માટે તે જરા વધારે ઉચ્ચ અભિપ્રાય ધરાવતો થાય એમ કરીને તેની વિદાય લેતા.

સામાન્ય મનુષ્ય મગજનું સમતોલપણું ગુમાવી બેસે એવી અનેક કપરી કસોટીઓમાંથી પસાર થતા મેજર મોટનને મેં જોયા છે. પરંતુ પોતાનું અપમાન થયું છે કે નાલેશી થઈ છે, એવું તેમને જરાય લાગ્યું હોય એમ એમને વિષે મેં કદી જોયું નથી. મેજર મોટન પાસેથી હું એ શીખ્યો છું કે, સહૃદયી બનવા માટે ઊંચી જાતિના (ગોરા) હોવાની જરૂર નથી.

મેજર મોટન જેવા ચોખ્ખા મનવાળા અને મહાનુભાવ હબસી સહૃદયના સંસર્ગથી મને જે પ્રકારનું શિક્ષણ મળ્યું છે તે પુસ્તકો દ્વારા કદી મળી શકતું નથી. 'ઊતરતી' કહેવામાં આવતી જાતિના સભ્ય હોવાથી માણસને ભલે તે ગેરલાભ ઉઠાવવા પડતા હોય, પરંતુ એક લાભ તો તેને છે જ: બીજી જાતિના કેટલાક લોકોને પોતાની ઉચ્ચતા ઉપર ચઢીને દુનિયા સમક્ષ પોકારવી પડે છે, એમ તો તેને કરવું પડતું નથી. આ દુનિયામાં કેટલાક લોકો એવા હોય છે કે

જેમને કોક ને કોક કરતા અમે ઊચા છીએ એવુ ન લાગે તો તેમને એકલુ લાગે છે અને આના લોકો ગોરાઓમા જ હોય છે એવુ નથી

અમારી જાતિના એક સૌથી પ્રખ્યાત હબસી સદ્ગૃહસ્થ જ્યૉર્જ ડબ્લ્યુ કિન્ટન છે તેઓ શાર્લોટ (એન સી) ના વતની અને એ એમ ઈ ઝિયોન ચર્ચના ધર્મગુરુ છે બિશપ કિન્ટન પચાસ વર્ષ પૂર્વે સાઉથ કેરોલિનામા એક ગુલામને ઘેર જન્મ્યા હતા પુનર્ઘટનાના દિવસો દરમિયાન થોડાક યુવાન હબસીઓને સાઉથ કેરોલિનાના વિશ્વવિદ્યાલયમા અભ્યાસાર્થે જવાની તક મળી હતી, એમાના એ એક હતા. એક બાબત માટે તેઓ ગૌરવ ધરાવે છે કે, ઈ સ ૧૮૭૪ની સાલની પ્રખ્યાત ટુકડીમા તેઓ પણ એક હતા એ ટુકડીમાથી એક હબસી કોગ્રસનો સભ્ય બન્યો હતો સયુક્ત સરસ્થાનોના એલચી તરીકે બે જણ લાઇબીરિયા ગયા હતા — તેમાના ડૉ ડબલ્યુ ડી ક્રમ ઠેક હાલના ગણાય છે, પાચ જણ ડૉક્ટરો, સાત જણ ધર્મોપદેશક અને બીજા ઘણા જણ પ્રખ્યાત વેપારીઓ થયા હતા ડબ યુ મેકકિન્ને પણ તેમાના એક છે તેઓ હાલ જ્યૉર્જ ટાઉન (ડી સી) બદરના જકાત ખાતાના કલેક્ટર છે

બિશપ કિન્ટને પોતાના પથની ખૂબ સેવા કરી છે અનેક વર્ષોની એમની સેવાને પરિણામે તેમને ખૂબ માનચાદ અને પ્રખ્યાતિ મળ્યા છે 'આફ્રિકન મેથૉડિસ્ટ એપિસ્કોપલ ઝિયોન ક્વાર્ટર્લી રિવ્યુ'ની સ્થાપના તેમણે કરી હતી અને 'આફ્રિકન મેથૉડિસ્ટ એપિસ્કોપલ ઝિયોન' પથના એક બીજા પ્રકાશનના તત્રી તરીકે કેટલોક વખત હતા સ્વદેશમા તેમ જ

પરદેશમાં ભરાતી અખિલ ખ્રિસ્તી પરિષદોમાં તેમના પંથના પ્રતિનિધિ તરીકે પણ તેઓ ગયા હતાં. લિવિંગ્સ્ટન કૉલેજના તેઓ એક ટ્રસ્ટી છે, પ્રકાશન મંડળના અધ્યક્ષ છે, આંતરરાષ્ટ્રીય કામચલાઉ લવાદ મંડળના એક સભ્ય તરીકે તેમણે કામ કર્યું છે, અને 'આંતરરાષ્ટ્રીય રવિવાર–શાળા સંઘ'ના તેઓ ઉપપ્રમુખ છે.

મેં વર્ણવેલા શુદ્ધ આફ્રિકન લોહીના મનુષ્યો કરતાં બિશપ ક્લિન્ટન એક ઘણા જ જુદા પ્રકારના આદમી છે. પોતાને પચાસ વર્ષ થયાં છે એમ તે કહે છે; છતાં આખી ટોળીમાં તેઓ દેખાવે અને રીતભાતમાં સૌથી યુવાન છે. ટટાર અને ભવ્ય આકૃતિ, ઊંચું વિશાળ લલાટ, સુરેખ ચહેરો, અને લગભગ બાળક સમાન સરળ અને ઉત્સાહી રીતભાત, એ સર્વને લીધે તેઓ જ્યાં જાય ત્યાં વિશ્વાસ અને માન સંપાદન કરે એવા પુરુષ છે.

બિશપ ક્લિન્ટનનો ધંધો તો પાદરીનો છે, અને ધર્માલયની સેવામાં એમણે પોતાનું જીવન વ્યતીત કર્યું છે. છતાં મેં જે માણસોનાં નામોનો ઉલ્લેખ કર્યો છે એ બધામાં એમની રીતભાત સૌથી વધારે જોશીલી છે અને એમનું હલનચલન એક સૈનિકને છાજે એવું છે.

એમના ધંધાને અંગે દેશના બધા ભાગોમાં તેમને મુસાફરી કરવી પડતી હતી એમ જાણીને મેં તેમને પૂછ્યું, 'તમારા જેવા સ્વભાવના માણસ મુશ્કેલીમાં આવ્યા સિવાય કેવી રીતે કામ ચલાવે છે?'

તેમણે કહ્યું, 'મને મુશ્કેલી તો નડી છે, પરંતુ નડે નહિ, એમ શીખ્યો છું કે, અગે ત્યાં રહેવાને માટે સૌથી

મહેલો રસ્તા સદ્‌ગૃહસ્થ બનવું એ છે એ રસ્તો સાદો, અનુકૂળ અને વ્યાવહારિક છે.'

બિશપ ક્લિન્ટન આગળ કહેવા લાગ્યા, 'કેટલાક વર્ષો પૂર્વે હું રાજકારણમાં હતો તે એક એવો વખત છે કે જ્યારે ગંભીર ગણાય એની એકમાત્ર મુશ્કેલીમાં લગભગ હું આવી પડ્યો હતો' એમ કહી તેમણે નીચેનો પ્રસંગ વર્ણવવા માંડ્યો. એમ લાગે છે કે તે વખતે લેન્કસ્ટર (એસ સી)માં બિશપ ને ત્યાંના હબસીઓ રાજકીય પ્રવૃત્તિમાં ભાગ લેતા હતા. મદ્યપાનનિષેધની તરફેણના કેટલાક ડેમોક્રેટ પક્ષના લોકો સાથે સારા વર્ગના કેટલાક હબસીઓનું જોડાણ કરવા એ સમયે એક પ્રયત્ન ચાલતો હતો એ હબસી અને ચાર ગોરા સભ્યોની સંયુક્ત ચૂંટણી કરવાનું જાહેર થયું અને તેઓ ચૂંટાયા પણ ખરા પણ બન્યું એવું કે, ગોરાઓની સારી સંખ્યાએ મતપત્રમાંથી હબસીના નામ છેકી કાઢયા તે આમેથી હબસીઓએ ગોરાના કાઢી નાખ્યા આથી બન્ને વચ્ચે ઊંચા દિલ થયા એક સ્થાનિક પત્રના તે વખતના તંત્રીએ યુવાન ક્લિન્ટન ઉપર એવો આરોપ મૂક્યો કે, સંયુક્ત ગોઠવણ ઉડાવી દેવાની તેમણે હબસીઓને સલાહ આપી હતી.

બિશપે કહ્યું, 'હું એ માણસને સારી રીતે ઓળખતો હતો, તેથી હું એના કાર્યાલયમાં એને ખુલાસો આપવા ગયો. મેં કેટલીક ધેની ટીકા કરી એથી એ તંત્રી ગુસ્સે થયો, એણે કૂદકો માર્યો અને હાથમાં છરી લઈ તે મારા તરફ ધસી આવ્યો.'

બિશપે મને જણાવ્યું કે, 'એ માણસનો ખરેખર એવો ઇરાદો હોય એમ હું માનતો નહોતો, કેમ કે, 'મારી સાના

એના કુટુમ્બમાં ગ્મોઈ બનાવવાનુ કામ કરતી હતી, અને અમે બન્ને બાલ્યાવસ્થાથી જ એકબીજાને ઓળખતા હતા. તેથી મેં ફક્ત એના કાંડાં પકડી એના હાથ ઝાલી ગખ્યા' બિશપ એક મજબૂત, કદાવર અને કસરતી માણસ છે એમના હાથની પકડ એક મગરમચ્છ સમાન મજબૂત છે 'પછી મે (બિશપે) શાન્તિથી વાત કરી અને અમારી તકરારનો અત આવ્યો '

બિશપ ક્લિન્ટને મને કહ્યુ છે કે, સાઉથ કૅરોલિનાના ઘણા ગોરાઓ સાથે તેમને જીવનભરની મિત્રાચારી છે, પરતુ આ એક જ પ્રસગ એવો હતો કે જેમા એક ગોરાની સાથે તેઓ કઈક ગભીર મુશ્કેલીમા મુકાયા હોય

ઈ સ. ૧૮૯૩મા ટસ્કેજીની ફેલ્પ્સ હોલ બાઈબલ ટ્રેનિગ સ્કૂલના સમર્પણ વિધિમા 'આફ્રિકન મેથોડિસ્ટ એપિસ્કોપલ ઝિયોન ચર્ચ'ના એક પ્રતિનિધિ તરીકે બિશપ ક્લિન્ટન ત્યા આવ્યા હતા, ત્યારે મારા એમની સાથે પ્રથમ પરિચય થયો બીજે વર્ષે તેઓ એ શાળાના એક વ્યાખ્યાતા તરીકે ટસ્કેજીમા આવ્યા હતા ત્યારથી તેઓ એ સસ્થાના કામમા મદદ કરવા દર વર્ષે ટસ્કેજીમાં આવ્યા કરે છે અને કેટલોક સમય ગાળે છે.

બિશપ ક્લિન્ટને ટસ્કેજીના અમારા કાર્યમા સહાય કરી છે એટલુ જ નહિ, પરતુ એથી પણ વધારે મોટા કામમાં— 'નિગ્રો પબ્લિક સ્કૂલ્સ' માટે આખાય દેશની આમ-જનતામા રસ જાગ્રત થાય એ કામમા — એમણે અમને મદદ કરી છે. ઈ. સ ૧૯૧૦મા, ઉત્તર કૅરોલિનામા એમણે એક શિક્ષણ વિષયક પ્રવાસ ગોઠવ્યો અને પૂરો કર્યો હતો. દક્ષિણના

સંસ્થાનોમાં એવો યશસ્વી પ્રવાસ મેં હજી સુધી બીજો કર્યો નથી.

ધર્મની બાબતમાં, બિશપ ક્લિન્ટન આક્રમણકારી નીતિ ધરાવનાર છે, છતાં હબસી જાતિના કલ્યાણની દરેક બાબતમાં રસ ધરાવવા તેમણે વખત કાઢ્યો છે. પોતાની જાતિની બૌદ્ધિક પ્રગતિમાં તેઓ જેટલો રસ ધરાવે છે તેટલો જ રસ તેઓ તેની ઔદ્યોગિક અને આર્થિક પ્રગતિમાં પણ ધરાવે છે.

હબસી જાતિના અતિ શક્તિશાળી મનુષ્યોને હું મળ્યો છું, તેમાં જ્યૉર્જ ડબલ્યુ. કાર્વર એક છે. ટસ્કેજીમાં તેઓ અધ્યાપક કાર્વર તરીકે ઓળખાય છે. ટસ્કેજી સંસ્થાના ખેતીવાડી ખાતામાં વૈજ્ઞાનિક અને પ્રાયોગિક પ્રવૃત્તિઓ ચલાવવામાં આવે છે, તેમાં તેઓ ઘણા વર્ષથી જોડાયેલા છે. ઈ. સ. ૧૮૯૫ કે ૧૮૯૬ના અરસામાં હું મિ. કાર્વરને પ્રથમ મળ્યો હતો. તે સમયે તેઓ આયોવા સંસ્થાનમાં 'એમીસ' (Ames)ની 'સ્ટેટ એગ્રિકલ્ચરલ કૉલેજ'માં વિદ્યાર્થી હતા. એ સમય અગાઉ, હાલના ખેતીખાતાના મંત્રી, નામ. જેમ્સ વિલ્સન પાસેથી મેં એમના વિષે સાંભળ્યું હતું. જેમ્સ વિલ્સન કેટલાક વખત સુધી મિ. કાર્વરના એક અધ્યાપક હતા, લગભગ આ જ અરસામાં અમારું ખેતી-કામ શાસ્ત્રીય પદ્ધતિ પર મૂકવાનો અમે પ્રયત્ન કર્યો હતો. ટસ્કેજી આવી એ કામ તથા તેની સાથે સ્થપાયેલું સંસ્થાનનું પ્રયોગ-મથક સંભાળી લેવાનું અમે મિ. કાર્વર પાસે કબુલાવ્યું હતું. તે દિવસથી તેઓ એ ખાતામાં કીમતી કામ કરી રહ્યા છે. કપાસના ઉછેર બાબત કરેલા કામથી તથા ઊતરી ગયેલી જમીન ફરીથી કસવાળી કરવા સંબંધી એમણે કરેલા પ્રયોગોની

પત્રિકાઓને પરિણામે, દક્ષિણમાં બધે હબસી અને ગોરા ખેડૂતોમાં તેઓ ખૂબ જાણીતા થયા છે.

કેટલાંક વર્ષ પહેલાં સંસ્થાનના ખેતી ખાતાના મંત્રીએ સંસ્થાનના આગેવાન શિક્ષકોની મૉન્ટગોમેરીમાં એક સભા બોલાવી હતી. એ સભામાં હબસીઓમાંથી ફક્ત અધ્યાપક કાર્વરને એકલાને જ આમંત્રણ આપવામાં આવ્યું હતું. એ પ્રસંગે એમને સભા સમક્ષ એક વ્યાખ્યાન આપવાનું જણાવ્યું હતું. પ્રાયોગિક મથકે તેઓ જે રસિક કાર્ય કરતા હતા એ સંબંધી એમને લગભગ એક કલાક સુધી પ્રશ્નો પૂછવામાં આવ્યા હતા.

મેં ઉલ્લેખેલા બીજા મનુષ્યો માફક અધ્યાપક કાર્વર પણ શુદ્ધ આફ્રિકન લોહીના છે. મારા ઓળખીતા બધા હબસી માણસોમાં તેઓ સૌથી વધારે વિજ્ઞાનવેત્તા છે. કપાસના વાવેતરમાં કે દુનિયાના આ ભાગના પ્રકૃતિવિજ્ઞાનમાં શાસ્ત્રીય રસ લેનાર કોઈ ટસ્કેજીમાં આવે છે, ત્યારે તે અધ્યાપક કાર્વરને અચૂક ખોળી કાઢે છે અને તેમની સાથે ચર્ચા કરે છે. કેટલાંક વર્ષ પહેલાં જર્મન સામ્રાજ્યના સંસ્થાનોના મંત્રી તથા તેમના ખાતામાંના કપાસના એક નિષ્ણાત એ બન્ને જણ ટસ્કેજી આવ્યા હતા. તેઓ બન્ને એક ખાનગી મોટરમાં દક્ષિણમાં મુસાફરી કરવા નીકળ્યા હતા. ટસ્કેજીની શાળાનું બીજું બધું કામ તો તેમને જોવું હતું, પરંતુ તે ઉપરાંત કેટલાંક વર્ષોથી કપાસના વાવેતર સંબંધી અધ્યાપક કાર્વર જે અખતરા કરતા હતા એનો અભ્યાસ પણ એમને કરવો હતો.

'નવી દુનિયામાંનો હબસી' એ નામના એમના પુસ્તકમાં સર હેરી જોન્સ્ટન, કે જેમણે દુનિયાના જુદા જુદા ભાગમાં

વનસ્પતિ-જીવનનો અભ્યાસ કરવામા ઘણો રસ લીધો છે, તે કહે છે "ટસ્કેજીમા શાસ્ત્રીય ખેતી, વનસ્પતિશાસ્ત્ર, ખેતી-વિષયક રસાયણ, વગેરે વિષયો શીખવનાર અધ્યાપક કાર્વર ચહેરે અને રંગે તો પૂરેપૂરા હબસી છે, પરંતુ એમના કપડાનો 'કટ' (કાપ), એમના ઉચ્ચાર, શાસ્ત્રનુ એમનુ સંગીન જ્ઞાન, એ બધાથી તેઓ ટસ્કેજીમા વનસ્પતિશાસ્ત્રના અધ્યાપક થવાને લાયક છે એટલુ જ નહિ, પણ ઓક્સફર્ડ કે કેમ્બ્રિજમા પણ તેઓ એ સ્થાન ભોગવવાની લાયકાત ધરાવે છે યુરોપનો કોઈ પણ પ્રખ્યાત વનસ્પતિશાસ્ત્રી એમની સાથે દસ મિનિટ વાતચીત કર્યા બાદ આપોઆપ પોતાના સમોવડિયા સમાન એમની સાથે વર્તન રાખે, એવા પ્રકારના એ માણસ છે."

વિજ્ઞાનની કોઈ પણ ખાસ શાખામા વિદ્વત્તા પ્રાપ્ત કરવાની ગોરાને તો સારી તક હોય છે જ એની સરખામણીમાં ગુલામીમા જન્મેલાને અભ્યાસની ઘણી જ ઓછી તક મળે છે આમ હોવા છતા અધ્યાપક કાર્વરે ઘણુ કરી બતાવ્યુ છે અને તેથી જ તેઓ આપણુ ધ્યાન વધારે ખેચે છે

અધ્યાપક કાર્વરને પોતાના માતપિતા વિષે ઘણી જ ઓછી ખબર છે યુદ્ધ દરમિયાન મિસૂરી સંસ્થાનમા કોઈ કાર્વર કરીને એક જમીનદારને ત્યા તેઓ જન્મ્યા હતા

એ સમયે મિસૂરીમા ગુલામો રાખવા એ બહુ અગવડ-ભરેલુ થતુ જતુ હતુ, તેથી તેમને તથા તેમના માતુશ્રીને બન્નેને દક્ષિણમા આર્કાન્સાસમા મોકલી દેવામા આવ્યા. યુદ્ધ પૂરુ થયા પછી કાર્વર શેઠે એમના પહેલાના ગુલામોનુ શુ થયુ છે એની દક્ષિણમા તપાસ કરાવી એમને માલૂમ પડ્યું કે, એક બાળક સિવાય બધા અદૃશ્ય થઈ ગયા છે બાળકની

ઉંમર બે કે ત્રણ વર્ષની હતી એનુ નામ જ્યોર્જ હતું ઉટાટિયાથી એ પણ લગભગ મરણતોલ થઈ ગયો હતો, અને એવો નકામો હતો કે આર્કાન્સાસના લોકો એનાથી છૂટે તો રાજી થાય એમ હતુ

જ્યોર્જને ઘેર આણવામા આવ્યો પણ એ એટલો બધો માદલો અને નબળો માલૂમ પડ્યો કે એને કામ ઉપર ચઢાવવાનો જરાય પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો નહિ નોકરોની ઓરડીઓની આજુબાજુ મરઘીના બચ્ચા અને બીજા પ્રાણીઓ સાથે એ પણ ઊછરીને મોટો થયો પોતાના જીવન માટે ખોરાક પણ એ જેમ તેમ કરીને મેળવતો

છતા એ નાનો હબસી છોકરો જીવ્યો એને મળેલી સ્વતંત્રતાનો એણે ઉપયોગ કર્યો જંગલોમા આમતેમ એણે રખડવા માડયુ ત્યાના બધા પ્રાણીઓ અને જીવજંતુઓ સાથે એણે મિત્રાચારી બાધી બધી જાતના ફૂલ અને છોડવાઓની સાથે તે ગાઢ અગત પરિચયમા આવ્યો અને એમના વિષે એણે જ્ઞાન મેળવ્યુ

જેમ જેમ એ મોટો થતો ગયો તેમ તેમ એણે બે દિશાઓમા અસાધારણ વલણ બતાવવા માડયુ : પ્રથમ તો ઘરના બધી જાતના કામકાજમા ખાસ હથોટી અને કાર્યકુશળતા બતાવીને એણે ધ્યાન આકર્ષ્યું. તે ગાધતા અને ગૂથતા બરતા શીખ્યો રંગ પારખવાની એની શક્તિ બહુ નરસ હતી એ ચિત્રકળા પણ શીખ્યો જુદી જુદી જાતના ફૂલો અને છોડવાઓનો એને શોખ તો હતો જ નવરાશના સમયમા જુદી જુદી જાતના ફૂલોના એ સૌથી સરસ અને ચોકસાઈવાળા ચિત્રો કાઢતો અને વનસ્પતિની આકૃતિઓ પણ દોરતો.

બીજું, વનસ્પતિશાસ્ત્રમાં એણે એવું બુદ્ધિચાતુર્ય અને સ્વાભાવિક વલણ બતાવ્યું કે બધાનું ધ્યાન એના તરફ આકર્ષાયું દૃષ્ટાંત તરીકે, જ્યારે જ મળી આવે એવા વિલક્ષણ ફૂલો એકઠાં કરવા માટે કેટલાય કલાકો તે જંગલો અને ખેતરોમાં ગાળતો એક દિવસ એક જણે શોધી કાઢ્યું કે એક ઝાડીમાં એણે એક નાનકડી વનસ્પતિ સંગ્રહવાટિકા ઊભી કરી છે સર્વ પ્રકારની વિલક્ષણ વનસ્પતિ એણે ત્યાં એકત્ર કરી હતી બધી જાતની વનસ્પતિ ત્યાં ઉગાડવામાં એણે કુશળતા પ્રાપ્ત કરી હતી એ વનસ્પતિની કાળજી લેવામાં અને દરેક પ્રકારના જીવજંતુઓ તથા રોગોની સામે તેમનું રક્ષણ કરવામાં એણે ખૂબ ચતુરાઈ દાખવી હતી એ સર્વમાં તે એટલો બધો નિષ્ણાત બની ગયો હતો કે બધાએ એને 'વનસ્પતિ વૈદ'નું નામ આપ્યું હતું

બીજી એક દિશામાં એણે અસાધારણ નૈસર્ગિક શક્તિ બતાવી હતી એ સંગીત બાલ્યાવસ્થામાં જ એક 'ગાનાર' તરીકે હબસીઓમાં એ જાણીતો થયો હતો અને સંભાળ લઈ શકે એવડો થયો. એટલે એણે આમતેમ ભટકવામાં કેટલાક વર્ષ ગાળ્યાં તક મળતાં એ રોપાઉછેરના કાચઘરોમાં (Green Houses) કામ કરતો એક વખત એણે ધોબીની દુકાન (લૉન્ડ્રી) ચલાવી હતી બીજી એક વખતે એક હોટેલમાં એણે મસરચીનું કામ કર્યું હતું સંગીત તથા ચિત્રકળા, અને વસ્તુત લગભગ દરેક જાતની કળામાં એના નૈસર્ગિક શોખ અને શક્તિને લીધે, છેવટે એના મિત્રોનું ધ્યાન આકર્ષાયું એમણે એને દેવળમાં વાજિંત્ર વગાડનારની જગા અપાવી

આ બધા વર્ષો દરમિયાન યુવાન કાર્વર બને ત્યાંથી જ્ઞાન સંપાદન કરી લેતો હતો પુસ્તકો મળી શકતા ત્યારે એમાંથી જ્ઞાન મેળવતો અનુભવમાંથી તો હમેશા જ જ્ઞાન સંપાદન કરતો જ્યાં જ્યાં જતો ત્યાં ત્યાં મિત્રો બનાવતો છેવટે, 'એમીમ'માં આવેલી 'આયોવા'ની ખેતીવાડી કોલેજના બાગખાતામાં રોપાના એક કાચઘરની દેખરેખ રાખવાનું કામ કરવાની એને તક મળી સ્નાતક થયો ત્યાં સુધી તે ત્યાં જ રહ્યો ત્યાર પછી એને ત્યાંના મદદનીશ વનસ્પતિશાસ્ત્રીની જગ્યા આપવામાં આવી એને ત્યાં જે તક મળી એનો લાભ લઈ એણે એનો અભ્યાસ ચાલુ રાખ્યો છેવટે એણે 'પોસ્ટ-ગ્રેજ્યુએટ' નું પ્રમાણપત્ર મેળવ્યું 'એમીમ'માં એ પ્રકારની પદવી સૌથી પ્રથમ એને જ મળી હતી

'આયોવા'ની ખેતીવાડી કોલેજમાં એ હતો ત્યારે કોલેજ જીવનની સર્વ પ્રવૃત્તિઓમાં બીજા વિદ્યાર્થીઓ સાથે એ ભાગ લેતો જેમ કે, કોલેજની એક ટુકડીનો એ 'લફટેનન્ટ' થયો હતો શિકાગોમાં ભરાયેલા 'દુનિયાના મેળા'માં ગવર્નર બોઈસની આગળ એ ટુકડી ચાલતી હતી સંસ્થાનના બધા ભાગોમાં, ફળઝાડ વિષેની સભાઓમાં, એણે લેખો વાચવાનું તથા વ્યાખ્યાનો આપવાનું શરુ કર્યું. ઉત્તરમાં બીજી જાતિના લોકોમાં એમને યશ મળ્યો હતો, છતાં દક્ષિણમાં પોતાની જાતિના લોકોમાં આવી એમને માટે કંઈક કરવાની મિ કાર્વરને ઉતેજારી હતી તેથી ટસ્કેજીમાં આવવાનું જ્યારે એમને નિમંત્રણ મળ્યું ત્યારે એમણે એ ખુશીથી સ્વીકાર્યું સંસ્થાના ખેતીવાડી ખાતાના શાસ્ત્રીય અને પ્રાયોગિક કામની દેખરેખ રાખવાનું કામ એમણે સંભાળી લીધું

એમને જે કોઈ મળે છે એના ઉપર વનસ્પતિવિદ્યાના એમના વિશાળ જ્ઞાનની છાપ પડે છે છતા એમના જેવો વિનયી માણસ મને કદી મળ્યો નથી વસ્તુત તેઓ ખૂબ શરમાળ છે બની શકે એટલો સાદામા સાદો પોશાક તેઓ પહેરે છે. એક જ આભૂષણ તેઓ ધારણ કરે છે અને તે બટનના કાચમા એક ફૂલ! વર્ષના કોઈ પણ સમય દરમ્યાન અધ્યાપક કાર્વર પાસે ફૂલ ન જોવામા આવે એવુ ભાગ્યે જ બને છે એમના કોટની પટ્ટી ઉપર કોઈ ને કોઈ પ્રકારનુ ફૂલ હોય છે જ જંગલમાથી કોઈ વિલક્ષણ પ્રકારના ફૂલનો નમૂનો એમને મળી આવે છે, ત્યારે પોતાના મિત્રોને એ ખાસ કરીને બતાવે છે અને એમા ગૌરવ માને છે

મે એક વખત અધ્યાપક કાર્વરને પૂછ્યુ, 'તમે આટલા બધા શરમાળ છો, છતા આપણા વિભાગના અનેક ઉત્તમ ગોરા અને કાળા લોકોની ઓળખાણ કરવાની વેતરણ શી રીતે કરી શકો છો?' તેમણે જવાબ આપ્યો, 'વનસ્પતિ વિષે હું કંઈક કીમતી માહિતી ધરાવુ છુ એવુ લોકોને માલૂમ પડી જાય છે કે તરત જ તેઓ મારી સાથે ઘણી રાજીખુશીથી અને ઇંતેજારીથી વાતો કરવા મડી પડે છે'

મે મશ્કરીમા કહ્યુ, 'પણ તમે જાહેરાતની કંઈક રીત રાખી હોવી જોઈએ તમે વનસ્પતિ વિષે માહિતી ધરાવો છો એની આટલા બધા લોકોને શી રીતે ખબર પડે છે?'

એમણે કહ્યુ, "વાહ' એ તો આમ છે હું અહીં આવ્યો ત્યાર પછી થોડા વખતમા જ એક દિવસ હું જંગલને રસ્તે જતો હતો મારી બગલમા વનસ્પતિ માટેનો મારો ડબો

હતો વનસ્પતિના રોગ અને દુશ્મન જીવાતોને હું શોધતો હતો એક બાઈએ મને જોયો એને લાગ્યુ કે, આ તો હાથમા વિચિત્ર ક્રીક પેટીવાળો કોઈ બિચારો હબસી ડોસો છે એટલે મને ઊભો રાખીને પૂછ્યુ, 'તમે ફેરિયા છો?' હુ જે કરતો હતો એના વિષે મે એને કહ્યુ એને ખૂબ આનદ થયો, એના રોગ લાગેના ગુલાબને જોતા એણે મને વિનતી કરી એ સબધી શુ કરવુ, એ મે એને બતાવ્યુ — ખરુ પૂછો તો, નીચે બેસીને એને બધુ લખી આપ્યુ "

એમણે પોતાનું કહેવુ આગળ ચલાવ્યુ, આ રીતે, અને બીજી અનેક રીતે, બધે ઢંઢેરો પિટાઈ ગયો કે આ શાળામા એક એવા માણસ છે કે જે વનસ્પતિ સબધી જાણે છે માહિતી મેળવવા અને સલાહ લેવા લોકોએ મને બોલાવવાનુ શરૂ કરી દીધુ'

એક વાત મને યાદ આવે છે કેટલાક વર્ષ પહેલા એક છોડના નામ સબધી તકરાર ઉપસ્થિત થઈ હતી એનુ નામ શુ એ કોઈ જાણતુ નહોતુ છેવટે એક સદ્ગૃહસ્થ બોલી ઊઠ્યા 'નૉર્મલ સ્કૂલમા કાર્વર કરીને એક માણસ છે દુનિયાના ગમે તે છોડ, ઝાડ, પક્ષી, પથ્થર વગેરેનુ નામ તેઓ કહી શકે છે તેઓ જો આનુ નામ નહિ કહી શકે તો પછી બીજે તપાસ કરવી નિરર્થક છે' એક માણસને છોડ લઈને ઘોડા ઉપર રવાના કરવામા આવ્યો, અને તે સસ્થામા અધ્યાપક કાર્વર પાસે આવી પહોચ્યો તેમણે એનુ નામ કહી આપ્યુ અને ઘોડેસવાર પાછો ગયો એ સમય પછી, અધ્યાપક કાર્વરની પ્રયોગશાળામા કોઈ ને કોઈ પ્રકારના નમૂના ન હોય એવુ કદી બન્યુ નથી

મે હમેશા એવો મત જાહેર કર્યો છે કે, જે સમાજમા હબમી રહેતો હોય છે એ સમાજને તે ઉપયોગી થઈ પડવાથી અને બની શકે તો પોતાની જાતને સમાજનુ એક અનિવાર્ય અગ બનાવવાથી, વર્ણભેદના પૂર્વગ્રહોનો સૌથી સરસ રીતે નાશ કરી શકાય છે ગમે તે વિષયમા કોઈ પણ ઉચ્ચ પ્રકારનુ જ્ઞાન વા શક્તિ ધરાવનાર સ્ત્રી કે પુરુષને દરેક મનુષ્ય કે સમાજ જરૂર માન આપે છે એના સમર્થનમા અધ્યાપક કાર્વરના કરતા બીજુ વધારે સારુ દૃષ્ટાત હુ જાણતો નથી જે સ્થાને એમની જરૂર ન હોય એ સ્થાને ઘૂસી જવાની એમનામા જરાય વૃત્તિ નથી પરતુ એમના વિશિષ્ટ જ્ઞાન અને શક્તિને લીધે, દક્ષિણમા બધે બધા વર્ગના કાળા તથા ગોરા લોકો સાથે તેઓ મિત્રાચારી બાધી શક્યા છે દુનિયાના બધા ભાગોમાથી એમના કામ સબધી સતત પૂછપરછ થયા કરે છે કપાસની જુદી જુદી જાતો ઉછેરવાના તેમના અખતરાઓએ કપાસઉછેરની શાસ્ત્રીય શોધખોળોમા રસ લેનાર જમીનદારોમા સૌથી ભારે રસ જાગ્રત કર્યો છે

જ્યોર્જિયામા ઑગસ્ટાના 'ટેબર્નેકલ બૅપ્ટિસ્ટ ચર્ચ' ના પાદરી ડા ચાર્લ્સ ટી વાકર કરતા વધારે જાણીતા હબસી અદ્દગૃહસ્થ દક્ષિણમા ભાગ્યે જ હશે

ડૉ વાકર સબધી ઉલ્લેખ કરતા પ્રેસિડન્ટ વિલિયમ ટૅફ્ટે કહ્યુ હતુ કે તેમણે સાભળેલા વક્તાઓમા તેઓ સૌથી સરસમા સરસ વક્તા હતા ખાનગી વાતચીત દરમિયાન કે જાહેર વ્યાસપીઠ ઉપરથી મે ઘણા વક્તાઓને બોલતા સાભળ્યા છે, પરતુ એમના જેવુ વક્તૃત્વ મને કોઈ પણ કાળા કે ગોરાનુ જણાયુ નથી તેમનુ વક્તવ્ય ખરેખર મત્રમુગ્ધ બનાવે છે

જન્મસિદ્ધ વક્તા મનુષ્યો પ્રત્યે પ્રેમ રાખે છે, પોતાને જે કંઈ જણાવવું હોય તે, સાદી સહેલી અને પ્રવાહી ભાષામાં અને બીજાઓને રસ પડે અને એમના હૃદયો સ્પર્શ, એ રીતે રજૂ કરવાની કળા એની પાસે હોય છે ડૉ નૉકરની વાતચીત માફક, એમના વ્યાખ્યાનોમાં પણ એવા જન્મસિદ્ધ વક્તાની મોહિની રહેલી છે

એમના ગામ ઑગસ્ટાની શેરીઓમાં ડૉક્ટર નૉકરને ઊભેલા જોવા એ કંઈ અસામાન્ય વાત નથી દક્ષિણના લોકોને એ પ્રમાણે નિરાંતે ઊભા રહેવાની ટેવ હોય છે ડૉ નૉકર એ પ્રમાણે કોઈ શેરીના એકાદ ખૂણે અથવા તો કોઈ ગાંધીની દુકાન આગળ ઊભા રહેતા તેમની આસપાસ લોકોનું ટોળું, તેઓ શું કહેશે એ સાંભળવાના હેતુથી જ, એકત્ર થતું આ પ્રમાણે ઘણી વાર બનતું એમ કહેવાય છે કે ઑગસ્ટાની ૫૬૨ હજારની વસ્તીમાંથી અર્ધા કરતાં પણ વધારે માણસોનાં નામ તેઓ જાણે છે જ્યારે એમાંનો કોઈ માણસ એમને શેરીમાં મળી જાય છે ત્યારે ત્યાં થોભવાનું તેમને મન થઈ આવે છે થોભીને તેઓ એના કુટુમ્બના બીજા માણસોની ખબરઅંતર પૂછે છે દરેક જણનું કેમ ચાલે છે અને પોતે એને છેલ્લા મળ્યા ત્યારથી તેમનામાંના કોઈ એકાદનું શું થયું છે એ હકીકત જાણવા તેઓ તેને પ્રશ્નો પૂછે છે

જો કોઈ ઓળખીતો એમને થોભાવવામાં ફાવી જાય છે તો થોડા જ વખતમાં ઘણે ભાગે બીજા મિત્રો અને પિછાનવાળાઓ ત્યાં આસપાસ ટોળે વળી જાય છે તેઓ તરત જ તરેહવાર વિનોદી વાર્તાલાપ શરૂ કરે છે દુનિયાના જુદા જુદા

ભાગોમા પ્રવાસ દરમિયાન એમણે જે કઈ સાહસ ખેડ્યા હોય છે એમાથી એકાદ સાહસનુ તેઓ વર્ણન કરે છે, અથવા કોઈ જાહેર પ્રશ્નની ચર્ચા પણ ઉપાડે છે ટુચકાઓ સહિતનો, આવા તાદૃશ વર્ણનવાળો વાર્તાલાપ સાભળવામા લોકોને એટલો બધો રસ પડે છે કે, શહેરના એ વિભાગમા થોડાક વખત સુધી તો કામકાજ રોકાઈ જાય છે.

ડૉ વૉકર એક મહાન વાર્તાકાર છે દતકથાઓનો તો એમની પાસે મોટો ભડાર છે. દલીલોમા પોતાના મુદ્દાને ભારપૂર્વક રજૂ કરવા અથવા તો કોઈ ટીકાને બળવત્તર બનાવવા દંતકથાઓનો ઉપયોગ કરવાની એમનામા અદ્ભુત કળા છે. હબસી પરિષદ વખતે ટસ્કેજીમા તે કેટના આવ્યા ત્યારે એમણે કહેલુ મને યાદ આવે છે ઓગસ્ટાની 'વૉકર બૅપ્ટિસ્ટ એસોસિયેશને' પડોશના ખેડૂતો માટે સ્થાપેલી શાળામા તેઓ જે કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા એના સબધી કહેતા હતા. તે કહેતા કહેતા તેઓ હબસી ખેડૂત, એની તક, અને એની પ્રગતિ, એ સબધી કહેવામા ઊતરી પડયા. તેમણે કહ્યુ કે, સિનેટર ટિલમેને એક વખત ફરિયાદ કરી હતી કે, હબસી ખેડૂત જેટલો દેખાડો કરે છે એટલો અજ્ઞાન નથી, અને પછી તેમણે આ વાત કહી સભળાવી અમારા વિભાગમા એક હબસી વૃદ્ધ ખેડૂતે એક ગોરા પાસેથી ચોથાઈ કહેવાતી પદ્ધતિથી જમીન સાથે રાખી હતી કરાર પ્રમાણે સાથ પેટે પાકના ચોથો ભાગ ગોરાને મળવાનો હતો

જ્યારે પાકના ભાગ પાડવાનો સમય આવ્યો ત્યારે એવુ બન્યુ કે, કપાસ ફક્ત ત્રણ ગાડા જેટલો જ નીકળ્યો અને આ ત્રણે ગાડા ખેડૂત પોતાની વખારમા નાખી આવ્યો.

અલબત્ત, જમીનના માલિકે વાંધો ઉઠાવ્યો એણે કહ્યુ, ‘જો કાકા, એ કપાસનો ચોથો ભાગ આપવાનુ તમે મને વચન નહોતુ આપ્યુ ?’

તેણે જવાબ આપ્યો, ‘હા શેઠ સાહેબ, એવુ જ હતુ. પરતુ હુ અતિ દિલગીર છુ કે ચોથો ભાગ જ છે નહિ ’

‘એમ કેમ ?’ જમીનદારે પૂછ્યુ

તેણે કહ્યુ, ‘ચોથો ભાગ છે જ નહિ, કેમ કે ફક્ત ત્રણ જ ગાડા કપાસ છે, અને કપાસનુ ચોથુ ગાડુ છે જ નહિ !’

ડોક્ટર વોકર મનોરજક વાર્તાલાપ કરનાર અને એક મહદયી મિત્ર છે એટલુ જ નહિ, પરતુ એક ધર્મોપદેશક તરીકે પણ તેમણે અજબ યશ મેળવ્યો છે ન્યૂ યોર્કમા હતા ત્યારે ‘માઉ ટ ઓલિવેટ બેપ્ટિસ્ટ ચર્ચ’ના પાદરી તરીકે તેઓ જે પ્રવચનો અને ઉપદેશ આપતા, એની પ્રશસાના લેખો ત્યાના વર્તમાનપત્રોમા ઘણી વખત આવતા

ડોક્ટર વોકર એક અસાધારણ જાહેર વ્યાખ્યાતા તો છે જ એ ઉપરાન્ત તેમનામા વ્યાવહારિક બુદ્ધિ પણ ઘણી છે આ સબધી મને કેટલાક દષ્ટાંતો યાદ આવે છે ખાસ કરીને એક સમયે એમણે એ સદગુણ તરી આવે એવી રીતે કામ કર્યું હતુ ઈ સ. ૧૮૮૬મા ‘સેન્ટ લુઈ’મા ‘નિગ્રો બેપ્ટિસ્ટ’ના રા ટ્રીય સઘની સભા હતી આ સભામા એક જણે ‘સધર્ન ઓસ્ટ્રેસિઝમ’ (દક્ષિણમા બહિષ્કાર) એ વિષય ઉપર વ્યાખ્યાન આપ્યુ તેમા તેણે દક્ષિણના ગોરા સેપ્ટિસ્ટો ફક્ત શોભાના પૂતળા જ છે, તથા ગોરાઓ અને કાળાઓ માટે જુદા જુ I સ્વર્ગો છે એવુ માનનારા તેઓ છે એમ કહી, તેમને ભાડ્યા

પાછળથી એ સભામાં જ્યારે ડૉક્ટર વૉકરને આ ટીકાઓનો જવાબ આપવાની તક મળી, ત્યારે તેમણે એક એ બાબતનો સભા સમક્ષ નિર્દેશ કર્યો કે, થોડાક માસ અગાઉ 'દક્ષિણના બૅપ્ટિસ્ટ મંડળે' એક ઠરાવ પસાર કરીને દક્ષિણના હબસી બૅપ્ટિસ્ટ લોકોમાં ધાર્મિક કાર્ય માટે ૧૦,૦૦૦ ડૉલર ખર્ચવાનું નક્કી કર્યું છે. ત્યાર બાદ આગલા દિવસે વક્તાએ જે ટીકા કરી હતી એનો વિરોધ કરતો એક ઠરાવ તેમણે ઘડી કાઢ્યો અને સભાએ તે પસાર પણ કર્યો એમનું વ્યાખ્યાન અને આ ઠરાવ દક્ષિણના ઘણા વર્તમાનપત્રો તથા ધાર્મિક મુખપત્રોએ પ્રસિદ્ધ કર્યાં, અને તેનાથી લોકલાગણીમાં સારો ફેર પડ્યો અને બન્ને જાતિઓ વચ્ચે સારી સમજૂતી પેદા થઈ

ઑગસ્ટામાં આવેલા એમના હાલના નિવાસસ્થાનથી આશરે સોળ માઈલ દૂર, જ્યૉર્જિયા સંસ્થાનના રિચમંડ પરગણાના હેફ્ઝિબા નામના નાના શહેરમાં, ડૉક્ટર ટી ચાર્લ્સ વૉકરનો જન્મ થયો હતો એમના પિતા એમના માલિકના ગાડીવાનનું કામ કરતા હતા એ ઉપરાંત ઈ સ ૧૮૪૮માં ગુલામોએ રચેલા એક નાના દેવળના તેઓ 'ડીકન' (પાદરીની એક ઊતરતા પ્રકારની પદવી) પણ હતા એમના કાકા એ દેવળના પાદરી હતા. ડૉક્ટર વૉકર ધર્મોપદેશકના વંશજ છે. એમના એક કાકા, રેવરન્ડ જોસેફ ટી વૉકરના નામ ઉપરથી 'વૉકર બૅપ્ટિસ્ટ ઍસોસિયેશન' નામ પાડવામાં આવ્યું છે. તેમના દેવળના ભક્તજનો, જેઓ ગને ગુલામ હતા, તેમણે પૈસા ખર્ચી તેમને ગુલામીમાંથી મુક્ત કરી સ્વતંત્ર બનાવ્યા હતા ઈ. સ ૧૮૮૦માં, ડૉક્ટર વૉકરે મૂકેલા ઠરાવ

અનુસાર આ જ વોકર એસોસિયેશને ઠરાવ પસાર કર્યો હતો કે, 'વોકર બૅપ્ટિસ્ટ ઇન્સ્ટિટ્યૂટ' નામથી હબસી બાળકો માટે એક નૉર્મલ સ્કૂલ સ્થાપવી પ્રારભથી જ આ શાળાને ડૉક્ટર વોકરની સતત અને અવિશ્રાન્ત સહાય મળ્યા કરી છે

આ દરમ્યાન એમણે બીજા પણ સારા કાર્યોમા રસ લીધા કર્યો છે 'ઑગસ્ટસ સેન્ટિનલ' નામના પત્રની એમણે સ્થાપના કરી છે ઈ સ ૧૮૯૧મા તેઓ તીર્થયાત્રાએ નીકળ્યા હતા ત્યારે તેનુ વર્ણન તેમણે એ પત્ર ઉપર લખી મોકલ્યુ હતુ પરિણામે એ પત્ર ઝળકી ઊઠ્યુ અને એની ખપતમા ખૂબ વધારો થયો ઈ સ. ૧૮૯૩મા, ઑગસ્ટામા 'નિગ્રો સ્ટેટ ફેર' (હબસી સસ્થાનનો મેળો) એ નામની પ્રવૃત્તિ શરૂ કરનારી વ્યક્તિઓમા તેઓ પણ એક હતા એ મેળો ત્યારથી ઘણો સરસ રીતે ચાલે છે ધર્મ ખાતાને અગે તેમણે બીજુ પણ એક સાહસ શરૂ કરી ચલાવ્યુ હતુ 'ટેમરનકલ ઓલ્ડ ફોક્સ હોમ' નામનો વૃદ્ધાશ્રમ સ્થાપ્યો હતો સસ્થાનની ધાર્મિક અને કેળવણીવિષયક બધી પ્રવૃત્તિઓમા એમણે આગળપડતો ભાગ લીધો છે એ ઉપરાત, રાજકીય પ્રવૃત્તિમા પણ એમણે કેટલેક અશે ચચુપ્રવેશ કર્યો છે સસ્થાનની કારોબારી સમિતિના તેઓ એક સમયે સભ્ય બન્યા હતા

ડૉક્ટર વોકરની એ બહુવિધ પ્રવૃત્તિઓ ઉપરાત બીજી અન્ય દિશાઓમા એમણે જે કઈ કર્યું છે એ બધાની પેલી પાર જોતા જણાય છે કે, તે એવા માણસ છે કે જેમણે પ્રત્યક્ષ જીવન જેવુ જોયુ તેવુ સ્વીકારીને તેમાથી મળતી તકોનો લાભ પોતાને અને પોતાની કોમને માટે સાધી લીધો છે

તેઓ ચળવળિયા બન્યા નથી, અને દેશમાં કે જાતિઓમાં પડી ગયેલા બે વિભાગના લોકો વચ્ચે શાંતિ અને શુભ ભાવના પ્રવર્તે એને માટે એમણે કોઈના કરતાં પણ વધારે પ્રયત્ન કર્યો છે સંયુક્ત સંસ્થાનોમાંના, લગભગ બીજા કોઈ પણ શહેર કરતાં, જ્યોર્જિયાના આગસ્ટા શહેરમાં હબસીઓ અને ગોરાઓ વધારે સુખશાંતિથી અને સમાધાનપૂર્વક રહે છે એ મોટે ભાગે એમની અસરને આભારી છે.

ડૉક્ટર વૉકરના જીવનનો મુદ્રાલેખ હું એમના પોતાના જ શબ્દોમાં જણાવું તેમણે કહ્યું છે, 'મારો દાવો છે કે, કૃતઘ્ની બનવાનો ગુનો હું કદી કરીશ નહિ, મિત્રનો ત્યાગ કરીશ નહિ, અને દુશ્મનને સામો પ્રહાર કદી કરીશ નહિ '

ડૉક્ટર વૉકર અને એમના જેવી બીજી અનેક વ્યક્તિઓને લીધે જ, મારી જાતિના લોકો માટે હું માન ધરાવું છું, એટલું જ નહિ પરંતુ એક પ્રકારનું ગૌરવ પણ અનુભવું છું.

શુદ્ધ આફ્રિકન લોહીનો અને મિશ્ર જાતિનો એ બે પ્રકારના મનુષ્યોનું તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ મૂલ્ય કેટલું, એ પ્રશ્નનો જવાબ આપવાના પ્રયત્નમાં, જીવનના જુદા જુદા ક્ષેત્રોમાં કંઈક પ્રખ્યાતિ પ્રાપ્ત કરેલી પાંચ મહાનુભાવ વ્યક્તિઓ સંબંધી મેં ઉલ્લેખ કર્યો છે બીજી સેંકડો એવી વ્યક્તિઓનાં નામ હું આપી શકત કે જેઓ એટલી બધી જાણીતી નથી અથવા આગળપડતી તરી આવતી નથી, છતાં જેઓ પોતાની જાતિની તથા પોતાના દેશની પોતાની નમ્ર રીતિએ સેવા બજાવી રહી છે. અહીં હું એક હકીકત પણ કહું ટસ્કેજીમાં મારો ત્રીસ વર્ષનો અનુભવ છે ત્યાંના વિદ્યાર્થીઓમાં શુદ્ધ હબસી લોહીના વિદ્યાર્થીઓની કદાચ બહુમતી નથી છતાં આખાય શિક્ષણ-

ક્રમમાં સૌથી ઉત્તમ સાબિત થનાર વિદ્યાર્થીને, અમે જે સ્નાતકવર્ગમાં 'વૅલિડિક્ટોરિયન' નામની ઉચ્ચમાં ઉચ્ચ પદ્વી એનાયત કરીએ છીએ, એ બન્ને વર્ગના વિદ્યાર્થીઓમાં, લગભગ સરખે ભાગે વહેંચાયેલી છે.

તેમ છતાં, મને પોતાને તો લાગે છે કે, કોઈ પણ વ્યક્તિ, જાતિ કે વર્ગની શક્તિઓ સંબંધી અગાઉથી નિર્ણય કરવા મારેની ચર્ચા એ, ખરું પુછાવો તો, બિનલાભકારી છે. પહેલી વાત તો એ છે કે, વ્યક્તિઓની માફક જાતિઓમાં પણ જુદા જુદા સદ્ગુણો અને સેવા કરવાની જુદી જુદી શક્તિઓ હોય છે. એમ હોવાથી, ડહાપણની વાત એ છે કે, દરેક વ્યક્તિને વૃદ્ધિ અને વિકાસની તક આપવી, કે જેથી એ વ્યક્તિ વધારેમાં વધારે ઉપયોગી બનવાની લાયકાત મેળવે. કોઈ પણ વ્યક્તિ વા જાતિને, દબાણથી નહિ પણ સ્વતંત્ર રીતે, એ સ્થાન શોધી કાઢવા દેવામાં આવે, ત્યારે એ વ્યક્તિ વા જાતિ જાતે સુખી અને સંતોષી તો બનશે જ; પણ એ ઉપરાંત, સમાજના બીજા બધા મનુષ્યો સાથેનો તેનો સંબંધ, સ્વાભાવિક રીતે જ, બને એટલો વધુમાં વધુ સુખભરેલો થશે.

બીજી વાત એ યાદ રાખવાની છે કે, માનવી જીવન અને માનવસમાજ એવાં કોયડારૂપ છે કે, કોઈ પણ વ્યક્તિ વા જાતિમાં કેટલી શક્તિઓ છુપાયેલી પડી છે એનો કોઈ નિર્ણય કરી શકે એમ નથી. પોતાની જાતને અને બાકીની બધી દુનિયાને સૌથી વધુ ઉપયોગી થઈ શકવાને માટે, વ્યક્તિ વા જાતિએ સામાન્ય જીવનમાં પોતાનું સ્થાન શોધી લેવાનું કામ કેળવણી દ્વારા અને જીવનની જુદી જુદી બધી પ્રવૃત્તિઓમાં

તથા સંબંધોમાં મહેનત કરતાં કરતાં અને પ્રયોગો દ્વારા જ સંભવિત બની શકે છે.

આના કરતાં બીજું જો માનીએ તો, જે સ્વતંત્ર સંસ્થાઓના છત્ર તળે આપણું જીવન ચાલે છે અને જેમને જન્માવવામાં સૈકાંઓથી મહેનત અને પ્રયત્ન આપણે ખર્ચ્યાં છે, તે સંસ્થાઓ અને તે સૈકાંની કિંમત નથી, એમ કહેવા જેવું થાય.

૧૦

યુરોપમાં છોટામોટાનો મેળાપ

સંયુક્ત સંસ્થાનોમાં બધા વર્ગના લોકોનો મેળાપ કરવાથી મને એક પ્રકારનું શિક્ષણ મળ્યું છે. મારે નદભાગ્યે, યુરોપના જુદા જુદા વર્ગના લોકોના સંસર્ગમાં આવવાથી મને ઘણું જ્ઞાન મળ્યું છે.

યુરોપના પ્રવાસ દરમિયાન, ઈ. સ. ૧૯૧૦ની આખરમાં, પોલેન્ડની પહેલાંની રાજ્યધાની, ક્રેકો શહેરની મેં મુલાકાત લીધી હતી. ત્યાંજે અમારા નિયત સ્થાને અમે પહોંચ્યા તે અગાઉ આખો દિવસ મુસાફરીમાં ગયો હતો, તેમાં કોઈ પણ અમેરિકન કે અંગ્રેજમાં વાતચીત કરી જાણનાર અમને મળ્યો નહોતો. પરિણામે, આખાય જીવનમાં કદી પણ નહિ અનુભવેલી એવી એકલતા મને લાગવા માંડી હતી. એથી, બાનમાથી બહાર આવતાં, તરત ઓળખાય એવા અમેરિકન ઉચ્ચારણવાળા, 'મને માફ કરજો, પણ આપ બૂકર ટી વૉશિંગ્ટન તો નહિ?' એવા શબ્દો મારા કાને પડ્યા, ત્યારે મને જરા નવાઈ લાગી.

મેં જવાબ આપ્યો, 'હા, એ હું છું,' અને તેમને જણાવ્યું કે, યુરોપના આવા એક દૂરના ખૂણામાં મારી જાતનો અવાજ સાંભળીને મને ઘણો આનંદ થયો છે. થોડી મિનિટોમાં તો હું એક એવા માણસની સાથે હોટેલની અદબગાદવમાં

પડી ગયો કે જે, હું જે પ્રદેશ — પશ્ચિમ વર્જીનિયામાંથી આવતો હતો, તે જ પ્રદેશનો એક વખત નિવાસી હતો, એમ એણે મને કહ્યું મૂળ તો એ પોલેન્ડથી આવ્યો હતો એક પોલિશ યહૂદી એ હોવો જોઈએ એવો મને શક છે. પૂર્વ અને દક્ષિણ યુરોપના દરેક ભાગમા એવા પાછા મોકલેલા પરદેશગામી યહૂદીઓ ઘણા જોવામા આવે છે

બીજે દિવસે, એક અતિ બુદ્ધિમાન અમેરિકન બાઈનો મને મેળાપ થયો એ બાઈ મૂળ પોલિશ જાતિની હતી મારી હોટેલના માલિક, એક પોલિશ ઉમરાવની પત્ની એ નીકળી. એ બાઈએ જ મને, હુ ક્રેકોમા છુ તો, પોલિશ દેશભક્ત 'કોસિયુસ્કો'ની કબરની મુલાકાત લેવાની સલાહ આપી હતી એ દેશભક્ત વિષે શાળામા હુ શીખ્યો હતો કે, એ એક ક્રાન્તિકારી વીર હતો, જૂની દુનિયામા પોતાના દેશની સ્વતંત્રતા માટે જ્યારે જરાય આશા ન રહી, ત્યારે નવી દુનિયામા સ્વતંત્રતાની સ્થાપનામા સહાય કરવા એ સમુદ્ર પાર ગયો હતો

સ્વાતંત્ર્ય માટેની લડતની શરૂઆતમા અમેરિકા માટે કોસિયુસ્કોએ જે કર્યું હતુ એની માહિતી હુ મારા શાળોપયોગી ઇતિહાસમા ભણ્યો હતો પરંતુ, મારી પોતાની જાતિની સ્વતંત્રતા અને કેળવણી માટે, કોસિયુસ્કોએ જે કંઈ કર્યું હતુ, એની ખબર તો ક્રેકોમા એના વિષે મારુ ધ્યાન ખેચવામા આવ્યુ ત્યારે જ મને પડી

ઈ સ. ૧૭૯૭મા આ દેશની બીજી મુલાકાત પછી, કોસિયુસ્કોએ આ દેશમા આવેલી પોતાની મિલકતનુ

વસિયતનામું કરી, તેનો અમુક ભાગ થૉમસ જેફર્સનને* એક ન્યાસ તરીકે સોંપીને ઠરાવ્યું હતું કે, હબસી ગુલામોની સ્વતંત્રતા ખરીદવાના કામમાં તથા વેપાર ઉદ્યોગ અને બીજી રીતે તેમને સહાય કરવામાં એ ન્યાસનો ઉપયોગ કરવો

એના મૃત્યુ બાદ નીવાર્ક (ન્યૂ જર્સી) માં હબસીઓ માટે 'કોસિયુસ્કો સ્કૂલ'ના નામે એક શાળા સ્થાપવામાં આવી હતી, અને એના લાભાર્થે ૧૩,૦૦૦ ડૉલર જેટલી રકમ મૂકવામાં આવી હતી

આ પોલિશ દેશભક્તને ક્રૅકોના એક દેવળમાં દાટવામાં આવ્યો છે, જે દેવળ પોલૅન્ડનું 'વેસ્ટ મિન્સ્ટર ઍબી'× છે એ દેશના માનવંતા પુરુષોના સ્મારકોથી એ દેવળ ભરપૂર છે એ દેવળની આરસની ફરસબંધી નીચેના ભોંયરામાં 'કોસિયુસ્કો' સૂતેલો છે એની કબર ઉપર દૃષ્ટિપાત કરતાં હું વિચારવા લાગ્યો કે, ઓહો દુનિયા કેટલી નાની છે લોકો! એકસૂત્ર બાંધનાર સમાન હિત તંતુઓ કેવા વિલક્ષણ રીતે ઓતપ્રોત છે! સ્વદેશથી કેટલેય દૂર, જીવનમાં જે કદીય આશા નહિ રાખી હોય એટલે દૂર, આ અજાણી ભોમમાં હું ઊભો હતો, અને છતાં હું એક એવા માનવીને માન આપી રહ્યો હતો કે જેણે, સંયુક્ત સંસ્થાનોમાં મારી જાતિના લોકો માટે સૌથી પ્રથમ જ એક સ્થાયી શાળાની સ્થાપના કરી તમને ઋણી બનાવ્યા હતા'

કોસિયુસ્કોની કબરની મુલાકાત લીધી ત્યારે મેં, મારી જાતિના વતી, એના ઉપર એક ગુલાબનું ફૂલ મૂક્યું

* અમેરિકાના ત્રીજા પ્રમુખ

× ઇંગ્લંડના રાજરાણી અને મહાન પુરુષોનું કીર્તિમંદિર

થોડાક દિવસ પછી ટ્રેન અને ગાડાવાટે મે એક દિવસની મુસાફરી કરી અને પોલેન્ડના દૂરના એક ગ્રામ વિભાગની મુલાકાત લીધી એ પ્રદેશના જરા વધારે પ્રાથમિક અવસ્થાના ખેડૂતનુ જીવન કેવા પ્રકારનું હોય છે એ સબંધી મારે કંઈક ખ્યાલ મેળવવો હતો દૂરના ઊચા પહાડી પ્રદેશમા આવેલા, ઘાસથી છાઈ લીધેલા ઝૂપડાના એક સમૂહ આગળ અમે થોભ્યા અંદરથી એમના ઝૂપડા કેવા દેખાય છે એ મારે જોવુ હતુ, તેથી મે એક ઝૂપડાનુ બારણુ ઠેલ્યુ અને અંગ્રેજીમા પૂછપરછ કરી મે તો એવી આશા રાખી હતી કે, નહિ સમજી શકુ એવી એકાદ ભાષામા મને જવાબ મળશે પરતુ એક માણસે જ્યારે ઠીક ઠીક અંગ્રેજીમા મને જવાબ આપ્યો ત્યારે મને અચબો થયો તેણે મને કહ્યુ કે, 'મિચિગાન'ના 'ડેટ્રાઇટ'મા તે ઘણા લાબા સમય સુધી રહ્યો હતો મારા સગાથી ડો રોમર્ટ ઈ પાર્ક એ શહેરમા રહેતા હતા, એટલે તેમણે તરત જ એની સાથે પરિચય હોય તેમ 'કોલિસિન્સ્કિ' (Kolisinski) નામના એક બળવાખોર પાદરીની વાત માડી દીધી એ શહેરમા પોલિશ વસાહતનો એ એક આગેવાન હતો

એ પહેલા, એક અઠવાડિયા અગાઉ, સિસિલીના એક સૌથી જગલી વિભાગમા આવેલી 'કેમ્પો ફ્રેન્કો'ની ગધકની ખાણોની મે મુલાકાત લીધી હતી એ ખાણોના એક સૌથી ઊંડાણના પ્રદેશમા એક માણસ મને એવો મળી આવ્યો હતો કે જેણે પશ્ચિમ વર્જીનિયામા ખાણિયા તરીકે કામ કર્યું હતુ. વર્ષો અગાઉ કોલસો ખોદવાનુ કામ એ જ વિભાગમા હું શીખ્યો હતો

યુરોપમાં બને મને જે એક અનુભવ થયો એના સૂચક આ કિસ્સાઓ છે. દેશના દૂર દૂરના ભાગોમાં મને એવા લોકો મળશે કે જેમણે અમેરિકા વિષે કદાચ સાંભળ્યું જ નહિ હોય એમ જ્યાં મેં ધારેલું, ત્યાં એવા માણસો મળી આવતા કે જેઓ મારી જ ભાષા બોલતા એટલું જ નહિ, પરંતુ એમનો લગભગ જાણે કે હું દેશભાઈ હોઉં, એમ મારો આદરસત્કાર કરતા. આ બધાથી મને એક પૂર્વે કદી નહિ પડેલી તેવી સમજ પડી કે, યુરોપનું જીવન, તેના પ્રશ્નો અને તેના લોક અમેરિકાને કેટલી ગાઢ નિકટતાથી સ્પર્શે છે અને અસર કરે છે' પરંતુ, તેમાંથી જ એ પણ મારા ધ્યાન ઉપર આવ્યું ને મેં એનો અભ્યાસ કર્યો કે, સામેથી અમેરિકા યુરોપ ઉપર કેવી વિલક્ષણ અને મને નવાઈ પમાડતી અસર ઉપજાવે છે!

એકંદરે મેં યુરોપની ત્રણ મુલાકાતો લીધી છે. કેટલાંક વર્ષ ઉપરની મારી પહેલી મુલાકાત*વખતે, એનો કોઈ પણ ચોક્કસ હેતુ મારા મગજમાં નહોતો. પ્રવાસના રાજમાર્ગે હું ગયો હતો, અને ઇંગ્લૅન્ડનો શિષ્ટ અને અમલદાર વર્ગ જેને હું કહું તે તથા યુરોપના કેટલાક ભાગો મેં જોયા. દાખલા તરીકે, લન્ડનમાં અમેરિકન એલચી, નામે જોસેફ એચ. ચોટે મને ખાણું આપ્યું હતું; 'વિન્ડસર કેસલ'ના રાજમહેલમાં મહારાણીના બપોરના નાસ્તાના નોતરાનું માન મને મળ્યું હતું. સંયુક્ત સંસ્થાનોના હાલના ઇંગ્લૅન્ડ એલચી, નામે જેમ્સ બ્રાઇસનો મેં પરિચય કર્યો હતો, અને એ ઉપરાંત હું ઘણા પ્રખ્યાત માણસોને મળી શક્યો હતો. તેમનાં નામથી હું પરિચિત હતો, કેમ કે તેઓ દુનિયાના કાર્યના કોઈ ને કોઈ અમલના અંગમાં ભાગ ભજવનારા હતા.

મારી છેવટની મુસાફરી વખતે મે નિશ્ચય કર્યો હતો કે, મુસાફરીના ધોરી માર્ગનો બની શકે એટલો મારે ત્યાગ કરવો, અને જેમનું જીવન નથી શિષ્ટ કે નથી સુંદર કે આકર્ષક એવા પ્રમાણમાં ગરીબ લોકોની સ્થિતિનો કંઈક ખ્યાલ મેળવવો. મારી આ મુસાફરીનો હેતુ, રાજકીય અને સામાજિક બાબતોમા લગભગ સમાન સ્થિતિએ મુકાયેલી એવી, યુરોપ તથા મારા પોતાના દેશની આમજનતાની હાલત બની શકે એટલી સરખાવી જોવાનો હતો હું માનતો હતો કે, યુરોપની આમજનતા જે મુશ્કેલીઓમા અને બોજાઓ તળે રહે છે અને કામ કરે છે, એ જો અમેરિકાના હબસીઓ જાણે, તો તેઓને માલૂમ પડશે કે, એમની સ્થિતિ, ઘણી વાર તેમને મનાવવામા આવે છે તેવી નિરાશ થવા જેવી જરાયે નથી

યુરોપના તળેના થરના લોકોની સ્થિતિનો પરિચય મેળવવાની મારી ઇચ્છાનુ એક બીજુ પણ કારણ હતું કેટલાય વર્ષોથી મારી ખાતરી થયેલી છે કે, યુરોપના જુદા જુદા ભાગોમા ગરીબ વર્ગના લોકો માટે જે કામ કરવામા આવતું હતુ તેની, અને દક્ષિણની હબસી આમ જનતા માટે ટસ્કેજીમા હું જે કાર્ય કરી રહ્યો છુ એની વચ્ચે, એક ઘણો જ ગાઢ સબંધ રહેલો છે દક્ષિણના હબસીનો ઇતિહાસ અને યુરોપના ગોરાનો ઇતિહાસ એ બેમા ઘણો જ તફાવત છે છતા મારી ખાતરી હતી કે, બેઉના જીવનમા સમાન એવા ઘણા મુદ્દાઓ છે. એક બાજુ હબસી કાળી પ્રજા છે, જે ગુલામીમાથી સ્વાતંત્ર્ય મેળવવા મથે છે બીજી બાજુ ગોરો છે, જે પ્રમાણમા જરા નરમ પ્રકારની પરાધીનતા અને ગુલામીમાથી ઊંચે ચડી રાજકીય અને આર્થિક આઝાદીને સ્થાને પહોચવા

મથે છે. અને બેઉએ આ લાંબી મુદ્દર કરવા માટે, એકમા આખી પ્રજાએ અને બીજામા એક વર્ગે, સાધન વાપર્યું છે તે ઘણે અંશે એક છે.

પણ એ જવા દો. આ લોકમાં એમને જ કારણે મને રસ હતો જે વ્યક્તિ વા જાતિ ગુલામીમાથી બહાર આવી છે તેને, જે વ્યક્તિ વા જાતિએ એ જ મુદ્દર વા એનો અંશ કર્યો હોય, તેનામાં એક વિલક્ષણ જાતનો રસ કે સહાનુભૂતિ થયા વગર રહેતા જ નથી.

ઉનાળામા છેવટના ભાગમા હુ લંડન પહોચ્યો હતો એ સમયે શિષ્ટ ગણાતા બધા લોકો, બધા પ્રખ્યાત અને પૈસાદાર લોકો, રજાઓ ગાળવા દુનિયાના બીજા ભાગોમાં જતા રહ્યા હતા. આ લોકો પૂરતુ તો, લડન શહેર ઉનાળામા બધ કરી દીધેલા, શિયાળાના નિવાસસ્થાન સમાન જ હતું પરતુ બાકીના સાઠ લાખ મનુષ્યો કે જેમનો પરિચય આ પ્રવાસ દરમિયાન મેળવવાનુ મે ઠરાવ્યુ હતું, તેઓ તો ત્યા જ હતા

એક યા બીજી રીતે, મેં ગરીબ વર્ગોનું જીવન મારી પેઠે જોયુ, ખાસ કરીને 'ઇસ્ટ લડન' કહેવાના વિશાળ ભાગના ગરીબોનું લડનનો આ ભાગ લગભગ ગરીબ અને મજૂર વસ્તીથી ભરેલો છે. ગલે હુ રખડતા નીકળતો, અને શહેરના અંધારામા અધારા ખૂણા ખોળીને હુ ખૂંદી વળતો. એક ગલે ટેમ્સ નદીના બધ ઉપર, દિવસ દરમિયાન નદીના કિનારે આમતેમ બટકે અને રાત્રે રૂમમાથી ઉપર સૂર્ય ત્યાં જોતા, એ મહાન શહેરના કેટલાય દુખી, સમાજનાં દરસાં કે અસ્પૃશ્ય જેવાં માણસો સાથે મે વાતચીત કરી બીજે એક સમયે,

મેં દારૂની દુકાનો તથા હોટેલોની મુલાકાત લીધી. ગરીબ વર્ગનાં સ્ત્રીપુરુષો ત્યાં રાત્રે દારૂ પીવા એકઠાં થાય છે અને ગામગપાટા હાંકે છે. શહેરના વધારે ગરીબ વર્ગના કેટલાક લત્તાઓમાં આવેલી પોલીસ કચેરીઓમાં હું ફર્યો. ઘણા કમનસીબ માણસો નિષ્ફળ નીવડી, પોલીસના હાથમાં કોઈ ને કોઈ રીતે સપડાઈ જાય છે, તેમના પ્રત્યે લંડનની પોલીસ કચેરીઓ કેવી રીતે વર્તે છે એ જોવાની તક મને ત્યાં મળી.

ઑસ્ટ્રિયા, ઈટલી અને ડેન્માર્કના કૃષિ-પ્રદેશોના ખેડૂતોનો પરિચય કરી લેવામાં મારા સમયનો બને એટલો મોટો ભાગ મારે કાઢવો, એવી મેં યોજના કરી હતી.

લંડન શહેરના મજૂરોની સ્થિતિનો વિચાર કરતાં જ, ઉપર જણાવેલા દેશોના ગ્રામવિભાગના ખેડૂતોની સ્થિતિનો મને કેટલેક અંશે ખ્યાલ આવે છે. કેમ કે લંડન શહેર વસ્તીની બાબતમાં દુનિયામાં સૌથી મોટું શહેર છે; અને ઇંગ્લંડની આમ-જનતા ખેતીથી તદ્દન વિમુખ બની ગઈ છે. ઑસ્ટ્રિયા, ઈટલી અને ડેન્માર્ક એ કૃષિપ્રધાન દેશ છે. એક રશિયાને બાદ કરતાં, આ દેશોના લોકો બીજા કોઈ પણ દેશના લોકો કરતાં ખેતી ઉપર વધારે અવલંબે છે.

યુરોપના જે જુદા જુદા દેશોની મેં મુલાકાત લીધી હતી એ બધા દેશોની આમ-જનતાની સ્થિતિનું વિગતવાર વર્ણન કરવું એ મારે માટે અશક્ય છે. હું ધારું છું કે સામાન્ય રીતે, ખેતી ઉપર અવલંબનો વર્ગ પ્રજામાં હમેશાં સૌથી પછાત રહે છે. એના તરફ સૌથી વધારે બેદરકારી પણ રખાય છે. ઠેઠ આજ સુધી, આ વર્ગના લોકોને, શહેરમાંના એમના જેવા વર્ગના લોકો કરતાં, શિક્ષણ મેળવવાની ઘણી

ઓછી તક મળી છે જમીન ખેડનાર લોકો પોતાની જમીનની માવજત ત્યા મેળવી શકયા નથી, — દાખલા તરીકે, ઑસ્ટ્રિયા-હંગરી અને ખાસ કરીને દક્ષિણ ઇટલીમા — ત્યાના ખેડૂતોની સ્થિતિ, વત્તેઓછે અંશે, જમીનદારોના હાળી કે ગુલામો જેવી જ રહી છે આવી સ્થિતિ જ્યા પ્રવર્તી છે ત્યા તો, ખાસ કરીને, ખેડૂતોને શિક્ષણની ઘણી ઓછી તક મળી છે દક્ષિણ ઇટલીમા ખેડુ પ્રજાને નથી જમીન કે નથી શાળાઓ ત્યા આગળ તેમની સ્થિતિ લગભગ ગુલામ જેવી જ રહી છે એથી ઊલટુ, ડેન્માર્કમા ખેડૂતોનો મોટો ભાગ સ્વતંત્ર જમીનદારોનો જ બનેલો છે ત્યા ખેતીનો સંપૂર્ણ વિકાસ થયો છે એટલુ જ નહિ પરતુ દેશના રાજકીય જીવન ઉપર ખેડૂતો વર્ચસ્વ પણ ધરાવે છે.

ઇગ્લડ એ રાજકીય સ્વાતંત્ર્યનુ નિવાસસ્થાન છે ત્યાની જમીનનો મોટો ભાગ સરખામણીમા અલ્પ સંખ્યાના જમીનદારોના હાથમા છે, છતા બીજા અંગ્રેજ પ્રજાજનના જેટલા બધા રાજકીય વિશિષ્ટ હક ત્યાના મજૂરો ધરાવે છે બીજી બાજુએ, શહેરાના મજૂરોના મોટા ભાગે પોતાનુ આર્થિક સ્વાતંત્ર્ય વધાર્યુ નથી વસ્તુત અંગ્રેજી શહેરના મજૂર પોતાના મૂડીવાળા શેઠનો મોટા પ્રમાણમા આશ્રિત હોય એમ લાગે છે મે મુલાકાત લીધેલા બીજા કોઈ પણ દેશ કરતા ઇગ્લડની બાબતમા આ વાત વધારે સાચી છે

એક બનાવથી આ હકીકત મારા મન પર સચોટ ઠસી ગઈ, તે બનાવ મને યાદ આવે છે. ઇગ્લડમા હું જે સમયે રહ્યો હતો ત્યારની આ વાત છે એક દિવસ મે એક માણસને પોતાના ખિસ્સામા હાથ નાખીને, મહેલ્લામા શૂન્ય દૃષ્ટિ નાખને

ઊભેલે જોયો. આવી જાતના બેકાર મજૂરો લંડનમાં ખૂબ પ્રમાણમાં જોવામાં આવે છે. એને મેં પૂછયું કે, વર્ષના આ દિવસો દરમિયાન કામ ખૂબ પ્રમાણમાં મળે છે કે કેમ.

તેણે જવાબ આપ્યો, 'ના, શહેરમાંથી એટલા બધા લોકો બહાર ગયા છે કે કંઈ પણ કામ મેળવવું મુશ્કેલ છે.'

આ માણસ બંદરની એક ગોદીમાં કામ કરનાર મજૂર હોય એમ મને લાગ્યું હું ધારું છું કે હું એને કોઈક સ્થળે મળ્યો હતો — કદાચ 'ઇસ્ટ એન્ડ'માં 'માઇલ એન્ડ રોડ' ઉપર કે એની નજીકમાં કંઈક હશે. એ ભાગ લગભગ દસ લાખ કરતાં પણ વધારે મજૂરોના વસવાટનું કેન્દ્ર છે. લંડન જેવા મહાન શહેરમાંથી થોડાક સો કે થોડાક હજાર માણસો ગેરહાજર રહે, એથી શો તફાવત પડી જાય એ મારા સમજવામાં આવી શકતું નથી, એમ પણ મેં એને જણાવ્યું. એણે જવાબ આપ્યો, 'સાહેબ, બહુ ફેર પડી જાય છે. તેઓ જતા રહે છે ત્યારે બધું બંધ પડી જતું હોય એમ લાગે છે.'

આ માણસ ખરેખર એક કાચલું મજૂર જ હતો. ઠરીઠાઈના પરિણામે નિયમિત કામધંધો એને કદાચ મળતો નહિ હોય. એવા અસંખ્ય મજૂરોને ઇંગ્લન્ડમાં રાખડો કરેલો હોય છે ત્યાંના વ્યવસ્થાતંત્રનું જ આ એક ફળ છે એમ લાગે છે.

એક અઠવાડિયા કે દસેક દિવસ પછી, સ્કૉટલૅન્ડના ઊંચ પ્રદેશમાં આવેલા 'રિકઓ કૅસલ'માં લૉર્ડ ગ્લેન કૅર્ઝીનો મને મેળાપ થયો. એ વખતે તેઓ હિન્દી પ્રધાન હતા. જે સમય દરમિયાન હું એમની સાથે હતો, તે સમયે

ે।,

મજૂરોની સ્થિતિ સબંધીનો પ્રશ્ન અમે વાર્તાચીતમાં ઘણી વખત ચર્ચ્યો હતો, અને મજૂરોની જે સ્થિતિનો મે ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે એ સ્થિતિ સબંધી મે તેમને કઈક જણાવ્યુ હતુ મને યાદ છે કે, કેટલાક વખત સુધી કઈ પણ ટીકા કર્યા સિવાય, લોર્ડ મોર્લીએ એ ચર્ચા સાભળ્યા કરી ત્યાર પછી તેમણે નિશ્ચયપૂર્વક જણાવ્યુ કે, 'આ બધુ કહેવામા આવ્યુ છે છતા, એના ઇતિહાસમા કદી પણ નહિ ભોગવી હોય એવી અગમ્ય સ્થિતિ આજનો અંગ્રેજ મજૂર ભોગવે છે, એવો મારો અભિપ્રાય છે' એમના એ કથનથી મારી ઉપર વધારે અસર થઈ, કેમ કે એ કથન કરનાર દુનિયાની એક સુવિખ્યાત વ્યક્તિ હતી તેઓ એક વિદ્વાન અને લેખક તરીકે સારી પ્રતિષ્ઠા ધરાવતા હતા વળી, ઇગ્લન્ડના એક સૌથી વધારે પ્રજાસત્તાક રાજ્યતત્રના તેઓ એક સભ્ય પણ હતા એ રાજ્યતંત્રે મજૂરોની જીવનદશા સુધારવાનો સૌથી વધારે પ્રયત્ન કર્યો હતો.

લડનના ગરીબ વર્ગનો મને જે અનુભવ થયો એ ઉપરથી મને આ વાત પહેલા કદી નહિ સમજાઈ હોય એવી રીતે સમજાઈ ગઈ છે અમેરિકાના અને વિશેષત દક્ષિણના હબસીને આજે પક્ષપાત અને અન્યાય સહન કરવા પડે છે, છતા એ હજુ પણ જમીન મેળવી શકે છે અને ઈશ્વરે સર્જેલી ખુલ્લી જમીનમા સાદી અને કુદરતી વસ્તુઓના સાન્નિધ્યમા જીવન ગુજારી શકે છે. એની તુલનામા, ઇગ્લન્ડના શહેરોમા ખીચોખીચ વસ્તી હોય છે હજારો માણસો ત્યા વસ્તુત માડ માડ પૂરુ કરી શકે છે કેટલાક વર્ષો અગાઉ નિરીક્ષણ કરી ગણતરી કરવામા આવી છે એ પ્રમાણે, ત્યાની વસ્તીના

દસમા ભાગ જેટલા લોકોને ગરીબાઈમા, તદ્દન નિરાધાર સ્થિતિમા, દિવસો ગુજારવા પડે છે

હાલમા, લડન શહેર સાથે સહકાર સાધી, રાષ્ટ્રીય સરકાર બગીચાઓ બનાવવામા, જાહેર ગુસલખાના બધાવવામા, શહેરના ગરીબ લત્તાઓમા ગરીબો માટે નમૂનેદાર મકાનો બાધવામા, પુ કળ ધન ખર્ચે છે આ બધા કરતા બીજી સારી વાત તો એ છે કે, શહેરની બહાર ઉપનગરની કેટલીક ખુલ્લી જગ્યામા તેઓએ સુદર ઉદ્યાન-નગરો બાધવા માડ્યા છે એ નગરોમા નમૂનેદાર મકાનોની હારોની હારો બધાય છે, દરે મકાનની આગળ પોતાનો એક નાનો બગીચો હોય છે, અર્વાચીન વિજ્ઞાન અને શોધખોળો તદુરસ્તી અને સુખ સગવડ માટે જે સાધનો અર્પી શકે છે એ સર્વ સાધનો એ મકાનોમા પૂરા પાડવામા આવ્યા છે આ સુધારણાને પરિણામે હજારો મજૂરોને દર વર્ષે શહેરમાથી ત્યા ખસેડવામા આવે છે હદ કરતા પણ વધારે ગીચ વસ્તીવાળા, શહેરના અધારિયા, ગમગીની ઉત્પન્ન કરે એવા અને રોગોત્પાદક ભાગોમાથી તેઓ ખુલ્લી સ્વતત્ર જગ્યામા જાય છે, અને ખુલ્લી હવા તથા સૂર્યપ્રકાશની ઈશ્વરી બક્ષિસોના સસર્ગમા આવવાની તક મેળવે છે

મારે કબૂલ કરવુ જોઈએ કે, ગરીબ કામદાર વર્ગની સ્થિતિ સુધારી એમની ઉન્નતિ કરવા સરકાર તેમ જ લડનના ઉદાર સદ્‌ગૃહસ્થોએ તન મન ધન ખર્ચીને જે પ્રયત્ન કર્યો છે, તે જોઈને મને ઘણુ જ આશ્ચર્ય થયુ છે લડનના ગરીબ લોકોના શિક્ષણ તથા ઉન્નતિ માટે ખર્ચવામા આવેલ તન મન ધન પૈકી દસમો ભાગ પણ અમેરિકાના હબસીઓ માટે ખર્ચવામા

આવે, તો આપણા દેશના જાતિવિષયક પ્રશ્નનું ઘણું કરીને નિરાકરણ થઈ જાય, એવી મારી ખાતરી થઈ છે

લંડન શહેરની મુલાકાત લીધા પછી, મે કહ્યું છે તેમ હું ઑસ્ટ્રિયા ગયો અને ઓલીમિયાના પ્રેગ શહેરમાં કેટલુંક ગયો. વિયેના (ઑસ્ટ્રિયા) અને (હંગરીના) બુડાપેસ્ટમાં પણ ગયો ત્યાં હતો એ દરમ્યાન ત્યાંના ગ્રામવિભાગોમાં જવાની મને ઘણી તક મળી હતી. ત્યાંના ખેડૂત વર્ગની સ્થિતિનો પણ મે ખ્યાલ મેળવી લીધો ત્યાંથી હું સિસિલી ગયો પાલેર્મો (Palermo) પ્રદેશના નાના ખેડૂતોની સ્થિતિ વિષે પણ મે કંઈક જાણી લીધું. અંદરના ભાગમાં, પહાડી પ્રદેશમાં, કેમ્પો ફ્રેન્કોમાં આવેલી ગંધકની ખાણોની મે મુલાકાત લીધી કેનિકાટ્ટીમાં મે કેટલાક દિવસો ગાળ્યા દ્રાક્ષનો પાક જોયો, અને ખુલ્લા પગે માણસો, બાઈબલમાં વાંચેલું તેવી રીતે, દ્રાક્ષ ખૂંદીને દારૂ બનાવતા હતા, એ જોઈ ત્યાંથી હું પાછો ફર્યો, અને ઑસ્ટ્રિયન પોલૅન્ડમાં કેટલાક દિવસો પસાર કરી ખાણની ખાણોની મુલાકાત લીધી ક્રાકાઉ જઈ ત્યાંની આજુબાજુના ગ્રામવિભાગોમાં આવેલા નાના શહેરોના લોકોની સ્થિતિ જોઈ સરહદ ઓળંગી રશિયન પોલૅન્ડમાં દાખલ થયો અને એક રશિયન ગામડાની મુલાકાત લીધી ત્યાંથી હું કોપનહેગન ગયો, અને એ નાના રાજ્યમાં ખેડૂતોનું વ્યવસ્થિત સંગઠન કરી એમનો વિકાસ કરવાનું જે અદ્ભુત કામ પાર પાડવામાં આવ્યું છે એનો નવેસર પરિચય કર્યો

પરદેશની મુદત દરમ્યાન મે જે કંઈ જોયું અને હું જે કંઈ શીખ્યો એનો વિચાર કરતા મને લાગ્યું કે, યુરોપના જે બધા ભાગોમાં લોકો સૌથી પછાત છે ત્યાં એક મહાન, શાંત

ક્રાંતિનાં ચિહ્નો બહુ જ સ્પષ્ટ રીતે નજરે પડે છે દક્ષિણ ઇટલી અને સિસિલીને કદાચ બાદ કરીએ તો, દરેક ઠેકાણે મને એમ દેખાતું લાગ્યું કે, નીચના થરના લોકો ઊંચે ચડતા મથી રહ્યા છે અને એમ કરવામાં સંસ્કૃતિની કક્ષા પણ ઉચ્ચ બનાવે છે

આ ક્રાન્તિ ઘણે ભાગે,' સંયુક્ત સંસ્થાનોની અસર પડવાથી, બીની ના આડકતરી રીતે નીપજી છે દાખલા તરીકે, સંયુક્ત સંસ્થાનોના મધ્ય ભાગોના અનાજના મોટા ખેતરો (વેપાર માટે) ખુલ્લા મુકાયા છે તેને પરિણામે ' યુરોપના જે બજારોમાં એ માલ જવા લાગ્યો ત્યાં હરીફાઈ થવા લાગી એને લીધે યુરોપની ખેતીની આખી વ્યવસ્થા તૂટી અમેરિકાની ખેતીની પેદાશ સાથેની આ હરીફાઈને લીધે જ ઑસ્ટ્રિયા, હંગરી અને દક્ષિણ ઇટલીમાંથી ઘણા લોકો અમેરિકામાં આવી વસવા લાગ્યા મને માલૂમ પડ્યું કે દક્ષિણ યુરોપમાં જ્યાં ખેડૂતની સ્થિતિ ખાસ કરીને ખરાબ હતી, ત્યાંથી અમેરિકામાં આવી વસનારની સંખ્યા ખાસ મોટી હતી અને વધતી જતી હતી એથી ઊલટું ડેન્માર્કમાં ખેડૂતોની નાજુક સ્થિતિનો અંત આણવામાં આવ્યો હતો બુદ્ધિ-પૂર્વક, સખત મહેનત કરી, ખેતીની પદ્ધતિમાં સુધારો કરવાથી ત્યાંના ખેડૂતો અમેરિકા આવતા લગભગ બંધ થઈ ગયા છે

એની બીજી અસર એક એ થઈ છે કે, ખેડૂતોની સ્થિતિ સુધરે એવી ખેતીની પુનર્રચના કરવામાં આવી છે ઘણા દેશોમાં જમીનના મોટા વાટાના ભાગ પાડી નાખી, નાના નાના ટુકડાઓની માલકી નાના નાના ખેડૂતોને આપી દેવાનો પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે ગ્રામશાળાઓની સ્થિતિમાં સામાન્ય સુધારણા વધી થઈ છે યુરોપના રાજાઓને જ્યારે માલૂમ

પડ્યું કે, ગ્રામવિભાગની જનતા એમના કુદરતી સાધનો માટે ઘણી અગત્ય ધરાવે છે, ત્યારે તેમને શિક્ષણ આપવા તથા તેમના તરફ રખાયેલી બેદરકારી દૂર કરવા તેમણે વ્યાવહારિક પગલાં લેવાં શરૂ કર્યાં છે.

નીચલા થરના લોકો ઉપર જુલમ ગુજારીને તથા તેમને અજ્ઞાન રાખીને, એના ઉપર જૂની સંસ્કૃતિનું ચણતર ચણવામાં આવ્યું હતું, એમ મને માલૂમ પડ્યું હતું ઘણા માણસોનું અહિત કરી થોડા માણસોનું હિત સધાયું હતુ એથી ઊલટ, હાલના સમયમા જ્યા જ્યાં કોઈ દેશો ફતેહ મેળવે છે અને પ્રગતિ સાધે છે, ત્યા ત્યાં જોતા જણાય છે કે, આમજનતા ઉપર જુલમ ગુજારી, તેમને દબાવી રાખવાથી એ કામ પાર પડ્યું નથી, પણ તેમને વધારે બુદ્ધિશાળી, વધારે સ્વતંત્ર, વધારે વિચાર કરવાની શક્તિ ધરાવતા અને પોતાની કાળજી લેતા કરવાનો પ્રયત્ન કરવાથી એ બન્યુ છે.

પહેલું તો એ કે, અમેરિકા સાથેની હરીફાઈને લીધે જ આ પરિણામ આવ્યુ હતુ. બીજું કારણ એ હતુ કે, અમેરિકન જીવન સાથે આમજનતાનો સંસર્ગ થયો હતો દક્ષિણ યુરોપમા અને ઘણા લોકો એવા મળ્યા હતા કે જેઓ અમેરિકા જઈ આવેલા હતા અમેરિકામાં સામાન્ય મજૂરી કરી તેઓ ઘણી વખત તો પૈસા કમાયા હતા અને પાછા ફરી મિલકત ખરીદી એને સુધારી હતી. અમેરિકા જઈ વસવાથી, હંગરી, પોલેન્ડ અને દક્ષિણ ઈટલીમાં નાની મિલકત ધરાવનારાઓની સંખ્યામા મોટો વધારો થઈ ગયો છે. કેટલીક વખત તો પૈસા, પણ હમેશાં નવા વિચારો અને મહત્ત્વાકાંક્ષાઓ લઈને તેઓ પાછા ફરતા. પહેલાં જે પગાર તેઓ લેતા,

એ પગારે કામ કરવાની તેઓ ના પાડતા ; પરિણામ એ આવ્યુ કે, ઇટલી અને દક્ષિણ યુરોપના બીજા ભાગોમા, બન્ને ઠેકાણે, ખેતીની મજૂરીના ભાવ ખૂબ વધી ગયા છે.

બીજી બાજુએ, ખેતીમા યત્રોનો ઉપયોગ વધારે કરવાની અને ખેતીની પદ્ધતિઓ વધારે બુદ્ધિપુરઃસર અને ઉત્કટ બનાવવાની ફરજ પડી પરતુ, કેટલાક માનેલુ તેમ, દેશમાથી લોકોના બહાર જવાથી કાઈ પણ ઠેકાણે, દેશનો વિકાસ અટક્યો એવી અસર મને ન જણાઈ. ખાસ કરીને દક્ષિણ યુરોપના ગ્રામવિસ્તારના મજૂરોને મન, અમેરિકાની મુસાફરી એક ઉચ્ચ પ્રકારની કેળવણીરૂપ બનેલી છે, એનાથી એ વધારે સારુ અને સગીન કામ કરવાનુ શીખ્યો છે એટલુ જ નહિ, પણ એનામા આત્મશ્રદ્ધા વધી છે તથા પોતાનુ અને પોતાના બાળકોનુ ભાવિ વધારે સારુ થશે, એવી આશા અને માન્યતા ધરાવવાનુ પણ એ શીખ્યો છે આ રીતે યુરોપમા, મે ઉલ્લેખ કર્યો પ્રમાણે, શાન્ત રીતે એક ક્રાન્તિ થઈ છે

હવે આ હકીકત ઉપરથી જે કઈ શીખી શકાય એવુ હોય, તો તે મને આ લાગે કે માનવ જીવનવ્યવહારમા બળને સ્થાને હાલમા શિક્ષણનો વધારે ને વધારે ઉપયોગ થવો જોઈએ દુનિયા પલટાતી જાય છે મોટામા મોટા લશ્કરવાળી પ્રજા, સૌથી વધારે સહાર કરી શકનાર પ્રજા, બધીમા મહાન નથી, પરતુ મહાન પ્રજા તો એ છે કે જેના મજૂરો વધારે કાર્યસાધક છે, જેની પાસે સૌથી વધારે ઉત્પાદક યત્રો છે, અને જે સૌથી વધુ ઉત્પન્ન કરી શકે છે.

પણ જો મજૂરોને કાર્યસાધક બનાવવા હોય તો મજૂરોને તાલીમ આપવી જોઈએ, તેમ જ તેમને સ્વતત્ર પણ બનાવવા

જોઈએ આજે તો સૈનિક કરતા શાળાનો શિક્ષક રાજ્યને વધારે ઉપયોગી છે ઉચ્ચ કક્ષાના દરેક મુત્સદ્દીનો હેતુ એ હોવો જોઈએ કે સૈન્યને નહિ પણ શાળાને વધુ સારી બનાવવાની છે

યુરોપના મારા છઠ્ઠના પ્રવાસે નીકળતા મારો એવો નિશ્ચય હતો કે, નીચના થરના મનુષ્યોનો મારે પરિચય કરી લેવો, અને , ્સા હતો ત્યારે મે એ જ કામ મુખ્યત્વે કર્યું હતુ, છતા સૌથી ઉપરના થરના મનુષ્યોનો પણ પ્રસગોપાત્ત મે કઈક પરિચય કર્યો હતો ખરુ જોતા, યુરોપમા ગાળેલા મા ા સમયના સૌથી આનદપ્રદ અને લાભકારી ભાગ મે એવા લોકોની જોડે વાતચીતમા ગાળ્યો, કે જે લોકો અમેરિકામા માન જાતનાઈઓ માટે જે કામ ક ્રતો હતો તેની સાથે નજધ રાખતી કોઈ પણ જાતના મેદાનમા પ્રત્યક્ષ ભાગ લેતા હોય કે તમા રસ લેતા હોય

દાખલા તરીકે જેકબ રીસ નામના એક મારા મિત્ર હાનવી કેનિગ નામના, ડેન્માર્કના 'ધી પોલિટિકેન' કરીને એક સૌથી અગત્યના પત્રના અધિપતિનું મે ઓળખાણ આપું હતુ મારે ભાગે એમને તેથિ જ, હું જે ટૂક સમય દરમિયાન ત્યા રહ્યો તે દરમ્યાન, એ દેશના લોકોના જીવન સબધે તથા પોતાના ગ્રામવિભાગના લાભાર્થે એમણે જે પ્રખ્યાત શાળાઓ સ્થાપી હતી એ સબધે જોઈ અને જાણી શક્યો હતો જ્યારે હું કોપનહેગનમા હતો ત્યારે અમેરિકન એલચી મિ ગોરિસ એક એમને ડેન્માર્કના ગામગાળી આગળ મારું ઓળખાણ આપ્યુ હતું ત્યારે મે જાણ્યુ કે, તેઓ બન્ને જણ દક્ષિણમા અમે જે કામ કરીએ છીએ એની સપૂર્ણ માહિતી ધરાવતા

હતા, ત્યારે મને આશ્ચર્ય થયું તેઓ મારી સાથે વાતચીત કરવા ઉત્સુક માલૂમ પડ્યા. ડેનિશ વેસ્ટ ઇંડિઝ ટાપુઓમાં આફ્રિકન વંશના ૩૦,૦૦૦ જેટલા હબસીઓ વસતા હતા, તેમને માટે અમારું જેવું જ કાર્ય શક્ય છે કે કેમ, એ સંબંધી તેઓ જાણવા આતુર હતા. રાણી સાહેબે તો મને કહ્યું કે, 'અપ ફ્રોમ સ્લેવરી' (ગુલામીમાંથી આત્મોદ્ધાર) એ નામનું મારું પુસ્તક એમણે વાચ્યું હતું એટલું જ નહિ, પરંતુ મેં તાજેતરમાં જ પૂરું કરેલું 'ધી સ્ટોરી ઑફ ધી નિગ્રો' (ગુલામની વાત) નામનું પુસ્તક પણ તમણે વાચ્યું હતું. સૌથી વધારે અજાયબી તો મને એ લાગી કે, મને મળેલા ઘણા અમેરિકનો અમેરિકાના હબસીઓની વાસ્તવિક સ્થિતિ અને પ્રગતિ સંબંધી જેટલી માહિતી ધરાવતા હતા, એના કરતાં વધારે માહિતી ડેન્માર્કના રાજારાણી ધરાવતાં હતાં!

એક બીજે સમયે મિ. એન્ડ્રુ કાર્નેગીનો સ્કોટલૅન્ડમાંના એમના ગ્રીષ્મભુવનમાં મહેમાન બન્યો હતો. 'સ્કિબો કેસલ'માં મેં ત્રણ દિવસ અપૂર્વ આનંદ અને આરામમાં પસાર કર્યા હતા. સ્કિબો ગામ સ્કોટલૅન્ડના સૌથી ઉત્તર વિભાગના એક સૌથી વધારે જંગલોવાળા પ્રદેશમાં અને દુનિયાથી ખૂબ દૂર પડી ગયેલું છે. છતાં મેં જોયેલાં બધાં સ્થાનોમાં એ સ્થાનનો મને અનુભવ એવો થયો કે, જાણે તે સ્થાનમાં આવી, જગતની ખરાખરીની વધારે નજીક આવ્યો હોઉં!

સ્કિબો કેસલમાં સૌ લોક પહોંચે છે, અને જગતના કલ્યાણ કે પ્રગતિમાં જેમને કાંઈક કીમતી ફાળો આપવાનો છે, તેઓને ત્યાં આવકાર મળે છે એ ઉઘાડું છે.

સ્વાભાવિક રીતે જ એ પ્રકારના મહેમાનો ઘણા વિષયો ઉપર વાતચીત કરી, વિશાળ દૃષ્ટિબિન્દુથી ચર્ચાઓ કરતા જે મનુષ્યો પ્રત્યક્ષ અનુભવથી દુનિયાના કેટલાક મહાન પ્રશ્નોનું નિકટ જ્ઞાન ધરાવતા હતા, તે મનુષ્યોને એ પ્રશ્નોની ચર્ચા કરતા સાંભળવાની મને ઘણુ કિંમતી તક મળી હતી 'ક્રિઓ કેસલ'મા જે સમયે મને લોર્ડ જૉન મોર્લીનો મેળાપ થયો હતો તે સમયે હિન્દી પ્રધાન તરીકે તેઓ ચાલુ જ હતા હિન્દુસ્તાનમા અગ્રેજો અને હિન્દીઓ વચ્ચે વાસ્તવિક રીતે કેવા પ્રકારનો સબધ અસ્તિત્વ ધરાવતો હતો એના ચોક્કસ ખ્યાલ મને વર્તમાનપત્રો ઉપરથી આવ્યો નહોતો અને એ મૂઝવે એવા ગૂચવણિયા પ્રશ્ન ઉપર લોર્ડ મોર્લીએ જે ટીકા કરી એ સાભળીને મને ઘણો આનદ થયો એમણે એ બાબત વિષે જે કઈ કહ્યુ તે ખાસ વધારે રસપ્રદ તો એ કારણે થઈ પડયુ હતુ કે, પૂર્વ અને પશ્ચિમની દુનિયામા — હિન્દુસ્તાનના હિન્દીઓ અને સયુક્ત સસ્થાનાના હબસીઓમા જાતિઓની ભિન્નતાના પ્રશ્ન વચ્ચે તેઓ સામ્ય બતાવી શક્યા

દક્ષિણ યુરોપમાથી પાછા ફર્યા પછી મે લડન શહેરમા બે વ્યાખ્યાનો આપ્યા હતા 'એન્ટીસ્લેવરી અન્ડ એબોરિજિન્સ પ્રોટેક્શન સોસાયટી'ના આશ્રય નીચે એક સભા ભરવામા આવી અને બીજી સભા 'નેશનલ લિબરલ ક્લબ'ના આશ્રય નીચે હતી આ સભાઓમા એવા લોકોને રૂબરૂમા મળવાની મને તક મળી, કે જેમણે ધર્મોપદેશકો લેખકો કે સરકારી નોકરો તરીકે, દુનિયાના બે નહિ જોયેલા ભાગોમા મારી જાતિના લોકોના કલ્યાણ અને ઉદ્ધાર માટે આફ્રિકામા અને સ્વદેશમા બન્ને ઠેકાણે મહેનત કરી હતી

દષ્ટાન્ત તરીકે, 'એન્ટી-સ્લેવરી ઍન્ડ એબોરિજિન્સ પ્રોટેકશન સોસાયટી'ના આશ્રય નીચે મારા માનમાં ગોઠવેલા એક નાસ્તાના સમારંભમાં સર ટી ફોવેલ બક્સ્ટન પ્રમુખ હતા. ગુલામી નાબૂદ કરવાના મતના એક પ્રખ્યાત મુત્સદ્દી, કે જેણે બ્રિટિશ વેસ્ટ ઇંડીઝમાં ગુલામીને નાબૂદ કરવા ખૂબ કામ કર્યું હતુ, તેના તેઓ પૌત્ર થાય.

એવું બન્યું કે, ઇંગ્લંડ અને અમેરિકામાં શરૂઆતથી તે આજ સુધી હબસીઓના મિત્ર તરીકે કામ કરનાર, 'ધી સોસાયટી ઑફ ફ્રેન્ડ્ઝ' નામની સંસ્થાની વાર્ષિક સભા એ સમયે ચાલતી હતી, અને એ ધર્મસંસ્થાના ઘણા સભ્યો, જે દિવસે મે વ્યાખ્યાન આપ્યુ હતુ, તે દિવસે હાજર હતા. એમાં જેમણે આફ્રિકાના નિગ્રો માટેના પોતાના કાર્યથી નામના મેળવી છે એવા કેટલાકના નામ મને યાદ છે · આફ્રિકાની ભૂગોળ શોધનાર જાણીતા સર હૅરી એચ જોનસ્ટન, સર આર્થર કોનન ડોઇલ, ઈ ડી. મોરેલ, અને 'ધી એન્ટી-સ્લેવરી એન્ડ એબોરિજિન્સ પ્રોટેકશન સોસાયટી'ના મંત્રી રેવરન્ડ જે એચ. હૅરિસ. આ બધાએ કોંગો ફ્રી સ્ટેટમા સુધારણા કરવામા મોટો ભાગ ભજવ્યો હતો.

આ ભોજન-સમારંભમા ગેરહાજર રહેનાર કેટલીક પ્રખ્યાત વ્યક્તિઓએ પત્રો પાઠવ્યા હતા એ મારે માટે એક આનંદાશ્ચર્ય હતું. તેમા ઇંગ્લંડના વડા પ્રધાન નામ હર્બર્ટ હેન્રી એસ્કિવથનો ભાવભરેલો એક ટૂંકો પત્ર અને બે જાણીતા અંગત મિત્રોના પત્રો મને યાદ આવે છે. મેં જે કાર્ય કરવાનો પ્રયત્ન કર્યો છે એ માટે એમણે એ પત્રોમા એટલી ઉદાર કદરદાની પ્રદર્શિત કરી હતી કે, એ બન્ને પત્રો

હું અક્ષરશઃ નીચે પ્રકટ કરવા લલચાઉં છું. 'ધી ઍન્ટી સ્લેવરી ઍન્ડ ઍબોરિજિન્સ પ્રોટેક્શન સોસાયટી'ના મંત્રી જૉન એચ. હેરિસને સંબોધીને એ બન્ને પત્રો લખાયા હતા. તે નીચે મુજબ છે:

સ્કિબો કેસલ, ડોર્નેચ,
સધરલૅન્ડ
ઑગસ્ટ ૧૯, ૧૯૧૦

પ્રિય મિ હેરિસ,

દુનિયામા હાલ જીવતી એવી મહાન વ્યક્તિઓમાની એક બુકર ટી વૉશિંગ્ટનને માન આપવાની તક ગુમાવતા મને અત્યંત ખેદ થાય છે ગુલામ તરીકે તેમનો જન્મ થયો હતો, પણ હવે તો તેમની જાતિના એક આગેવાન તરીકે તેમનો સ્વીકાર થયો છે આ ઉન્નતિનો વિચાર કરતા, એમનો જોટો મળે જડતો નથી સ્થિરતાથી આગળ વધી તેઓ એ બિનહરીફ નેતા બન્યા છે આની સાથે એમણે ગોરાઓનો વિશ્વાસ તથા પોતાના કાર્યમા સંમતિ મેળવી છે, અને સૌથી આગળપડતા ગોરાઓની હાર્દિક મિત્રાચારી પણ એમણે સંપાદન કરી છે આ રીતે, એમણે બેવડો વિજય પ્રાપ્ત કર્યો છે

બુકર ટી. વૉશિંગ્ટનની ગણના અમર લોકોમા કરવી જોઈએ, કેમ કે એમણે પોતાના લોકોને 'નિજ ધામ' બતાવ્યુ છે એટલુ જ નહિ, પરંતુ એને લાયક હોવાનુ સાબિત કરી આપવાનો એમણે એમને ઉપદેશ પણ આપ્યો છે. આ રીતે એમણે 'જોશુઆ'* અને 'મોઝીઝ' બન્નેનુ એનુ કામ કર્યું છે.

તમારો વિશ્વાસુ,
(સહી) ઍન્ડ્રુ કાર્નેગી

---

*જોશુઆ અને મોઝીઝ એ બે જાણ મહાન પયગંબર હતા. ઇઝરાઇલ લોકોને એમણે દાસત્વમાથી મુક્ત કર્યા હતા, અને એમને પોતાને ધામ લઈ ગયા હતા, એ બાબતની કથા બાઈબલના જૂના કરારમા વર્ણવેલી છે

બીજો પત્ર 'આર્કબિશપ ઑફ કૅન્ટર્બરી'નો (વડા પાદરીનો) હતો. તે નીચે પ્રમાણે હતો:

'એક મહત્ત્વના રોકાણને લીધે મારે લંડનથી દૂર જવું પડ્યું છે, એથી બૂકર ટી. વૉશિંગ્ટનનો પરિચય કરવા, અને તેમનો આદરસત્કાર કરી, તેમના કામમાં ઈશ્વર એમને વેગવાન બનાવે એવી ભલી લાગણી પ્રદર્શિત કરવા, જે સભા બોલાવવામા આવી છે, એમા ન આવી શકવાથી મને ઘણી જ દિલગીરી થાય છે એમના જે કાર્યની કદર બધા લોકો કરે છે એમા હું પણ સામેલ થાઉં છું. આપણા યુગના સૌથી ગંભીર અને મૂંઝવતા પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવા એમણે જે સેવા બજાવી છે, અને હજુ પણ બજાવે છે, એ હકીકત જાણનાર સૌ કોઈ એમની કદર જરૂર કરે જ એમના સમકાલીન લોકોના આદરને પાત્ર બને એવા એ સદ્‌ગૃહસ્થ છે. ભૂતકાળમા જાતિભેદને લીધે એક જાતિ તરફ જે અન્યાય કરવામા આવ્યા છે, એ પાપના પ્રાયશ્ચિત્ત તરીકે ખ્રિસ્તી લોકોએ કરેલા પ્રયત્નોનો હાલનો ઇતિહાસ જ્યારે લખાશે, ત્યારે બૂકર ટી. વૉશિંગ્ટનનું નામ સૌથી મોખરે મૂકવામા આવશે, અને દુનિયા એમનો આભાર માનશે.'

આ બધી પ્રખ્યાત વ્યક્તિઓ તથા બીજા જેમને હું લંડનમાં મળ્યો હતો તેમની સાથે મેળાપ કરી તેમની સમક્ષ બોલવામાં મને ખૂબ આનંદ અને સંતોષ થયા હતા. દુનિયા વિષે અને દુનિયાના પ્રશ્નો વિષે તેઓ જે વિશાળ દૃષ્ટિબિન્દુ ધરાવતા હતા, એનાથી મારા ઉપર ખૂબ ઊંડી છાપ પડી. અમેરિકામાં જે પ્રશ્નોને આપણે સ્થાનિક અને આપણા દેશને માટે જ ખાસ ગણીએ છીએ, એ પ્રશ્નો અંગ્રેજોની દૃષ્ટિએ આખા જગતના પ્રશ્નોનુ લક્ષણ ધરાવે છે, કેમ કે અંગ્રેજોનું હિત એક જ દેશ કે ખંડની અંદર ગોંધાઈ રહેલું નથી.

સંયુક્ત સંસ્થાનોની જાતિઓનો પ્રશ્ન, ઇંગ્લન્ડના પોસ્ટ-માસ્તર જનરલ, મિ. હર્બર્ટ સેમુઅલ્સે કહ્યું એમ, ભિન્ન જાતિના લોકો જે જે દેશમાં ભેગા રહે છે તે બધા દેશો સામે પડેલો છે, — આ હું ઇંગ્લન્ડમાં શીખ્યો.

અમેરિકામાં હબસીને જે ફતેહ મળી છે તેનો તથા જાતિના પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવામાં અત્રે જે પ્રગતિ થઈ છે એનો અર્થ કેટલો ગંભીર અને વિશાળ છે, એનો ખ્યાલ મારા યુરોપના પ્રવાસને લીધે મને આવ્યો.

૧૧

ડેન્માર્કની કેળવણી

ડેન્માર્કના કોપનહેગન અને જર્મનીના હેમ્બર્ગ વચ્ચે મુસાફરી કરતા રેલવે ટ્રેનમા એક અગ્રેજ મુસાફર સાથે હુ વાતચીતમાં પડ્યો એણે દુનિયાના ઘણા ભાગોમા મુસાફરી કરી હતી મારી માફક એણે પણ ડેન્માર્કની મુલાકાત લીધી હતી ત્યાનુ નિરીક્ષણ તથા અભ્યાસ કરીને એ પાછો ફરતો હતો અમારી મુસાફરીના અનુભવ અમે એકબીજાને કહી સભળાવ્યા. મને માલૂમ પડ્યુ કે, એ દેશની વસ્તુસ્થિતિનો મારા કરતા વધારે સપૂર્ણતાથી અભ્યાસ કરવાની એને તક મળી હતી ત્યાના લોકજીવન તથા ખેતીની સ્થિતિ વિષે એણે જે માહિતી મને આપી એથી મને આનદ થયો

એના બદલામા, ડેન્માર્ક જતા પહેલા મે જે સ્થળોની મુલાકાતો લીધી હતી, એ સ્થળો વિષે મે એને કઈક કહ્યુ યુરોપના જુદા જુદા વિભાગોમા, સમાજજીવનનુ ઉપરનુ પડ આમતેમ ખોદીને નીચલા થરના લોકો શુ કરી રહ્યા હતા એ જોવાનો મે જે પ્રયત્ન કર્યો હતો, એના વિષે મે એને કઈક કહ્યુ છેવટે મે એને કહ્યુ કે, બધુ જોયા પછી હુ એવા નિર્ણય પર આવ્યો છુ કે, યુરોપમા તો શુ પણ કદાચ દુનિયામા સૌથી સુખી દેશ ડેન્માર્ક છે પછી મે એને પૂછ્યુ કે, ડેન્માર્કે પોતાના બધા પ્રશ્નોનુ લગભગ નિરાકરણ કર્યુ

સંયુક્ત સંસ્થાનોની જાતિઓનો પ્રશ્ન, ઇંગ્લન્ડના પોસ્ટ-માસ્તર જનરલ, મિ. હર્બર્ટ સેમ્યુઅલે કહ્યું એમ, ભિન્ન જાતિના લોકો જે જે દેશમાં ભેગા રહે છે તે બધા દેશો સામે પડેલો છે,— આ હું ઇંગ્લન્ડમાં શીખ્યો.

અમેરિકામાં હબસીને જે હક્ક મળ્યા છે તેનો તથા જાતિના પ્રશ્નનું નિરાકરણ કરવામાં અત્રે જે પ્રગતિ થઈ છે એનો અર્થ કેટલો ગંભીર અને વિશાળ છે, એનો ખ્યાલ મારા યુરોપના પ્રવાસને લીધે મને આવ્યો.

ઝાંખરાંવાળી જમીનનો હતો. હમણાં કેટલાંક વર્ષોથી ખેતીના ઇજનેરી-કામના એક અતિ વિચક્ષણ પ્રયોગને પરિણામે, આ પડતર વેરાન જમીનના મોટા ભાગનાં ફળદ્રૂપ ખેતરો કરવામાં આવ્યાં છે.

ગેરલાભો હોવા છતાં, પાછલાં કેટલાંક વર્ષોથી દેશ ઘણો સમૃદ્ધ અને આબાદ બન્યો છે. ડેન્માર્કની ખેતીનો અભ્યાસ કરવા દુનિયાના બધા દેશોમાંથી લોકો આવે છે, અને તેનાં પરિણામ જોઈ આશ્ચર્ય વ્યક્ત કરતા પાછા ફરે છે. એ પરિણામો તે કયાં અથવા એ કેવી રીતે પ્રાપ્ત થયાં, એની બધી વિગતો હું કહેવાનો નથી. હું ફક્ત એટલું જ કહીશ કે, ખેતી કરવાની રીત તથા પાક વેચવાની પદ્ધતિ એ બેમાં દુનિયાના બીજા કોઈ પણ ભાગ કરતા ડેન્માર્કે બહુ આગળ પ્રગતિ કરી છે, એ સર્વમતે સ્વીકારાયેલું લાગે છે. ઉપરાંત, અત્યારે ડેન્માર્કનો સામાન્ય ખેડૂત ત્યાંના રાજકીય કે સામાજિક જીવનમાં જેટલું ઊંચું કે અસરકારક સ્થાન ધરાવે છે, એવું દુનિયાના બીજા કોઈ પણ દેશનો — સંયુક્ત સંસ્થાનનો કે કૅનેડાનો પણ — ખેડૂત ધરાવતો નથી, એવી મને ખાતરી છે.

મેં મારા અંગ્રેજ મિત્રને પૂછ્યું, 'ડેનિશ ખેડૂતનું કયું પીઠબળ છે? આ દેશની ખેતી શાથી આટલી બધી આબાદ બની છે?'

તેમણે જવાબ આપ્યો, 'ડેન્માર્કની શાળાઓને લીધે જ આ સર્વ થઈ શક્યું છે.'

એ જ પ્રશ્ન મેં પહેલા પણ ઘણી વખત પૂછ્યો હતો અને એના મને જુદા જુદા ઉત્તર મળ્યા હતા, પરંતુ એ

સર્વેનો છેવટનો ઉલ્લેખ તો શાળાઓ સબંધી જ,— ખાસ કરીને ગ્રામ વિનયમંદિરો સબંધી જ થતો મે એમના વિષે અમેરિકામા ઘણુ સાભળ્યુ હતુ, ઇંગ્લન્ડમા મે એમના વિષે ફરીથી સાભળ્યુ, કેમ કે ડેન્માર્કની ખેતીની પેદાશના ૯૦ ટકા માલની નિકાસ ઇંગ્લન્ડમા થાય છે

ડેન્માર્ક પહોચીને મે એ શાળાઓને જાતે જોઈ અને ત્યાના કેટલાક શિક્ષકો સાથે એ વિષે વાતો કરી, તે છોડયા પછી એ શાળાઓનો ઇતિહાસ અને સગઠનની પદ્ધતિનો મે અભ્યાસ કરવાની તક મેળવી આ બધુ થયા પછી જ હુ સમજી શકયો કે ડેન્માર્કની આમ જનતાના જીવનમા ગ્રામ વિનયમંદિરો શો ભાગ ભજવે છે, અને તેની ખેતી પર એમણે કેવી રીતે અસર પાડી છે અને તેને ઘડવામા મદદ કરી છે

આ ગ્રામ વિનયમંદિરોની બે બાબતોમા મને ખાસ રસ આવ્યો એક એ કે,"સામાન્ય જનતાને સહાય કરવાની અને આમ-જનતાને (ખાસ કરીને ગ્રામ વિભાગની) ઉચ્ચ કક્ષાએ લઈ જવાની હિલચાલમા આ વિનયમંદિરોનો ઉગમ હતો અને બીજું એ કે, એમ કરવામા એમણે ફતેહ મેળવી છે ડેન્માર્કના ખેડુતવર્ગમા સામાન્ય રીતે જેવી બુદ્ધિમત્તા જોવામા આવે છે, એવી બુદ્ધિમત્તા દુનિયાના બીજા કોઈ વિભાગના ખેડૂતમા જોવામા આવતી નથી, એમ કહેવાની હુ હિંમત કરુ છુ ત્યાના ખેડૂતોના ઘરોની મે મુલાકાત લીધી ત્યારે ત્યા જે સખ્યામા વર્તમાનપત્રો અને સામયિકો મે જોયા, એથી મારા ઉપર ખૂબ અસર થઈ

હાલના વર્ષોમા યુરોપના ઘણા ભાગોમા કેળવણી દ્વારા મજૂર વર્ગની સ્થિતિ સુધારવાની ચળવળ શરૂ થઈ છે કૃષિ-

સુધારણાને માટે જ્યાં કંઈ મોટા પાયા ઉપર પ્રયત્ન કરવામાં આવ્યો છે, ત્યાં અચૂક કોઈ ને કોઈ પ્રકારની શાળા ઊભી કરવામાં આવી છે. ઉદાહરણ તરીકે, હંગરી સરકારે કૃષિવિદ્યાના શિક્ષણ માટે મોટા પાયા ઉપર વ્યવસ્થા કરી છે. પ્રયોગ અને સંશોધન માટે મથકો, ખેતીની કોલેજો, હાઈસ્કૂલો, અને સામાન્ય શાળાઓ મારફતે ખેતીવાડી સુધારવાનો આવો વ્યાપક પ્રયત્ન યુરોપમાં બીજે ક્યાંય નથી થયો, એમ મને જણાયું છતાં ડેન્માર્કમાં ને એમાં એક આ તફાવત છે ખેતીની સુધારણા માટે હંગરીએ માથેથી કામ શરૂ કર્યું છે. શિક્ષકો અને નિષ્ણાતોની એક ટુકડી ઊભી કરવામાં આવી છે, જેઓ નીચલા વર્ગના લોકો ઉપર અસર કરી એમને દોરે એમ આશા રખાઈ છે જ્યારે ડેન્માર્કે પાયાથી જ પ્રારંભ કર્યો છે.

હંગરીની સરકારના ખેતીવાડીના પ્રધાનના નિવેદન ઉપરથી એ સરકારનો એક મુખ્ય હેતુ આ જણાય છે કે, 'જુદા જુદા વર્ગોની જરૂરિયાતોને અનુકૂળ થઈ પડે એવી કેળવણી આપવી, અને સાથે સાથે એ પણ કાળજી રાખવી કે, આ જુદા જુદા વર્ગોને અતિજ્ઞાન ન આપવું: તેઓ એવું કાંઈ ન શીખે કે જેથી જીવનના પોતાના નિયત સ્થાન માટે તેઓ નાલાયક બની જાય.'

દૃષ્ટાંત તરીકે, નિવેદનમાંથી જણાય છે કે, ડેબ્રીઝનની ખેતીવાડીની શાળાને બંધ કરવાની જરૂર પડી હતી એ સ્થળની જ એક ખેતીવાડીની કોલેજ સાથે એને ચલાવવામાં આવતી હતી એ શાળાને બંધ કરવાનું કારણ ખેતીવાડીના પ્રધાન પોતાના નિવેદનમાં જણાવે છે 'આ શાળાના વિદ્યાર્થીઓ કોલેજના પહેલા વર્ગના વિદ્યાર્થીઓ સાથે રોજ સંસર્ગમાં

આવતા, એમની રીતભાતનુ અનુ ગ્ણ કરતા પોતાની સામાજિક સ્થિતિની આવશ્યકતા કરતા વધારે મેળવવાની ઇચ્છા કરતા, અને સાથે ને સાથે જે પદ્ની જાળવી રાખવા તેઓ અસમર્થ હતા, એ પદ્ની મેળવવાની આકાક્ષા રાખતા '

ડેનિશ ગ્રામ વિનયમદિરોમા પ્રવર્તતી ભાવના અને પદ્ધતિ સાથે આ બધાનો મુકાબલો કરીએ તો તેનો વિશેષ તફાવત સાફ તરી આવે છે આ વિનયમદિરો સૌથી ગરીબ ખેડૂત વર્ગમા શરૂ થયા અને દર વર્ષે એમનો વિકાસ થતો ગયો છે, તે એટલે સુધી કે અને ગ્રામ સમાજના લગભગ બધા વર્ગના લોકોને એમણે પોતાની અસર તળે આણ્યા છે આ શાળામા એવુ બને છે કે, ખેડૂતની દીકરી અને ઉમરાવની દીકરી એક જ પાટલી ઉપર વણી વખત જોડાજોડ બેસે છે વળી જમીનદાર અને ખેડૂતના પુત્રો પણ ઘણી વખત સાથે સાથે બેસીને અભ્યાસ કરે છે અને જોડાજોડ મળીને કામ પણ કરે છે શિક્ષકની સાથે તેઓ અગત મિત્રાચારી બાધે છે અને ઘણી વખત તો એમના ઘરનુ આતિથ્ય પણ ભોગવે છે

ડેન્માર્કના આ ગ્રામ વિનયમદિર સબધી એક ખાસ ધ્યાન ખેચે એવી વસ્તુ એ છે કે, એ શાળા નથી હુન્નર-શાળા કે નથી ઉદ્યોગ-શાળા, અને જોકે મૂળ એની શરૂઆત મુખ્યત્વે કરીને ખેડૂતો માટે થઈ હતી, છતા ખેતીના વિષયની વાત લગભગ કોઈ દિવસ થતી નથી, એ વિષયનું વ્યાવહારિક અને શાસ્ત્રીય જ્ઞાન આપવાના હેતુથી તો કદી જ થતી નથી

ખેડૂતો માટેની શાળામા ખેતી વિષે કઈ પણ ન કહેવામા આવે એ કદાચ વિચિત્ર લાગે અને હુ કબૂલ કરુ છુ કે, આ જાતની શાળાને ડેન્માર્કની ખેતીની આબાદી સાથે શો

મંગધ છે એ પકડતાં મને કેટલોક વખત લાગ્યો હતો. મારી ખાતરી છે કે, મારી જેમ બીજા ઘણા માણસોને પણ એમ જ માલૂમ પડશે કે, શિક્ષણને ખેતીના કામમા લાગુ પાડવા માટે શાળાઓમા ખેતીનુ શિક્ષણ આપવુ એ જ સૌથી સાદો અને સીધો રસ્તો છે

એમ છતાં, આ પ્રશ્નને ઉકેલવામા હંગરીની અને ડેન્માર્કની પદ્ધતિઓમા જે ફરક છે તે રૂપનો નહિ પણ તેના આત્માનો છે. હંગરીમા શાળાઓનો હેતુ એ જણાય છે કે, દરેક વ્યક્તિને એવી તાલીમ આપવી, કે જેથી કરીને, જીવનમાં એને માટે જે સ્થાન નિયત કરેલુ માનવામા આવ્યુ હોય, એ સ્થાન માટે એ લાયક બને, એથી વિશેષ કંઈ નહિ સરકાર એનો નિર્ણય કરે છે બીજા શબ્દોમા કહીએ તો, કેળવણીની સ્થાપના વર્ણવ્યવસ્થા ઉપર કરવામા આવી છે નીચલી પાયરીનો મનુષ્ય શાળામા પોતાનાથી ઉપલી પાયરીના મનુષ્ય તરફ નજર રાખવાનુ શીખે, અને પોતે જે જાતના જીવનથી ટેવાયેલો હોય એના કરતા કંઈક વધારે સારુ મેળવવાનાં સ્વપ્નો સેવવાની તથા આશા રાખવાની શરૂઆત કરે, તો એક સામાજિક અને રાજકીય સિદ્ધાન્તનો ભંગ થાય છે, અને ખેતીવાડીના પ્રધાન કહે છે તેમ, 'ઉત્સાહભેર ઝડપી હુકમો બહાર પાડતા સરકાર ખચકાતી નથી'

અલબત્ત, આવા પગલાને પરિણામે સ્વાભાવિક રીતે અસંતોષ વધ્યો છે. કોઈ પણ વર્ગના મનુષ્યોને જ્યારે લાગે છે કે, બીજાઓને અપાયેલા અમુક વિશિષ્ટ હક્ક એમને આપવાની ના પાડવામા આવે છે, ત્યારે તરત જ એમના મનમાં એ હક્કની અગત્ય તથા કિંમત કંઈક નવુ જ સ્વરૂપ ધારણ

કરે છે — પછી એ હક્ક કેળવણીના લાભ લેવાની તકો માટે હોય કે બીજા કશાને માટે હોય

આ નીતિનુ પરિણામ પરદેશગમનના આકડા ઉપરથી જણાય છે હગેરિયન સરકારે કૃષિશિક્ષણ માટે જે અનેક પ્રયત્નો કર્યા છે, એને પરિણામે ખેડૂતોમા વ્યાપી રહેલા અસતોષમા ઘટાડો થયો છે કે નહિ એની, મને જે માહિતી મળી શકી છે એ ઉપરથી, શકા છે. હજી પણ દર વર્ષે હજારો હગેરિયન ખેડૂતો પોતાનુ નસીબ અજમાવવા અમેરિકા જવાનુ વધુ પસદ કરે છે, અને ત્યાની વસ્તીના ખેડૂત વર્ગની હિજરત સતત ચાલુ જ છે

ડેન્માર્કની ગ્રામ વિનયમદિરની સસ્થાએ એથી ઊલટી નીતિનુ અનુસરણ કર્યું છે ખેડૂત વર્ગની મહત્ત્વાકાક્ષા તથા બૌદ્ધિક જીવનને એણે ઉત્તેજિત કરવાનો સ્થિર પ્રયત્ન કર્યો છે તેમ છતા, દુનિયા વિષે કઈક જાણવાની ઇચ્છા ધરાવનાર મહત્ત્વાકાક્ષી ખેડૂતના દીકરાને, અમેરિકા અથવા શહેરની કૉલેજ કે શહેરમા જવાની ફરજ પાડવાને બદલે, કૉલેજોનુ જ્ઞાન ત્યાની શાળાઓમા મળે તથા શહેરોના ફાયદા ત્યાના ગ્રામ વિસ્તારમા જ મળે એવો બદોબસ્ત કરવામા આવ્યો છે

આ વિનયમદિરો વિષે સૌથી વધારે રસિક અને ધ્યાન ખેચે એવી એક વસ્તુ એ છે કે, ગામડાના જે છોકરા છોકરીઓએ સામાન્ય શાળાઓમા દરેક વિષયનો ફક્ત પ્રારભ જ કર્યો હોય છે તેમની આગળ, કેળવાયેલા મનુષ્ય પાસે જે વિષયોના જ્ઞાનની અપેક્ષા રાખવામા આવે છે, એ વિષયો રજૂ કરવાનુ કામ ઘણુ જ મુશ્કેલ હોય છે, છતા તેમને બુદ્ધિગ્રાહ્ય તથા રસપ્રદ થાય

એવી રીતે એ વિષયો રજૂ કરવામા આ શાળાઓએ ભારે ફતેહ મેળવી છે.

આ ગ્રામ-વિનયમદિરના શિક્ષકો ખરેખરા વિદ્વાન હોય છે તેમને વિદ્વાન થવુ જ પડે છે, કેમ કે તેમના શિક્ષણુમા મોટે ભાગે તેમને વ્યાખ્યાનો જ આપવાના હોય છે, અને તે પણ કોઈ પણ જાતનાં પાઠ્યપુસ્તકો સિવાય જ. તેથી તેમના વિષયો કેવી કુશળતાથી તેઓ રજૂ કરે છે એના ઉપર જ એમની ફતેહનો આધાર હોય છે. વિદ્યાર્થીઓમા રસ તથા ઉત્સાહ જાગ્રત કરવા માટે દરેક વિષયના જ્ઞાનના મૂળમા તેમને જવુ પડે છે

જે શિક્ષકો મને મળ્યા હતા એમાના ઘણાખરા બે કે ત્રણ ભાષાઓ બોલી શકતા હતા ડેન્માર્કમા રાજરાણીથી માંડીને ખેડુતો સુધી સર્વમા અમેરિકન બાબતોમા જે રસ મે જોયો એથી મને અચબો થયો વળી એ ઉપરાત હબસીની પ્રગતિમા તથા ટસ્કેજીમા અમે જે કામ કરતા હતા, તેમા પણ તેઓએ બતાવેલા રસથી મને આશ્ચર્ય થયુ હતુ આ શાળાના શિક્ષકો વિવિધ વિષયોમા રસ ધરાવે છે, એ બતાવવા હું એક ઉદાહરણ આપુ પ્રોફેસર વિલિયમ જેમ્સના 'પ્રેગ્મેટિઝમ' પુસ્તકનો ડેનિશ ભાષામા અનુવાદ એક શિક્ષક કરતા હતા

ડેન્માર્કમા હુ જઈ આવ્યો ત્યારથી મે વારવાર લોકોને એમ બોલતા સાભળ્યા છે કે, યુરોપના બીજા કોઈ પણ દેશના કરતા ડેન્માર્કના લોકો એકદરે વધારે સારી રીતે કેળવાયેલા અને વધારે સારી માહિતી ધરાવનારા છે મેળવેલા આકડા પણ આ કથનની સાક્ષી પૂરે છે, કેમ કે અમેરિકામા આવીને

વસેલા લોકોના ઈ. સ ૧૯૦૦મા લીધેલા આકડા ઉપરથી જણાય છે કે, ચૌદ વર્ષની ઉપરના લોકોમા ૨૪૨ ટકા લોકો વાચી કે લખી ન શકે એવા નિરક્ષર હતા તેમા ફક્ત ૮ ટકા લોકો સ્કેન્ડિનેવિયાના હતા હુ હમેશ એમ માનતો હતો કે, જર્મનીમા કેળવણીનો વિસ્તાર યુરોપના બીજા દેશો કરતા વધારે છે, પણ ત્યાના નિરક્ષર પણ ૫ ૮ ટકા જેટલા નીકળ્યા

હુ આગળ ચલાવુ એ પહેલા આ ગ્રામ વિનયમદિરો કેના જેવા દેખાય છે એ સમજવી મારે કઈક ખ્યાલ આપવો જોઈએ કોપનહેગનથી ઘોડેસવારી કરીને એક કલાકમા પહોચાય એવા રોસ્કિલ્ડ નામના એક નાના શહેર નજીક એ શાળાઓમાની એક સૌથી પ્રખ્યાત શાળા આવેલી છે અખાતના કિનારાની એક ભેખડના ઢોળાવ ઉપર એ બાધવામા આવેલી છે માછીમારોના મછવા અને નાના વહાણો આ અખાત વાટે લગભગ ટાપુના મધ્યભાગ સુધી જઈ શકે છે આસપાસ બધે દૂર સુધી ફળદ્રુપ ખેતરો પથરાઈ ગયેલા છે વચમા વચમા ઠેકાણે ઠેકાણે ટપકાની માફક, નાના ગામડાઓ પણ આવેલા છે

મને યાદ છે એ પ્રમાણે, ત્યા એક મોટુ મકાન આવેલુ છે એ મકાનને બન્ને છેડે એકેક પાખ છે એક પાખના ભાગમા શાળાના આચાર્ય રહે છે, અને બીજા ભાગમા કસરત શાળા છે આ બે પાખોની વચ્ચેના ભાગમા જે ઓરડાઓ છે એમા વ્યાખ્યાનો અપાય છે શાળાની દરેક વસ્તુ વ્યવસ્થિત અને મર્યાદિત ગોઠવવામા આવી છે — બધી ગોઠવણ સાદી, સુઘડ અને મનને ગમે એવી છે ત્યા પ્રસરી રહેલા કૌટુમ્બિક અને પવિત્ર વાતાવરણે મારા ઉપર ખાસ અસર કરી હતી.

શિક્ષકો અને શિષ્યો સાથે જ જમે છે અને દરરોજ સાન્જે એકઠા મળે છે. આ રીતે શિક્ષકો અને વિદ્યાર્થીઓ મિત્ર જ નહિ, પણ એક અર્થમા સાથીઓ બને છે

રોસ્કિલ્ડની શાળામા આશરે દોઢસો વિદ્યાર્થીઓ સામાન્ય રીતે હોય છે શિયાળાના પાચ માસના સત્રમા યુવાનો શાળામાં હોય છે ઉનાળામા શાળામા રહેવાની યુવતીઓની વારી હોય છે રહેવાને અને જમવાને માટે શિષ્યોને દર મહિને વીસ ક્રાઉન, એટલે કે, લગભગ પાચ ડોલર આપવા પડે છે પહેલે મહિને વીસ ક્રાઉન, બીજે મહિને પદર, ત્રીજે મહિને દસ, ચોથે મહિને પાચ અને પાચમે મહિને કઈ નહિ, એ પ્રમાણે શિક્ષણની ફી રાખેલી હોય છે આ આકડાઓ ઉપરથી સ્પષ્ટ રીતે સમજાય છે કે, શાળાઓ ઘણુ કરકસરથી અને સાદાઈથી ચલાવવામા આવે છે વીસ વર્ષ અગાઉ જ્યારે આ શાળા પ્રથમ શરૂ કરવામા આવી હતી ત્યારે, મને કહેવામા આવ્યા મુજબ, વિદ્યાર્થીઓ એક મોટા ઓરડામા પરાળની પથારી ઉપર સાથે જ સૂતા હતા અને ખેડૂતોની માફક એક સહિયારા ટાટમાથી લાકડાના ચમચાઓ વડે ભોજન લેતા હતા આ ઉપરથી મને, ટસ્કેજીમા પણ લગભગ આ વખતે આવી જાતની મુસ્કેલીઓ વિદ્યાર્થીઓ ઉઠાવતા હતા, એ યાદ આવે છે એક વાત તો મને યાદ આવે છે કે, એ દિવસોમા એક મોટા લોખડના હાડામા આખી શાળાને માટે ખોરાક રાધવામા આવતો હતો, અને કેટલીક વખત તો અમારે એ આખી ટક ઉડાવી દેવી પડતી, કેમ કે હાડામા રાધવા જેવી કોઈ પણ ચીજ અમારી પાસે હોતી નહિ એ સમય પછી ડેન્માર્કના ગ્રામ વિનયમદિરોમા જ નહિ પણ ત્યાના

ગામડિયાઓની સ્થિતિમા પણ ફેરફાર થઈ ગયો છે હાલના સમયમા, દરેક ખેડૂતના ઝૂપડામા નહિ તોય, દરેક સહકારી દુગ્ધાલયમા 'શાવર બાથ'ની વ્યવસ્થા હોય છે જે નાનો ખેડૂત, થોડાક વર્ષ અગાઉ દરેક સુધારા તરફ અણવિશ્વાસની નજરથી જોતો હતો, એ હવે પોતાને ત્યા ટેલિફોન રાખે એવો થયો છે — કેમ કે યુરોપના બીજા કોઈ દેશ કરતા, વસ્તીના પ્રમાણમા ડેન્માર્કમા ટેલિફોન લેનારની સખ્યા ઘણી છે, — અને દરેક ગામમા એક વ્યાયામશાળા, તથા બધાને એકત્ર થવા માટે એક વ્યાખ્યાનગૃહ પણ હોય છ

મારી સમક્ષ મારા મેજ ઉપર શાળાના સમયપત્રકની એક નકલ છે સવારમા સાત વાગ્યે શાળા શરૂ થાય છે અને સાજે સાત વાગ્યે કામ પૂરુ થાય છે વચમા બપોરે બે કલાકનો આરામ હોય છે શાળાના સમયનો બે તૃતીયાશ ભાગ માતૃભાષા ડેનિશના શિક્ષણમા તથા ઇતિહાસના શિક્ષણમા ગાળવામા આવે છે બાકીના સમયમા ગણિત, ભૂગોળ અને સૃષ્ટિ વિજ્ઞાન શીખવવામા આવે છે

ઘણુખરુ શિક્ષણ વ્યાખ્યાનના રૂપમા અપાય છે એ આ શાળાની એક ખાસિયત છે પરીક્ષાઓ ગખવામા આવતી નથી મુખપાઠ પણ બહુ જ ઓછા છ સૃષ્ટિ વિજ્ઞાન તો શુ, પણ ઉચ્ચ ગણિતશાસ્ત્ર પણ વ્યાખ્યાનો દ્વારા ઐતિહાસિક દૃષ્ટિએ શીખવવામા આવે છે વિદ્યાર્થીને આ શાસ્ત્રોના ઉપયોગની તાલીમ આપવાનો હેતુ હોતો નથી, પરતુ હેતુ એ હોય છે કે, જુદા જુદા પ્રશ્નો જે રીતે ઉદ્ભવ્યા હોય છે એ રીતમા સામાન્ય સમજ દૃષ્ટિ એને પ્રાપ્ત થાય, અને એમના નિરાકરણથી દુનિયાના આપણા જ્ઞાનમા જે રીતે

વધારો થયો છે અને આપણુ જ્ઞાન વિસ્તૃત બન્યુ છે, એ રીત પણ જાણે

ડેનિશ ગ્રામ વિનયમ દિરોમા, લોકગીત, ડેનિશ ઇતિહાસ તથા ઉત્તર પ્રદેશની જૂની દતકથાઓ ઉપર ભાર મૂકવામા આવે છે એનો હેતુ એ હોય છે કે, કોલેજોમા અપાતા લેટિન અને ગ્રીક શિક્ષણ વિરુદ્ધ સ્કેન્ડિનેવિયન લોકોના ઇતિહાસ અને સસ્કૃતિ ઉપર વધારે ભાર મૂકવો, અને તેની સાથે વિદ્યાર્થીઓના મનમા એવી સ્વદેશાભિમાની શ્રદ્ધા ઉત્પન્ન કરવી કે, દુનિયાની પ્રજાઓમા તેમનુ પણ સ્થાન છે અને એમને પણ પોતાનુ એક મિશન છે

ડેન્માર્કમા હાલ આવા ૧૨૦ ગ્રામ વિનયમ દિરો છે એ આખી પદ્ધતિમા કેટલીક ધ્યાન ખેચે એવી બાબતો છે જે સયોગોમા એ શાળાઓ અસ્તિત્વમા આવી હતી એ સયોગોએ સૌથી પ્રથમ માગ ઉપર છાપ પાડી હતી શરૂઆતમા આ ગ્રામ વિનયમ દિરો ખાનગી જવાબદારી ઉપર ઊભા થયા હતા હાલ પણ ખરેખર ખાનગી જવાબદારીથી એ ચાલે છે, જોકે સરકાર તરફથી એમને કેટલોક આશ્રય મળે છે થોડીક હિંમતવાન વ્યક્તિઓએ આ આખી યોજના ઘડી કાઢી હતી તેમનો કેટલીક વખત વિરોધ થયો હતો પણ સરકારે તો તેમને અનાગ્રનાર મદદ કરી હતી જે મુદ્દા ઉપર હુ ભાર મૂકવા માગુ છુ તે એ છે કે, તઓ ઓચિતી અસ્તિત્વમા આવી નહોતી, પણ તેમનો ધીમે ધીમે વિકાસ થયો હતો અને હજુ પણ વિકાસ થયા કરે છે આ શાળાઓમા જે યોજનાઓ અને પદ્ધતિઓનો ઉપયોગ થાય છે, તેમને ઘડવામા અને લોકપ્રિય બનાવવામા કેટલાય વર્ષો સુધી લાબી માથાકૂટ કરવી

પડી હતી આ કામમા આગેવાન તરીકે 'નિકોલે ફ્રેડરિક સેવરિન ગ્રન્ડવિગ' નામનો એક *લ્યૂથરમાર્ગી સિશપ હતો ઘણી વખત એને ડેન્માર્કનો લ્યૂથર ગ્રેવામા આવે છે. વિનયમંદિરની આ હિલચાલ એક સાંપ્રદાયિકતારહિત ધર્મજાગૃતિમાથી ઊપજી અને, ખરુ જોતા, આમ જનતાના આધ્યાત્મિક જીવનને જાગ્રત કરવાનો એનો પ્રયત્ન હતો

ગ્રામ વિનયમંદિરોની સ્થાપના ઈ સ. ૧૮૪૪ જેટલી વહેલી થઈ હતી, પરતુ એ ચળવળ પગભર તો વીસ વર્ષ પછી, જ્યારે પ્રશિયા સાથેના વિનાશકારક યુદ્ધ પછી ડેન્માર્કે પોતાનો એક તૃતીયાંશ જેટલો સૌથી ફળદ્રુપ મુલક ગુમાવ્યો હતો, ત્યારે થઈ એ સમયે જ્યારે તેની ચિતરતી કળાની હદ આવી હતી ત્યારે ગ્રન્ડવિગે ઉપદેશ આપવો શરૂ કર્યો કે, બહાર જે કઈ ગુમાવવામા આવ્યુ છે એનુ સાટુ અંદરથી વાળી દેવુ જોઈએ, યુદ્ધને લીધે જે કઈ ગુમાવ્યુ હોય એને રાષ્ટ્રીય સાધનોના શાન્તિમય વિકાસ રૂપે ફરી હાથ કરી લેવુ જોઈએ

બિશપ ગ્રન્ડવિગે જોયુ કે, કોઈ પણ રાષ્ટ્રની જેમ આમ-જનતા એ ડેન્માર્કનુ સૌથી મોટામા મોટુ ઉત્પાદક સાધન છે એણે જે શાળાઓ શરૂ કરી અને કેળવણીની જે પદ્ધતિઓ યોજી એ સર્વ આમ જનતાની જરૂરિયાતોને અનુકૂળ હોય એવી જ હતી જ્ઞાનને લોકપ્રિય બનાવવુ, એને સાદી ભાષામા મૂકવુ એમાથી બની અદ્ભુતતા કાઢી નાખવી, અને એને

* લ્યૂથર (૧૪૮૩-૧૫૪૬) પ્રોટેસ્ટન્ટ પથનો સ્થાપક જર્મનીમા થઈ ગયો. ૧૫૨૨-૧૫૩૪ સુધીમા બાઈબલનુ જર્મન ભાષામા ભાષાન્તર કર્યુ પોપની સામે થઈ એણે ખ્રિસ્તી ધર્મમા ભારે ક્રાન્તિ કરી

સામાન્ય લોકોની મિલકત બનાવવી, એના પ્રયત્નરૂપ એ સર્વ પ્રવૃત્તિઓ હતી

આ શાળાઓની એક બીજી પણ વિલક્ષણતા છે નાના છોકરા માટે એ શાળાઓ નહોતી પણ જરા વધારે મોટી ઉમરના વિદ્યાર્થીઓ માટે એનુ અસ્તિત્વ હતુ ગ્રામ વિનયમદિરના વિદ્યાર્થીઓમાથી ૮૦ ટકા વિદ્યાર્થીઓની ઉમ્મર ૧૮ થી ૨૫ વર્ષની હોય છે, ૧૦ ટકાની ઉમ્મર ૨૫ વર્ષ કરતા પણ વધારે હોય છે, અને ફક્ત ૮ ટકા જ ૧૮ની નીચેના હોય છે આ શાળાઓ વસ્તુત ખેડૂતોની કોલેજો જ હોય છે આ શાળામા દાખલ થતા પહેલા વિદ્યાર્થીએ સામાન્ય શાળાનુ શિક્ષણ મેળવી લીધેલુ ધારી લેવામા આવે છે ગ્રામ વિનયમદિરમા દાખલ થતા પહેલા ખેડૂતના દીકરા દીકરીએ શાળાઓમા સામાન્ય તાલીમ મેળવેલી હોય છે, અને પોતાના ખેતરમા તથા ઘરમા કામનુ પ્રત્યક્ષ શિક્ષણ પણ મેળવેલુ હોય છે છોકરા છોકરીને જ્યારે ઘર છોડીને દુનિયામા બહાર પડી પોતાનુ ોડી લેવાના વિચારો આવે છે — જ્યારે એને વિશાળ દુનિયા વિષે અને પુસ્તકોમા દટાયેલા કે શાળાઓમા પરપરારૂપે ેઠીઘર અપાતા ગૂઢ રહસ્યો કે અદ્ભુતતાઓ વિષે જાણવાની જિજ્ઞાસા થાય છે, એટલે કે જુવાનીમા, — આ અવસ્થા જ્યારે આવે છે ત્યારે, છોકરા છોકરીઓ ો ગ્રામ વિનયમદિરોમા બે કે વધારે સત્રો રહેવા મોકલી આપવામા આવે છે એક નિયમ તરીકે તેઓ પાડોશના વિનયમદિરમા નહિ પણ દેશના બીજા વિભાગના વિનયમદિરમા જાય છે ત્યા તેઓ બીજા યુવાનો અને યુવતીઓની ઓળખાણ કરે છે તેઓ પણ તેમની માફક સીધા ખેતરોમાથી આવેલા હોય છે આ સમાગમ અને

પરિચયને લીધે એમનામાં એક 'સાર્વજનિક હિતની' ભાવના જાગ્રત થાય છે અને સમાજવાદીઓ જેને 'વર્ગાભિમાન' કહે છે એ જાતની ભાવના બંધાય છે. આ સર્વ અનુભવો પાછળથી એમને ઘણા અગત્યના થઈ પડે છે. સહકારી મંડળીઓ, દુગ્ધાલયો અને ખાંડણીખાના, ઈંડાંનું ઉત્પાદન અને વેચાણ માટેના મંડળો, ટેગ્ફોર અને એવા બીજા હેતુસર મંડળો સ્થાપવામાં આ અનુભવો બહુ કામમાં આવે છે.

ડેન્માર્કની ખેતીવાડીની અત્યારની વ્યવસ્થા મોટે ભાગે આ ગ્રામશાળાઓની આડકતરી અસરને જ આભારી છે.

મેં ઉપર કહ્યું તેમ, આ વિનયમંદિરો ફક્ત સામાજિક કે આર્થિક જ નહિ, પણ ખરું કહીએ તો ધાર્મિક હિલચાલને પરિણામે અસ્તિત્વમાં આવ્યાં હતાં. અમેરિકામાં હજારીઓ માટેની જે ઔદ્યોગિક શાળાઓ છે એના કરતાં આ વિનયમંદિરોનું બાહ્ય સ્વરૂપ તથા પદ્ધતિઓ તદ્દન ભિન્ન છે. પરંતુ તેમનામાં આ એક વસ્તુ સર્વસામાન્ય છે કે, તેઓ અસાંપ્રદાયિક છે, પરંતુ સૌથી વિશાળ અને ઊંડા અર્થમાં તેઓ ધાર્મિક છે. તેઓ ફક્ત માનસિક વિકાસ કરવાનો જ પ્રયત્ન નથી કરતાં, પણ આમ જનતાનું નૈતિક જીવન ઉન્નત અને બળવાન બને એવો પણ પ્રયત્ન કરે છે. ડેન્માર્કનાં વિનયમંદિરોનાં આ વિશિષ્ટ લક્ષણની વ્યાખ્યા આપતાં, મને મળેલા એક સદ્‌ગૃહસ્થે એક જ શબ્દ કહ્યો હતો — 'પ્રેરક'.

ગ્રન્ડવિગ વિષે એમ કહેવામાં આવે છે કે, ફક્ત રાજકીય સ્વાતંત્ર્યથી ઉદ્ધાર થાય છે એમ માનનાર એ નહોતો. આમ હોવા છતાં, ડેન્માર્કના રાજકારણ પર આ ગ્રામવિનયમંદિરોની ખૂબ અસર પડતી હતી. એમને લીધે જ ખેડૂત પ્રધાન

મંડળની અસર નીચે ડેન્માર્ક યુરોપમાં એક સૌથી વધારે પ્રજામત્તાક દેશ બન્યો છે. થોડાં જ વર્ષ ઉપર, ડેન્માર્કનો નાનો ખેડૂત સૌથી નીચી પાયરીના અને અતિ કચડાયેલા વર્ગનો આદમી હતો. પરંતુ હાલમાં દેખાય છે કે, દેશમાં એ સૌથી વધારે નિયામક બળ ધરાવે છે. આ સર્વ એ કેળવણીનું પરિણામ છે. ખરેખર, કેળવણીની અસરનું આ એક ધ્યાન ખેંચે એવું દૃષ્ટાન્ત છે.

ગ્રામ-વિનયમંદિરોની યોજના અને સામાન્ય લક્ષણનું મેં જરા લંબાણથી વર્ણન આપ્યું છે, એનુ કારણ એ છે કે, ડેનિશ ગ્રામજીવન તથા કેળવણીમાં તેમનું અસ્તિત્વ સૌથી વહેલામાં વહેલું છે, અને તેઓ એક સૌથી વિશિષ્ટ અને અસાધારણ લક્ષણ ધરાવે છે; તથા મારા જીવનના મોટા ભાગ દરમિયાન જે ઉદ્યોગ-શાળાઓમાં મે મુખ્યત્વે રસ લીધો છે, તેની પદ્ધતિઓ તથા સ્વરૂપ આ વિનયમંદિરોથી ભિન્ન હોવા છતાં, તેમને ચલાવવાની મૂળ ભાવના એકસરખી જ છે.

તેમ છતાં ડેન્માર્કની ગ્રામશાળા-તંત્રમાં વિનયમંદિરો તેનું એક અંગ જ છે. હાલનાં વર્ષોમાં વિનયમંદિરોની સાથે સાથે એક બીજા પ્રકારની શાળાઓ ઊભી થઈ છે. એમાં કૃષિ-વિદ્યા તથા ઘરગથ્થુ હુન્નરો શીખવવામાં આવે છે. દૃષ્ટાંત તરીકે, રોસ્કિલ્ડમાં જે ગ્રામ-વિનયમંદિરની મેં મુલાકાત લીધી હતી એનાથી લગભગ અર્ધોક માઈલ દૂર હાલમાં જ એક શાળા ઊભી કરવામાં આવી છે, જેને અમેરિકામાં તો આપણે ઔદ્યોગિક શાળા જ કહીએ. એ શાળામાં કૃષિવિદ્યા તથા ગૃહવિજ્ઞાનની તાલીમ આપવામાં આવે છે. ટસ્કેજીમાં અમારા વિદ્યાર્થીઓને જે પ્રકારની પ્રત્યક્ષ તાલીમ આપવામાં આવે છે,

એ પ્રકારની તાલીમ, ઘણે ભાગે એ પ્રમાણમા જ, આ શાળામા યુવાન સ્ત્રી પુરુષોને આપવામા આવે છે. એમા એક અપવાદ છે. આ શાળાઓની તાલીમની મર્યાદા કૃષિવિદ્યા અને ગૃહ-વિજ્ઞાન પૂરતી જ રાખી છે. વળી, દક્ષિણની ઔદ્યોગિક શાળાઓમા વિદ્યાર્થીઓને સામાન્ય કેળવણી આપવાનો જેવો પ્રયત્ન થાય છે, એવો પ્રયત્ન આ કૃષિશાળાઓમા કરવામા આવતો નથી. વાસ્તવિક રીતે, હેમ્પ્ટન અને ટસ્કેજીના જેવી શાળાઓ પોતાના વિદ્યાર્થીઓ માટે જે કાર્ય એક જ સમયના કરવા પ્રયત્ન કરે છે, એ જ કાર્ય ડેન્માર્કમા બે જુદી જુદી દરની શાળાઓ દ્વારા થાય છે.

પાટોશના વિનયમંદિર માફક આ શાળાનુ મકાન પણ એક સરસ સ્થાનમા આવેલુ છે. એની આસપાસ સુંદર બગીચો છે. વિદ્યાર્થીઓ એમા પોતાની શાકભાજી ઉગાડતા હતા, રસોડામા યુવાન સ્ત્રીઓ રસોઈ તૈયાર કરવાનુ તથા પીરસવાનુ શીખતી હતી. શાળાની આખી વ્યવસ્થામા સાદા જીવનની સાદાઈ સાચવી રાખવા જે પ્રયત્ન કરવામા આવતો હતો એ જોઈ મને ખૂબ રસ પડ્યો. દૃષ્ટાંત તરીકે, પચાસ કે સો વર્ષ પહેલા ધનવાન ખેડૂતો જે પ્રકારનુ તરેહ તરેહના કલાયુક્ત આકાર કે નકશીવાળુ રાચરચીલુ વાપરતા હતા, એ જ પ્રકારનુ રાચરચીલુ ત્યા રાખવા પ્રયત્ન કરવામા આવ્યો હતો. યુરોપના આ પ્રવાસના મારા સાથી ડૉ. રોબર્ટ ઈ. પાર્કે આ શાળાની મુલાકાત સમયે મને કહ્યુ કે, દેશમા જ્યારે ખેડૂતો નાના જે જાતના જેવા પહેરીને કામ કરે છે તેવા, સાદાઈના જેવા પહેરીને એક અધ્યાપક બાગમા કામ કરતા હતા. ડૉ. પાર્કે પણ દેશોમા મુસાફરી કરી હતી. જર્મનીમા એમને અનેક

કર્યો હતો, અને ત્યાંની ખેતીવાડી કૉલેજમાં પોતાના એક ખાસ વિષયની પદવી મેળવી હતી.

રિંગસ્ટેડમા આવેલી અને એન જે. નિલમન લૅાડરકૉવ નામના સદ્દગૃહસ્થે, ઈ. સ. ૧૯૦૨માં સ્થાપેલી 'હમ્મેન્ડ્ઝ' અથવા 'કૉટ્ર્મ' સ્કૂલ કહેવાતી શાળામા મે જે સમય ગાળ્યો, એ મારા પ્રવાસનો કદાચ સૌથી રસિક અને બોધક ભાગ હતો. આ શાળામા મે એક પ્રદર્શન જોયુ, એ શાક-ભાજી, દાણા અને ખાસ તો સક્કરજનનુ હતું આના ઉત્તમ નમૂનાનુ પ્રદર્શન મે બીજા કોઈ પણ સ્થાને, ખાસ કરીને કોઈ પણ કૃષિશાળામા, કદી જોયુ નહોતુ

આ રસપ્રદ શાળાની મારી મુલાકાત દરમિયાન, કેળવણી વિષે અને ગ્રામ જીવનની શક્યતા સબધી, મે જે જોયુ અને જાણ્યુ, તે સર્વનુ વિગતવાર વર્ણન કરવાની મને તક મળત તો ઘણુ સારુ થાત આ તેમ જ બીજી જે શાળાઓ મે જોઈ તેમની સૌથી વધારે છાપ મારા ઉપર એ બાબતની પડી હતી કે, ડેન્માર્કની જુદી જુદી ઢબની બધી શાળાઓ વ્યવહારમા પરસ્પર મેળથી કામ કરવામા ફાવી હતી, અને ગ્રામજનતાના જીવન તથા કામધધાને ઉન્નત કરવા, જીવત કરવા, અને પ્રેરણા આપવાના કાર્યમા એ દરેક સસ્થા પોતપોતાને માર્ગે બીજી સસ્થાઓ સાથે થઈને કામ કરતી હતી

રિંગસ્ટેડની શાળાનો હુ દાખલો આપીશ શિયાળામા ત્યા પુરુષો માટે ખેતીનો અભ્યાસ ચાલે છે અને સ્ત્રીઓ માટે ગૃહવિજ્ઞાનની ગ્રીષ્મશાળા ચાલે છે આ ઉપરાત, ટગ્ગેરૂપમા અમે કરીએ છીએ તેમ, એક બીજો ટૂકો અભ્યાસક્રમ રાખવામા આવ્યો છે, અને તેમા વૃદ્ધ માણસોને નોતરવામાં

આવે છે. સ્ત્રીઓ અને પુરુષો માટે અલગ સત્રો હોય છે, શિયાળામાં પુરુષો માટે અને ઉનાળામાં સ્ત્રીઓ માટે અગિયાર દિવસના એમના સત્રમાં, યુવાનોની માફક વૃદ્ધ માણસો શાળામાં જ રહે છે, એથી તેઓ એકબીજા સાથે તેમ જ તેમના શિક્ષકો સાથે ગાઢ સંપર્કમાં આવવાનો લાભ લે છે. આ શાળા તેમ જ એના જેવી બીજી શાળાઓ લોકો પાસે કયાં સુધી પહોંચી ગઈ છે અને કેટલે અંશે એમને સ્પર્શે છે, એનુ દૃષ્ટાન્ત આપવા એમના સ્થાપકના મારા ઉપરના એક પત્રમાંથી હુ અવતરણ ટાંકીશ. તેઓ કહે છે, 'ધી કચોરીહેત હમ્મેનડસ્કોલ' (કોટ્સર્ં સ્કૂલ) ડેન્માર્કમાં એ પ્રકારની શાળાઓમાં સૌથી પ્રથમ છે. ખાનગી જવાબદારી ઉપર એ સંસ્થા ચાલે છે. ઈ. સ. ૧૯૦૨ પછી એ સંસ્થાએ આશરે ૪૦૦,૦૦૦ ક્રાઉન (૧૦૦,૦૦૦ ડૉલર)ની કિંમતનાં મકાનો બાંધ્યા છે, સાત વર્ષ થયાં એ કામ કરે છે. આ દરમિયાન ૬૩૧ પુરુષો અને ૬૦૩ સ્ત્રીઓએ એમા છ માસ સુધીની તાલીમ લીધી છે. એ ઉપરાંત, ૩,૨૦૫ સ્ત્રીપુરુષોએ અગિયાર દિવસના અભ્યાસક્રમમાં હાજરી આપી છે.'

રિંગ્સ્ટેડની શાળાએ શરૂ કરેલા ખેડીવાડી અને ગૃહવિજ્ઞાનના ટૂંકા અભ્યાસક્રમ ઉપરાન્ત, કેટલાંક ગ્રામ વિનયમંદિરો શરદઋતુમાં આપણા 'શૉતૌકો'ની *માફક મોટી જાહેર

* શૉતૌકો નામની શિક્ષણ-સંસ્થા, ઈ. સ. ૧૮૭૪માં અમેરિકામા મિલર અને વિન્સેન્ટ નામના મહાશયોએ સ્થાપી હતી. ૧. રવિવાર શાળાઓમા શિક્ષકો માટે ઉનાળાના વર્ગ ચલાવવા. ૨. લોકો માટે પ્રવચનો તથા વ્યાખ્યાનો આપવા; આ બે હામો એ સંસ્થા કરતી હતી હવમાં આ સંસ્થાનો ખૂબ વિકાસ થયો છે.

સભાઓ રાખે છે એ સભાઓ એકાદ અઠવાડિયા સુધી ચાલે છે એમા ગામડાના ઘણા સ્ત્રીપુરુષો હાજરી આપે છે આ સભાઓમા ઇતિહાસ, સાહિત્ય અને ધર્મના વિષયો ઉપર જાહેર વ્યાખ્યાનો આપવામા આવે છે સાજે સગીત, નૃત્ય વગેરેનો મનોરજક કાર્યક્રમ રાખવામા આવે છે ગ્રામ વિનયમદિરોની દોરવણી નીચે આ સમેલનો ભરવામા આવે છે પહેલા, પાકની લણણી સમયે થતા ઘરગથ્થુ ઉત્સવોમા ખૂબ ખાનપાન ઊડતું, પરતુ કેળવણીવિષયક અથવા તો ઉન્નતિ કરે એવા તત્ત્વો નહિ જેવા જ હતા, એમ મારુ માનવુ છે આ ઉત્સવોને સ્થાને, હવે ઉપર જણાવ્યા મુજબના સમેલનો મોટે ભાગે ભરવામા આવે છે આ વાર્ષિક સમેલનોમા દૂર દૂરના ઘણા લોકો ખેચાઈ આવતા એ ઉપરાત માસિક સમેલનો પણ ભરવામા આવે છે વિનયમદિરના મકાનોમા અથવા તો ગ્રામ-સભા ગૃહના મકાનમા કે ગામડાની વ્યાયામશાળાને લગતા મકાનમા આવા સમેલનો ભરવામા આવે છે શહેરોમા, 'હાર્ડિવૂલ હોમ્સ' નામથી ઓળખાતી સસ્થાઓમા, કટલીક વખત આ સભાઓ ભરવામા આવે છે આ 'હાર્ડિવૂલ હોમ્સ' મેરકી

એની ઘણી શાખાઓ નીકળી છે જે સ્ત્રીપુરુષો શાળામા ન જઈ શક્યા હોય તેમને માટે આ સસ્થાએ ઘણો અનુકૂળ અભ્યાસક્રમ શરૂ કર્યો છે આ સસ્થાના અમેરિકામા ત્રણ મોટા પરિણામ આવેલા દેખાય છે ૧ મુખ્ય સસ્થાના તત્ત્વો અનુસાર ત્રણ પેટા સસ્થાઓ સ્થપાઈ છે ૨ કેટલી કોલેજો ખાસ કરીને અમેરિકન વિશ્વવિદ્યાલયોમા તથા શિક્ષણ સસ્થાઓમા ઉનાળાના વર્ગો શરૂ થયા છે, ૩ વ્યવહાર દ્વારા શિક્ષણ આપવાનો અભ્યાસક્રમ પણ મોટા પ્રમાણમા શરૂ થયો છે

ગર્જના મારે છે. યુવાનો અને યુવતીઓના મંડળોના સભાગૃહ તરીકે કામ આવવા ઉપરાંત ગામડાના મુસાફરોને ઘરના જેવી સસ્તી ઉતારાની મદદ આપે છે.

આ રીતે ગ્રામવિદ્યામંદિરોએ પોતાની અસર દેશના દરેક ભાગ ઉપર કરી દીધી છે. ખેડૂત જીવનને એમણે આકર્ષક બનાવ્યું છે. સાદું, સુંદર અને પ્રાણપોષક ગ્રામ જીવન કેવું હોઈ શકે એનું દૃષ્ટાંત દુનિયા સમસ્ત ડેન્માર્કે રજૂ કરી બતાવ્યું છે, તે પણ એ શાળાઓને લીધે જ.

એટલે, બીજા દેશોની માફક ડેન્માર્કના ગ્રામજીવનમાં પણ કેટલીક એવી બાબતો પણ છે કે જે મેં દોરેલા એના તેજસ્વી ચિત્રમાં કોઈ કોઈ ઠેકાણે ઝાંખાશ આણે છે. જૂના પ્રશ્નોનું નિરાકરણ થતાં નવા પ્રશ્નો હમેશાં ફૂટી નીકળે છે. ગ્રામ ગમે તેટલું વધારે સુધર્યું હોય તોપણ, જેઓ ત્યાંની પરિસ્થિતિ પૂરેપૂરી જાણે છે, તેવા માણસોને તો એમ જ લાગે છે કે કામ તો હજી હવે શરૂ થાય છે. તે ગમે તેમ હોય, પરંતુ મને લાગે છે કે, કેળવણી શું શું કરી શકે તે બતાવવા ડેન્માર્કની ગ્રામશાળાઓએ જે પરિણામો આણ્યાં છે, તેના કરતાં વધારે સારો દાખલો નહિ મળે.

મજૂરોની અને ઉદ્યોગોની કેળવણીનું તુલનાત્મક દૃષ્ટિએ મૂલ્ય કેટલું, એ બાબત અમેરિકામાં ઘણી વાતો થતી સંભળાય છે. મને લાગે છે કે, ડેન્માર્કમાં હું નહોતો ગયો ત્યાં સુધી મજૂરોની કેળવણી એટલે શું એ હું બરાબર સમજ્યો નહોતો. અમેરિકાની હદવાની મજૂરોની કેળવણી વિષે મેં કંઈક જોયું હતું એ ઉપરથી મેં એવો ખ્યાલ બાંધ્યો હતો કે મજૂરોના દરેક ઓજાર અને લેટિન સાથે સંકળાયેલી વાત

છે, અને એની હિમાયત કરનાર લોકો એમ માનતા કે, માણસોના રોજિંદા સર્વસામાન્ય અનુભવોથી દૂરનુ એવુ જે પ્રાચીન કે પરદેશી, તે ભણવાથી અથવા તો ચોપડીઓમાથી એવુ કાઈક મેળવી શકાય છે કે જે અદ્ભુત – જાદુઈ – શક્તિ લગભગ ધરાવતુ હોય છે. ડેન્માર્કમાં મેં એવી શાળાઓ જોઈ કે જેમા લગભગ કોઈ પાઠ્યપુસ્તકો જ રાખવામા આવ્યા નહોતા, અને મેં જોયેલી કે સાભળેલી કોઈ પણ શાળા કરતાં વધારે ભારપૂર્વક સાસ્કારિક હતી

મને એક એવી છાપ પડી ગઈ હતી કે, જેને આપણે સામાન્ય રીતે સસ્કારિતા કહીએ છીએ, તે એક એવુ કાઈક છે કે જે થોડાક કોલેજમા જઈ શકનારાઓને માટે જ છે, અને જે ગમે તેમ કરીને ત્યા ભરી દેવામા આવે છે, અને જેમા પારગત થવા માટે વર્ષો સુધીનો લાબો અભ્યાસ કરવો પડચો હોય એવા વાક્યો અને અગમ્ય ભાષા વડે તે ભરેલાને રીધ કરવામા આવે છે ડેન્માર્કમા મે એવા સાચા વિદ્વાનો જોયા કે જેઓ સામાન્ય ગ્રામવાસીઓને શિક્ષણ આપતા હતા, કોલેજના શિક્ષણમા જે કઈ પારિભાષિક કે સૂક્ષ્મ હોય એ સર્વને કાઢી નાખવુ એ કામને અપનાવ્યુ હતુ, અને પછી એ જ્ઞાનને સામાન્ય લોકને તેમની લોકભાષામા આપતા હતા.

કોઈ પરદેશી ભાષાનો અભ્યાસ કરવો, બીજી કોઈ પ્રજાના ઇતિહાસ તથા પ્રણાલિકાઓનો અભ્યાસ કરવો એ સાસ્કારિક કેળવણી, એમ મારા મનમા સામાન્ય રીતે ખ્યાલ બધાઈ ગયો છે. ડેન્માર્કમા મને એવા પ્રકારની કેળવણી માલૂમ પડી કે જે, ભણેલા માણસે જાણવા જોઈએ તે દરેક વિષય અને દરેક દેશને, પોતાની મર્યાદામા, સ્પર્શતી હતી, અને તેનો ખાસ

પ્રયત્ન એ હતો કે, ડેન્માર્કની કળા, તેની પરંપરા, તેની ભાષા, અને તેનો ઇતિહાસ, તથા વિદ્યાર્થીઓની આસપાસ વસતા જે લોકો, તે બધામાં રસ અને ઉત્સાહ પ્રેરવો. મેં જોયું કે, આર્થિક કે ઔદ્યોગિક કેળવણી એવી હોઈ શકે છે અને હોવી જોઈએ, કે જે મનુષ્યને પોતામાં, પોતાની જાતિમાં, અને આખી માનવજાતમાં રસ, ઉત્સાહ અને શ્રદ્ધા જગવે તથા પ્રેરે અને તેને ઉચ્ચ કરે. કેટલીક વખત ડેન્માર્ક અને બીજે ઠેકાણે થયું છે તેમ, એ એવા પ્રકારની કેળવણી ન હોવી જોઈએ કે જે વિદ્યાર્થીઓ પાસેથી એમની નૈસર્ગિક સ્વતંત્રતા છીનવી લે, અને એમને એમ લાગે કે નજીકની અને પરિચિત વસ્તુ કરતાં, દૂરની, વિદેશી અને ગૂઢ જણાતી વસ્તુ વધારે સારી અને વધારે ઉચ્ચ છે.

કેળવણીના કોઈ પણ સ્વરૂપનું કયું નામ પાડવું, એ ચર્ચામાં મને કદી વિશેષ રસ પડ્યો નથી. દાખલા તરીકે, ઇંગ્લૅન્ડના અમારા વિદ્યાર્થીઓને અમે જે કેળવણી આપીએ છીએ, એ આર્થિક છે કે ઔદ્યોગિક છે, કે પછી બન્ને છે, એ ચર્ચામાં મેં કદી પણ ઝાઝો રસ લીધો નથી. મને તો ફક્ત એટલું જ ધ્યાન રાખવામાં રસ હતો કે, જે આમ જનતાને માટે અમે કેળવણી આપતા હતા એમને એ જાતની કેળવણીની જરૂર છે કે નહિ, અને સંયોગો અનુસાર બની શકે એટલું સારું કામ થાય છે કે નહિ. દૃષ્ટાંત તરીકે, ડોક્ટર આર. એચ. ગોઈડ સાહેબે હબસીઓને એવું શીખવ્યું હતું કે, એમના છોકરાના રમકડા તરીકે 'ગોરી ઢીંગલીઓ' નહિ ખરીદતાં હબસી ઢીંગલીઓ ખરીદવી. ડૉક્ટર ગોઈડ કહે છે, 'એથી બાળકો પોતાની જાતિને વખાણતા તથા માન

આપતાં શીખે છે.' ફ્રિક યુનિવર્સિટીમાં હબ્સીને લોકગીત તરફ પ્રેમ રાખવાની પ્રેરણા આપવામાં આવે છે. ટસ્કેજીની અમારી વાર્ષિક પરિષદોમાં તથા અમારા રાષ્ટ્રીય ઉદ્યોગ સંઘમાં અમે એવું કામ કરીએ છીએ કે જેથી અમારી જાતિના સામાન્ય જીવન તથા તેની પ્રગતિને માટે અમારી આમ-જનતામાં રસ અને ઉત્સાહ જાગે. દેશની બધી કૉલેજોના બધા હબસી વિદ્યાર્થીઓએ ગ્રીક અને લેટિનની સાસ્કારિક મનાતી કેળવણીથી જે કંઈ હિત સાધ્યુ છે એના કરતાં ઉપર જણાવેલાં કામોથી વધારે હિત સધાયું છે, અને એ કાર્યોમાં રહેલી કેળવણી, તેના સાચા અર્થમાં, વધારે સાંસ્કારિક છે એમ, ડેન્માર્કમાંથી હું જે કાંઈ શીખ્યો છું, એના ઉપરથી મને માલૂમ પડયું છે.

કેમ કે, આ જાતની સંસ્કારિતા વધારે વિસ્તારમા ફેલાય છે, વધારે લોકોને સ્પર્શે છે, અને એમને વધારે ઊંડે ઊતરીને અસર કરે છે. ડેનિશ ગ્રામશાળાઓના મારા અભ્યાસથી, રાષ્ટ્રીય અને જાતીય ભાવના પોષવા અને પ્રેરવા શુ કરવું, એ શીખવા ઉપરાંત એ અભ્યાસે મને એ પણ દર્શાવી આપ્યું છે કે, પ્રજાની નૈતિક અને આર્થિક સ્થિતિ એટલી નિકટતાથી ઓતપ્રોત વણાયેલી હોય છે કે, એક માણસ બીજાની પ્રગતિમાં એવી રીતે પોષકતા પૂરે છે અને પોતે પણ સામેથી ફાયદો ઉઠાવે છે કે, તેથી કરીને આખા રાષ્ટ્ર કે જાતિના જીવનની દશા સારી, સધ્ધર અને સંગીન બને છે.

૧૨

હબસીના કેળવણીકામમાં ભૂલો અને એનું ભાવિ

દક્ષિણમાં હબસીઓની કેળવણીના કાર્યમાં હું ત્રીસ વર્ષ સુધી પ્રવૃત્ત રહ્યો છું. એ સમય દરમિયાન, એને પરિણામે જુદી જુદી જાતની હબસીઓની શાળાઓના સંપર્કમાં હું આવ્યો છું. દક્ષિણના દરેક ભાગમાં આ શાળાઓની મેં મુલાકાત લીધી છે. એમના કામ સંબંધી અભ્યાસ કરવાની અને એમની મુશ્કેલીઓ તેમ જ એમને મળેલા વિજય સંબંધી કંઈક જાણવાની મને તક મળી હતી. દાખલા તરીકે, છેલ્લાં પાંચ વર્ષ દરમિયાન, મારા બીજા કામમાંથી ફાજલ વખત કાઢી, આઠ જુદાં જુદાં સંસ્થાનોમાં જઈને નિરીક્ષણ માટે મેં લાંબો પ્રવાસ કર્યો છે. એ દરમિયાન મેં શાળાઓની સ્થિતિ તપાસી છે અને જ્યાં જ્યાં ગયો છું ત્યાં ત્યાં એમના દિવસના બે બોલ મેં કહ્યા છે. આ મુસાફરી કરતાં મકાનોમાં થયેલી પ્રગતિ જોવાની મને તક મળી છે. એ ઉપરાંત, એ જુદી જુદી જાતની શાળાઓની આસપાસ વસેલાં કુટુંબો અને સમાજના લોકો ઉપર એમની જે અસર થઈ છે, એનું નિરીક્ષણ કરવાની તક પણ મળેલી છે.

હબસીની કેળવણી વિષે મેં જે જોયું છે અને જાણ્યું છે, અને જે રીતે મેં એનું વર્ણન કર્યું છે, એનો સમય વિચાર

કરતા મારી પોતાની વ્યાપક કેળવણીના સમ્મરણોના અતમા, સારાશ રૂપે, કોઈ કથન કરી શકુ તો સારુ, એમ મને લાગ્યુ છે જે કઈ કાર્યસિદ્ધિ થઈ છે એના વિષે જ નહિ, પરંતુ દક્ષિણ સંસ્થાનોના હબસીઓની સામાન્ય કેળવણીની હાલની જરૂરિયાતો તથા એનુ ભાવી કેવુ જણાય છે, એ સબધી પણ કઈક કહેવુ જોઈએ એમ મને લાગે છે આ કાર્ય માટે હું જે કઈ કરી શક્યો છુ એમાથી જ મારી વ્યાપક કેળવણીનો મોટો ભાગ મે પ્રાપ્ત કર્યો છે, એ હકીકત લક્ષમા લેતા પણ, આ સ્થાને આ કથન અસ્થાને નહિ જણાય ત્યારે, પહેલી તો હુ એ વાત કહુ કે, અમારી જાત ગુનામીમાથી અતિ મોડી મુક્ત થઈ છે, પરતુ તેની આસપાસ પથરાયેલા સુધારામાથી તેના સર્વોચ્ચ અને સર્વોત્તમ તત્ત્વો પકડી લઈ તેમને અપના વવાનો જેવો પ્રયત્ન એ જાતે કર્યો છે, એવો ઇતિહાસમા બીજી કોઈ પ્રજાએ નથી કર્યો, અને, અમેરિકાની નિગ્રો પ્રજાએ જેટલા સમયમા જેટલી પ્રગતિ કરી છે, તેટલા સમયમા અને તેની પ્રગતિ તેના જેવી સ્થિતિની બીજી કોઈ પ્રજાએ કરી નથી

વળી, મારે સાથે સાથે એ પણ ઉમેરવુ જોઈએ કે, અમેરિકન ગોરાએ હબસીને સુધારવાને માટે અને એનો ઉદ્ધાર કરવા માટે જેટલી ઉદારતાથી પ્રયત્ન કર્યો છે તેના કરતા વધારે ઉદારતાથી દુનિયાના ઇતિહાસમા કોઈ જાતિએ બીજી જાતિને માટે કદી કર્યો નથી આ હું એટલા માટે કહુ છુ કે, એ વસ્તુ યાદ રાખવી જોઈએ કે, હબસીને અહી આણવાની અને એને ગુનામીમા રાખવાની જવાબદારી જો અમેરિકન ગોરાની હતી, તો તેને સ્વાતત્ર્ય આપવાની તથા છેલ્લા અડતાલીસ વર્ષમા હબસી જે ભારે પ્રગતિ કરી શક્યો છે

એની તક આપવાની એટલી જ જવાબદારી પણ એ અમેરિકન લોકોની જ હતી.

આમ છતાં, દક્ષિણમાં હબસીના શિક્ષણ વિષે હાલ જે સ્થિતિ પ્રવર્તે છે એ જોતાં, એના ભૂતકાળ કરતાં ભવિષ્યનો વધારે ખ્યાલ કરતાં, એ શિક્ષણમાં હાલ જે અપૂર્ણતા, ખામી અને અસંતોષકારક સ્થિતિ જોવામાં આવે છે, એની મારા ઉપર અસર થઈ છે. મને લાગે છે કે, હબસીને કેળવણી માટે પ્રશ્ન જે અગત્યનો બને છે, એના સબંધી ઉત્તર અને દક્ષિણમાં બન્ને ઠેકાણે લોકોને ઘણો ખોટો ખ્યાલ બંધાઈ ગયો છે.

પ્રથમ તો એના વિષે કહેવામાં તો ઘણું આવે છે, છતાં ઉત્તરના લોકોને જે અર્થમાં કેળવણી મળેલી છે એ અર્થમાં, દક્ષિણની સામાન્ય શાળાઓમાં કે હબસી કોલેજોમાં હબસી આમજનતાને કદી કેળવણી મળી નથી. કહેવાતું ઉચ્ચ જ્ઞાન આપનાર દક્ષિણની હબસી શાળાઓ સબંધી વિગતોમાં ઊતર્યા સિવાય કેટલીક મુદ્દાની હકીકત હું આપું. દક્ષિણમાં સામાન્ય રીતે કોલેજોના વર્ગમાં ગણાતી હબસીઓની પચીસ શાળાઓ છે. સંયુક્ત સંસ્થાનોના કેળવણી ખાતાના કમિશનરના નિવેદન પ્રમાણે, એમની પાસેની મિલકત અને સાધનોની કુલ કિંમત ૩,૯૯૩,૦૦૮ ડોલર જેટલી છે. ઉત્તર સંસ્થાનોમાં ઉચ્ચ કેળવણી આપનાર અગિયાર અમેરિકન સંસ્થાઓ છે. દરેક સંસ્થા પાસે, દક્ષિણની બધી હબસી કોલેજોની એકંદર મિલકતની કિંમત જેટલી અથવા એથી પણ વધારે કિંમતી મિલકત અને સાધનો છે. દાખલા તરીકે, ઉત્તરમાં પાંચ કોલેજો કે વિશ્વવિદ્યાલયો છે, એ દરેકની પાસે ૨૦,૦૦૦,૦૦૦

ડોલર કરતા પણ વધારે કિંમતની મિલકત અને સખાવતો છે. ત્રણ વિશ્વવિદ્યાલયો એવાં છે કે જેમની મિલકત અને સખાવતોની એકત્ર કિંમત લગભગ ૧૦૦,૦૦૦,૦૦૦ ડોલર જેટલી છે.

હબસીઓની ૨૪ મુખ્ય કોલેજોની એકત્ર વાર્ષિક આવક ૧,૦૪૮,૩૧૭ ડોલર જેટલી છે. ગોરાઓની પંદર શાળાઓ એવી છે કે જેમની દરેકની વાર્ષિક આવક દસ લાખથી તે પચાસ લાખ ડોલર જેટલી છે. વસ્તુત ઉત્તરમા શિક્ષણની એક જ સસ્થા એવી છે કે જેની આવક, ઈ સ ૧૯૦૯ની સાલમાં, હબસીઓની બધી સસ્થાઓની એકત્ર આવક કરતા લગભગ બેવડી હતી ! એ ૧૨૩ સસ્થાઓમા કોલેજો, ઔદ્યોગિક શાળાઓ અને શિક્ષણની ખાનગી સસ્થાઓનો સમાવેશ થાય છે તેમા વળી આ ખાનગી સસ્થાઓ તો એવી જ ગણી છે કે જેમના વિષે કેળવણી ખાતાના કમિશનરને કોઈ ને કોઈ વખતે હકીકત મળેલી હોય હુ માનુ છુ કે, આ હકીકતો એમ બતાવે છે કે ઉચ્ચ શિક્ષણની હબસી સસ્થાઓ ગમે તેટલી મખ્યાબધ હોય, છતા સયુક્ત સસ્થાનોના એક કરોડ હબસીઓને એ સસ્થાઓમાથી જેવા પ્રકારની અને જેટલા પ્રમાણમા કેળવણી મળવી જોઈએ, એવા પ્રકારની અને એટલા પ્રમાણમા એમની પાસથી નથી મળતી.

એમ છતાં, હબસીઓની જરા વધારે પછાત ગણાતી કેટલીક કોમોની જે સ્થિતિ મને જણાઈ છે, એ વિષે કહું. દાખલા તરીકે, મારા પોતાના સસ્થાનમા એવી કોમો છે કે જેમા હબસી શિક્ષકોને વર્ષમા ત્રણ કે ચાર માસ સુધીના કાર્ય બદલ, માસિક પદરથી સત્તર ડોલર કરતા વધારે વેતન આપવામા નથી આવતું. 'મોન્ટગોમેરી ઍડવટાઈઝર'

નામના પત્રમાં તાજેતરમાં જ એક જાહેર પત્ર લખી મે જણાવ્યું હતું એ પ્રમાણે, હબસી કેદીઓ પાછળ શિક્ષકો કરતાં વધુ પૈસા આપવામાં આવે છે. પહેલા વર્ગના મશક્ત હબસી કેદી પાછળ હાલમાં લગભગ માસિક ૪૬ ડૉલર ખર્ચાય છે, બીજા વર્ગના કેદી પાછળ ૩૬, અને ત્રીજા વર્ગના પાછળ ૨૬ ડૉલર, અને તે વર્ગના બારે માસ ચ ે છે. આ વધુ ઓછામાં ઓછું કાંઈ એટલું તો બતાવશે કે કેટલીક હબસી ગ્રામશાળાઓમાં કેવી સ્થિતિ પ્રવર્તે છે.

હું એમ નથી કહેવા માગતો કે, બીજે કોઈ ઠેકાણે પણ ઉપર કહ્યા જેટલી જ ખરાબ સ્થિતિ પ્રવર્તે છે. તેમ છતાં, ‘હબસીઓની કેળવણીના પરિણામ’ વિષે વાત કરવા કોઈ બેસે ત્યારે એટલું તો યાદ રાખવું જોઈએ કે, હબસી આમ જનતાની બાબતમાં કેળવણીનો ખરો પ્રયત્ન હજુ સુધી નથી કરાયો.

જુદી જુદી હબસી શાળાઓમાં કેળવણીનું કોઈ ચોક્કસ ધોરણ નથી એ હબસીઓની કેળવણીમાં એક મુશ્કેલી છે. દાખલા તરીકે, અમુક શાળા સામાન્ય શાળાના સાધારણ વિષયો જે શીખવે છે તે શીખવનારી શાળા છે કે સુથારી, લુહારી યા સીવણ શીખવનારી શાળા છે, એ એના નામ ઉપરથી કહેવું સંભવિત નથી. એથી આગળ જતાં, આ શાળાઓમાં શિક્ષણની પદ્ધતિ કે તેની કાર્યશક્તિનું કોઈ પણ સ્વીકૃત ધોરણ નથી. એવું પણ બને કે, કોઈ વિદ્યાર્થીને કશા ઉપયોગિયું જ્ઞાન મળતું હોય, મહેનતથી કંઈ પુસ્તક કે વર્તમાનપત્ર વાંચી શકે એટલું વાચનલખાન પણ શીખતો ન હોય. કોઈ એક વિષયની કાંઈ એને સારી તાલીમ

મળતી હોય તો બીજા કોઈ વિષયમા લગભગ મીંડું પણ હોય. આની શાળામાં દાખલ થનાર વિદ્યાર્થી, શાને માટે પોતે ત્યા જાય છે, એ જાણતો નથી, અને દસમાથી નવ માટે એવુ બને કે, પોતે ત્યાંથી શુ લઈને બહાર પડે છે એ પણ એ જાણતો હોતો નથી. ઘણી બાબતોમા તો એવુ હોય છે કે, પોતાનો અભ્યાસ પૂરો કર્યા પછી વિદ્યાર્થી જે પ્રમાણપત્ર લઈને ઘેર જાય છે એ પ્રમાણપત્ર એક સોનાની ઈટ સમાન થઈ પડે છે એણે એને એમ માનતો કર્યો છે કે, પોતે કેળવણી પ્રાપ્ત કરી છે, જ્યારે ખરી રીતે, કેળવણી શુ છે, એ બોળી કાઢવાની તક જ એને કદી મળી નથી

એક યુવાનની વાત મને યાદ આવે છે જે ઉપર ઉલ્લેખ કર્યો છે એવી એક કૉલેજમાથી તે અમારી પાસે આવ્યો હતો ગ્રીક, લૅટિન, જર્મન ખગોળ અને બીજા બધા વિષયો સાથે ટ્રૂકાક્ષરી પણ એ ત્યા શીખ્યો હતો એને માલૂમ પડ્યુ કે, એના ગ્રીક લૅટિનનો એ ઉપયોગ કરી શકે એમ નહોતુ, તેમ જ જર્મન ભાષાનો ઉપયોગ કરી શકાય એ પૂરતુ એ વિષયનુ શિક્ષણ પણ એણે પ્રાપ્ત કર્યું નહોતુ, અને તેથી જ એ ટ્રૂકાક્ષરી જાણનાર તરીકે અમારી પાસે આવ્યો હતો કમભાગ્યે, જર્મન ભાષાનુ એને જે જ્ઞાન હતુ એના કરતા ટ્રૂકાક્ષરીનુ કે અંગ્રેજી ભાષાનુ એનુ જ્ઞાન કઈ વધારે સારુ નહોતુ ટ્રૂકાક્ષરીમા નિષ્ફળ નીવડ્યા પછી એણે બીજી ઘણી બાબતો ઉપર હાથ અજમાવી જોયો પરતુ એણે કૉલેજમા અભ્યાસ કર્યો હતો અને પ્રમાણપત્ર પણ મેળવ્યુ હતુ એ જ કારણે, કોઈ પણ એક કાર્ય સારી રીતે કરવાની લાયકાત મેળવવા માટે પોતાનો ટેકો નમાવી શકતો

નહિ પરિણામ એ આવ્યુ હતુ કે, તે દેશમા બધે રખડતો ફરતો હતો અને હમેશા જાતે દુખી અને અસંતોષી રહેતો હતો, અને કદી પોતાની જાતને કે પોતાના માલિકોને સંતોષ આપી શકતો નહોતો

અગ્રેજીમા પત્ર લખવાનો હોય તો વ્યાકરણ કે એક વા બીજા પ્રકારની ભૂલ કર્યા સિવાય આ યુવાન લખી શકતો નહોતો છતા જ્યારે મે ઊડુ એની પ્રવૃત્તિ વિષે જાણ્યુ ત્યારે મને માલૂમ પડયુ કે, ધધાનુ સગઠન કેમ કરવુ એ વિદ્યાના શિક્ષકનુ કામ એ કરતો હતો, અરે, મે ઉપર વર્ણવી એવી એક નાની કૉલેજમા, તે વિષયના શિક્ષણ ખાતાના મુખ્ય અધિકારી તરીકે એ કામ કરતો હતો' એક વ્યવસ્થિત કાર્યાલયમા એ એના ટૂકાક્ષરીના જ્ઞાનનો ઉપયોગ કરી શકતો નહોતો, પરતુ એક નિગ્રો કૉલેજ (કે જેની જાતની, કમનસીબે દક્ષિણમા ઘણી વધારેપડતી સખ્યા છે,) તેના ધધાસગઠનના વિષયનો અભ્યાસક્રમ સારી રીતે શીખવી શકતો હતો'

હવે, આ યુવાનમા એની કેળવણી સિવાય બીજી કઈ પચાત નહોતી એ ઉદ્યોગી, મહત્ત્વાકાક્ષી અને સપૂર્ણ વિશ્વાસપાત્ર હતો એની પાસે જે કઈ કાર્ય કરાવવાની જરૂર જણાય એ સર્વ કરવાનુ એ શીખી શકે એટલા લાબા સમય સુધી એને એ જગ્યાએ વળગેલો નાખવામા આવ્યો હોત તો, મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે, એ એક કીમતી માણસ થઈ પડે એવો હતો પણ થયુ હતુ એ કે, એની ઉચ્ચ કેળવણીએ એને બગાડી મૂક્યો હતો કૉલેજમા પસાર થતામા એ કેળવણી મેળવી ગયો છે એમ એને શીખવવામા આવ્યુ

હતું. જ્યારે વાસ્તવિક રીતે તો, કેળવણીના નામને સાર્થક કરે એવી ખરેખરી કેળવણી એને મળી જ નહોતી.

હબસી શાળાઓની એક ભૂલ ઘણી વાર થયેલી છે તે એ કે, કોઈ પણ પ્રકારે શાળાના અભ્યાસક્રમમાં પ્રાથમિકથી માંડીને કૉલેજની કેળવણી સુધી લઈ જવાનો એમણે પ્રયત્ન કર્યો છે. મારા એક મિત્રના શબ્દો કહું તો, 'વિદ્યાર્થીઓને પારણાથી તે કબર સુધી લઈ જવાનો આ પ્રયત્ન છે.' પરિણામ એ આવ્યું છે કે, ઘણી નિગ્રો કૉલેજોએ પ્રાથમિક દશાના અભ્યાસનો બોજો એવો વધારી મૂક્યો છે કે, તેઓ ખરેખરું કૉલેજનું કામ જરા પણ કરી શકતી નથી, જોકે તેઓ હજુ કૉલેજનું ખોખું ચાલુ રાખે છે અને એમના વિદ્યાર્થીઓ હજુ પણ પોતાને 'કૉલેજના વિદ્યાર્થીઓ' કહેવડાવે છે.

આ રીતે પોતાને કૉલેજ કહેવડાવતી લગભગ દરેક નાની શાળાએ પ્રાથમિક ધોરણથી માંડીને વિશ્વવિદ્યાલય સુધીનું પોતાનું એક સંપૂર્ણ શિક્ષણ-તંત્ર ઊભું કર્યું છે. આમ અસંભવિત કાર્ય ઉપાડયા પછી, અને ખાસ કરીને એમની આર્થિક સગવડ ઘણી જ ઓછી હોવાથી, એમનું કાર્ય ઘણી વખતે ખરાબ રીતે થાય છે એમાં કંઈ નવાઈ નથી.

મને યાદ છે કે, દક્ષિણ સંસ્થાનના એક પછાત જંગલી પ્રદેશમાં આવી એક સંસ્થાની મેં મુલાકાત લીધી હતી. એક ખખડી ગયેલા મકાનમાં શાળા ચાલતી હતી એનું બાંધકામ શિક્ષકોએ તથા વિદ્યાર્થીઓએ કર્યું હતું, જોકે કરવત કે કાટખૂણો કેમ પકડવો એનું સૌથી પ્રાથમિક જ્ઞાન પણ એમનામાંના કોઈને નહોતું, એમ સ્પષ્ટ જણાતું હતું.

પવન મકાનના ખૂણે ખૂણે આરપાર ફરી વળતો હતો. મકાનના એક ખૂણે ભોંયતળિયા ઉપર કેટલાક મિત્રોએ બક્ષિમ આપેલી બાઈબલની નકલોનો ઢગલો ખડકવામાં આવ્યો હતો શયનગૃહ કલ્પનામાં પણ ન આવે એવું અવ્યવસ્થિત હતું અર્ધું મકાન તો બળી ગયેલું હતું અને એને ફરી બાંધવાની કોઈએ તસ્દી લીધી જ નહોતી ભાંગી ગયેલા ખાટલાઓ અને જૂની સાદડીઓ ઓરડે ઓરડે આમતેમ વેરણછેરણ ખડકેલી પડી હતી આ ઉપરાત, જોઈતું પીવાનું પાણી મેળવવા માટે જે નિષ્ફળ પ્રયત્નો કરવામાં આવ્યા હતા એ ઉપરથી, શાળા સાથે સબંધ ધરાવતી દરેક વ્યક્તિની તદ્દન નાલાયકી સિદ્ધ થતી થતી. શાળાની આસપાસના વાડાને તેઓ 'કેમ્પસ' તરીકે ઓળખતા એમાં ઠેકાણે ઠેકાણે કોઈએ કૂવો ખોદવાના પ્રયત્નો કર્યાના ઊંડા અને જોખમકારક ખાડા હતા અને તેમાં એ નિષ્ફળ ગયો હતો, કેમ કે એ કામ કેવી રીતે કરવું એનો એને જરાય ખ્યાલ નહોતો એ સ્પષ્ટ દેખાતું હતું

હું જે વખતે ત્યા હતો એ સમયે પડોશની એક જૂની કાપવાળી જમીનમાંથી શાળાને પાણી પૂરું પાડવામાં આવતું હતું. પરંતુ ત્યાના પ્રમુખે એક ભારે યોજના તૈયાર કરી હતી, એ મને સમજાતી એ યોજના અનુસાર એક કૃત્રિમ સરોવર બાંધવાનું હતું આ સાહસિક યોજનાથી વિદ્યાર્થીઓને વધુમાં કામ કરવાની એક લાભદાયક તક મળશે, એમ પણ એમણે મને જણાવ્યું

એમના અભ્યાસક્રમ સબંધી જ્યારે મે આ બાબતમાં પૂછ્યું ત્યારે એમણે મને એક લાંબો કાગળ આપ્યો એ આધારે પદર ઉપ પડોશો અને બે ૧૨ લાંબો હતો એમા

જુદી જુદી શાળાઓના બધી જાતના અભ્યાસક્રમોની નકલ કરેલી હતી એ શાળાઓમા ધાર્મિક મડળો, વિશ્વવિદ્યાલયો, અને ઔદ્યોગિક શાળાઓનો પણ સમાવેશ થતો હતો આ કાગળ ઉપરથી એવુ જણાતુ હતુ કે, એમની શાળામા હિબ્રૂથી માંડીને તાર મોકલવાની વિદ્યા સુધીના સર્વ વિષયો શીખવવાના હતા વસ્તુત એમણે જે યોજના ઘડેલી હતી એ યોજના પ્રમાણે શિક્ષણ આપવા આશરે બસો શિક્ષકો જોઈએ

મે એમને પૂછ્યુ કે 'વિદ્યાર્થીઓને જરૂર હોય અને તેમને જેટલું શીખવી શકાય એટલા જ અભ્યાસક્રમની મર્યાદાને તમે કેમ વળગી નથી રહેતા?' એમણે જવાબમા મને સમજાવ્યુ કે, કેટલાક લોકોને એક પ્રકારની કેળવણી જોઈએ છે અને કેટલાક લોકોને બીજા પ્રકારની કેળવણી જોઈએ છે તેમને પોતાને લાગતુ વળગતુ હતુ ત્યા સુધી તો, તેઓ ઉદાર દૃષ્ટિબિન્દુ રાખતા જે કોઈ માણસને જે કંઈ જોઈતુ હોય એ આપવા તેઓ તૈયાર જ હતા એમના વિદ્યાર્થીઓને ઔદ્યોગિક કે ધાર્મિક કે કૉલેજની, જે કેળવણી જોઈતી હોય તે તેઓ આપવા ધારતા હતા

મે એમને કહ્યુ કે, યોજના તો પૂરતી વિશાળ છે, પરતુ એને અમલમા મૂકવાનુ અશક્ય છે' તેમણે જવાબ આપ્યો, 'હા, હાલમા તો અસભવિત જણાય છે પણ હું હમેશા ઉચ્ચ લક્ષ્ય રાખવામા માનું છુ' અને આ આખા કિસ્સામા કરુણ વાત તો એ હતી કે, આ માણસ અને એની આસપાસના લોકો, પોતે જે કરવાનો પ્રયત્ન કરતા હતા, એમા પૂરેપૂરા પ્રામાણિક હતા કેળવણી શુ છે અને શાને માટે છે એટલું જ ફક્ત તેઓ જાણતા નહોતા

દક્ષિણમાં સામાન્ય રીતે પાંચ પ્રકારની નિગ્રો શાળાઓ છે: (૧) સામાન્ય શાળાઓ, જેમને મોટે ભાગે સરકારની મદદ મળે છે, અને ઘણાં દૃષ્ટાંતોમાં હબસીઓના ફાળાથી એમાં પૂર્તિ થાય છે; (૨) વિદ્યાલયો અને નામધારી કૉલેજો અથવા વિશ્વવિદ્યાલયો, જેમને કેટલેક અંશે હબસી ધાર્મિક મંડળો ટેકો આપે છે અને કેટલેક અંશે સખી ગૃહસ્થો અને મંડળો ફાળા આપી સહાય કરે છે, (૩) સંસ્થાનની 'નૉર્મલ,' યંત્રવિદ્યાની અને ખેતીવાડીની કૉલેજો, જેમને સંસ્થાનની સરકાર અને મધ્યસ્થ સરકારની થોડે થોડે ભાગે મદદ મળે છે, (૪) વૈદકીય શાળાઓ, જે સામાન્ય રીતે એક યા બીજી કૉલેજ સાથે સંબંધ ધરાવે છે, પરંતુ ખરી રીતે ઓછેવત્તે અંશે સ્વતંત્ર અસ્તિત્વ ધરાવે છે, (૫) હેમ્પ્ટન અને ટસ્કેજીના નમૂનાની ઔદ્યોગિક શાળાઓ.

જોકે ઘણાં દૃષ્ટાંતોમાં તો આ શાળાઓ પાસે પાસે જ હોય છે, છતા ઘણીખરી શાળાઓ બીજી બધી શાળાઓના જેવુ જ મોટે ભાગે કાર્ય કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે. એકેએક શાળા બીજી બધી શાળાઓનુ જ કામ કરવાનો પ્રયત્ન કરે છે, તેથી સહકાર અને સંગઠિત કાર્ય કરવાની તક ગુમાવાય છે. એને બદલે, ઘણી વખત તો તેઓ આર્થિક સહાય તથા વિદ્યાર્થીઓની ભરતી માટે અંદરોઅંદર કજિયો તથા હરીફાઈ કરતી માલૂમ પડે છે. કૉલેજો અને વિદ્યાલયો ઘણી વખતે સાર્વજનિક શાળાઓમાના વિદ્યાર્થીઓને પોતાને ત્યાં ખેંચી જાય છે. રાષ્ટ્રીય સરકારે કેટલેક અંશે સહાય કરેલી ખેતીવાડીની શાળાઓ, કેટલીક ધાર્મિક શાળાઓ કરતાં ભાગ્યે જ જુદી પડતી દેખાતી હોય છે. એકબીજાની સાથે અને જાહેર

સત્તાવાળાઓની સાથે મદદકારથી કામ કરવાને બદલે અને એવો સહકાર માધીને સાર્વજનિક શાળાઓનો ઉદ્ધાર કરવાને બદલે, તથા આમ કરીને શિક્ષણની જુદી જુદી સંસ્થાઓના કાર્યમા તથા પદ્ધતિઓમા કોઈ પણ પ્રકારની સુસંગતતા સાધવાને બદલે, આ જુદી જુદી શાળાઓ વળી બખત એકબીજાના કાર્યમા પથરા નાખીને નુકસાન કરવાના પ્રયત્ન કરવામા પોતાના સમય અને શક્તિનો વ્યય કરે છે

આ જુદા જુદા પ્રકારની હબસી શાળાઓમા મદદકારના અભાવનો અમને ટસ્કેજીમા કઈક અનુભવ થયો હતો કેટલાક વર્ષોથી અમે શિક્ષકો તરીકે ઘણા ગ્રેજ્યુએટ રોક્યા છે એમા, દક્ષિણની કેટલીક સારી ગણાતી કોલેજોના ગ્રેજ્યુએટો ઉપરાત ઉત્તરની પણ ઉત્તમ કોલેજોના કેટલાક હતા આ કોલેજોના ગ્રેજ્યુએટોને બીજા કોઈ પણ સ્થળ કરતા ટસ્કેજીમા નોકરીની વધારે લાભદાયક તક મળતી હતી છતા મને હજુ સુધી દક્ષિણની આ કોલેજોમાથી આવનાર એક પણ ગ્રેજ્યુએટ એવો મળ્યો નથી કે જેણે ઔદ્યોગિક કેળવણીનો હેતુ કે હેતુઓ શા છે એ સંબંધી અભ્યાસ કર્યો હોય અને કેટલીક કોલેજો એવો દાવો કરે છે કે, એમના કાર્યનો મોટો ભાગ ઔદ્યોગિક શાળાઓમા કામ કરે એવા શિક્ષકોને તૈયાર કરવામા રહેલો છે, તોપણ આ વાત સાચી છે

ઔદ્યોગિક શાળામા શિક્ષણ આપવાને લાયક બને એવુ જ્ઞાન અને તૈયારી આ ગ્રેજ્યુએટો ધરાવતા હોતા નથી એ વાત સાચી છે, એટલું જ નહિ પણ ઘણા દાખલામા તો તેઓ આ ઔદ્યોગિક શાળાઓ જે કાર્ય કરવા પ્રયત્ન કરે છે એના સંબંધી તદ્દન વિકૃત કલ્પનાઓ ધરાવીને અમારી પાસે આવે છે

કૉલેજના ગ્રેજ્યુએટોનો મોટો ભાગ, કૉલેજ છોડ્યા પછી ઘણુંખરૂં ભાગે, શહેરોની અથવા ગામડાંઓની શાળાઓમા શિક્ષકો તરીકે કામ કરવા જાય છે આમ છતા, કૉલેજો અને ઔદ્યોગિક શાળાઓ વચ્ચેના સહકારના જે અભાવનુ મે વર્ણન કર્યું છે, એ અભાવ કૉલેજો અને સાર્વજનિક શાળાઓ વચ્ચે પણ હોય છે ગ્રેજ્યુએટ થયા પછી હબસી કૉલેજોના વિદ્યાર્થીઓ પોતે જે શાળામા અથવા સમાજમા કામ કરે છે, એ સમાજની સાચી સ્થિતિનો અને સમાજના લોકોની સાચી જરૂરિયાતોનો પદ્ધતિસર અભ્યાસ કરવાની તક મેળવતા જવ'લે જ માલૂમ પડશે, એમ મારો અનુભવ છે. એ ગ્રેજ્યુએટોની ફરજ તો એ હોવી જોઈએ કે, શાળા અને જીવનને કેવી રીતે જોડવા એ પ્રશ્ન ઉકેલીને એ પ્રકારની પદ્ધતિ પણ એમણે શીખવવી જોઈએ એમ કરવાથી શાળાઓ એક પ્રકારની પ્રેરણાઓનુ કેન્દ્ર બની જાય અને એમની આજુબાજુનો સમાજ પણ ધીમે ધીમે પલટાઈ જાય પરંતુ, આ કૉલેજોના વિદ્યાર્થીઓને ઘણી વખત એવા ખ્યાલ સહિત બહાર જવા દેવામા આવે છે કે, એમનુ પ્રમાણપત્ર એ જાણે ઉમદાપણાનો એક જાતનો પેટન્ટ લીધેલો છે, તેથી બીજાથી પોતે ઊંચા અને શિક્ષક તરીકે સમાજમા જવામાત્રમા પણ પોતે ત્યાગ કરે છે, એમ એમને લાગે છે.

જે હબસી કૉલેજોમા આટલા બધા શિક્ષકો તૈયાર કરવામા આવે છે એ કૉલેજો એક વસ્તુની અગત્ય સમજી નથી દક્ષિણના ગોરા લોકોને તેમણે ખાતરી કરી આપવી જોઈએ કે, કેળવણીથી ગોરાઓમા જે સુધારણા થાય છે તે જ સુધારણા હબસીઓમા પણ થાય છે. કેળવણીને લીધે હબસી વધારે ઉપયોગી મજૂર

બને છે, વધારે સારો શહેરી બને છે, અને જીવનના સર્વ પ્રકારના સબંધોમાં વધારે વિશ્વાસપાત્ર પણ બને છે, અને તેથી એની કેળવણી પાછળ કરેલું ખર્ચ લેખે લાગે છે આવી અગત્યની સમજણનો અભાવ જ દક્ષિણની સાર્વજનિક શાળાઓમાં હબસીની કેળવણીની પ્રગતિમાં એક મુખ્ય હરકત છે, એવો મારો અભિપ્રાય છે. કેળવણીને પરિણામે હબસી વા હબસણ વધુ સારો પુરુષ વા વધુ સારી સ્ત્રી બને છે એ બાબતની ખાતરી જ્યાં સુધી દક્ષિણની ગોરી આમ-જનતાને નહિ થાય, ત્યાં સુધી પોતાના શિક્ષણને માટે સાર્વજનિક શાળાઓ ઉપર આધાર રાખનાર હબસી આમ-જનતા વત્તેઓછે અંશે અજ્ઞાન અવસ્થામાં જ રહેશે

કેવળ વિદ્યાવ્યાસંગી પદ્ધતિની કેટલીક શાળાઓએ જાહેર કર્યું છે કે, જૂની પદ્ધતિની પાંડિત્ય-ઉપાસનાને વળગી રહેવામાં તેમનો હેતુ વિદ્યાર્થીને સાચો ખ્રિસ્તી ગૃહસ્થ બનાવવાનો છે. અલબત્ત, દરેક સ્ત્રી વા પુરુષે ખ્રિસ્તી તો બનવુ જોઈએ, અને બની શકે તો સદ્‌ગૃહસ્થ વા સન્નારી પણ બનવુ જોઈએ. પરંતુ ખ્રિસ્તી બનવાને માટે ગ્રીક કે લૅટિનના અભ્યાસની જરૂર નથી. એથી વિશેષમાં, જે શાળાઓ ફક્ત સદ્‌ગૃહસ્થો અને સન્નારીઓ જ ઉત્પન્ન કરીને સંતોષ માને છે, અને સાથે તે સાથે એ સિવાય બીજુ કંઈ પણ કરતી નથી, — નથી એમને વકીલો બનાવતી કે નથી ડૉક્ટરો, વેપારીઓ, શાહુકારો, સુથારો, ખેડૂતો, શિક્ષકો કે સારી ગૃહિણીઓ પણ બનાવતી, પણ ફક્ત સદ્‌ગૃહસ્થો કે સન્નારીઓ જ બનાવે છે — એ શાળાઓ વત્તેઓછે અંશે, મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે, જરૂર નિષ્ફળ નીવડનારી છે. જેઓ કેવળ સદ્‌ગૃહસ્થો જ છે એમને

માટે આ દેશમા સ્થાન છે જ નહિ અને કદી રહ્યુ પણ નથી, અને મે જે કઈ પરદેશમા હમણા હમણા જોયુ છે એ ઉપરથી હુ એવો અભિપ્રાય બાધુ છુ કે, હવે એવો વખત આવે છે કે કોઈ પણ દેશમા, કોઈ પણ વર્ગના લોકો માટે, કેવળ સદ્ગૃહસ્થો તરીકે રહેવાનું બની શકશે નહિ — અર્થાત્, જે દેશમા કે સમાજમા તેઓ રહે છે એને માટે કોઈ પણ પ્રકારની ચોક્કસ સેવા બજાવવાની લાયકાત તેઓ નહિ ધરાવે તો તેમને માટે સમાજમા સ્થાન રહેશે નહિ

વણાખરા દૃષ્ટાંતોમા મને માલૂમ પડ્યુ છે કે યુદ્ધ (આતર વિગ્રહ) પછી તરત જ, ઉત્તરના ગુલામી વિરોધી દળના લોકોએ જે નમૂનાની શાળાઓ શરૂ કરી હતી, એ નમૂના પ્રમાણે નાની નિગ્રો કૉલેજો સ્થાપવામા આવી છે સામાન્ય શાળાપદ્ધતિનો પાયો પણ નહોતો નખાયો એનો વિચાર કરતા, ગ્રીક અને લૅટિન શીખવવાને એ સમયે જે સસ્થાઓ ઊભી કરવામા આવી હતી, એમની સખ્યા પ્રમાણ કરતા બહુ જ વધારે કહેવાય પરતુ એટલુ તો યાદ રાખવુ જોઈએ કે, જે લોકોએ આ શાળાઓ શરૂ કરી હતી એમનો હેતુ, સામાન્ય રીતે જે હેતુથી આજની શાળાઓ અસ્તિત્વ ધરાવે છે, એના કરતા કઇક જુદો હતો તેઓ એમ માનતા હતા કે, હબસીઓની અમે પૂરી મુક્તિ કરી છે એમ દુનિયાને બતાવવુ જોઈએ ગુલામી નિષેધની લાબી ચળવળ વખતે એમ કહેવામા આવતુ હતુ કે, હબસીઓ ગોરાઓની માફક પુસ્તકોનો અભ્યાસ કરી શકે નહિ એટલે હબસીઓ પણ ગોરાઓની માફક પુસ્તકોમાથી એટલો જ અભ્યાસ કરી શકે એમ છે એ બતાવાય તો મુક્તિનું કામ પૂરુ થયેલુ બતાવી શકાય

એ હવે બતાવવામા આવ્યુ છે એમ કહેવામાં કાંઈ વાંધો નથી એમ હુ માનુ છુ જે બતાવવાનુ બાકી છે તે હવે એ છે કે, હબસી પણ, ગોરા માણસની માફક, પોતાને જે પ્રકારની કેળવણી મળી હોય તેનો ઉપયોગ સમાજના એક કીમતી અને વધારે ઉપયોગી સભ્ય બનવામા કરી શકે છે ખાસ કરીને જરૂરનુ એ છે કે, દક્ષિણના ગોરા માણસને ખાતરી કરી આપવી જોઈએ કે ફક્ત હબસીની એકલાની નહિ, પરંતુ દક્ષિણવાસીની પ્રગતિ અને ઉન્નતિ માટે પણ હબસીની કેળવણી એક જરૂરી પગલુ છે.

આ સબધે એ યાદ રાખવુ જોઈએ કે, દક્ષિણમાં એવા હજારો ગોરાઓ છે કે જેઓ હબસીઓ સાથે સપૂર્ણ મિત્રાચારીથી વર્તે છે, અને એમને મદદ કરવા કઈક કરવા પણ તૈયાર છે. પરંતુ હજુ એમને ખાતરી નથી થઈ કે કેળવણીથી હબસીનુ કઈ પણ ખરેખરુ કલ્યાણ થયુ છે તેઓ જાતે ત્યા સુધી એનુ શુભ પરિણામ જોશે નહિ, ત્યા સુધી એ બાબતમા બીજા કશાથી એમની ખાતરી થવાની નથી.

આ દિશામા વધુ પ્રગતિ નથી થઈ એનુ કારણ એ છે કે, ઉત્તરના ગોરા લોકોએ દક્ષિણમા સ્થાપેલી શાળાઓ એક અર્થમા પરદેશી સસ્થાઓ ગણાઈ છે અલબત્ત, એમા હમેશા એ લોકોનો પોતાનો દોષ નથી એમની સંસ્થાઓનો શિક્ષણક્રમ ઘડતાં એમણે હબસીઓની કે દક્ષિણવાસીઓની ખરેખરી જરૂરિયાતોનો વિચાર કર્યો નથી ઘણી વખતે આ શાળાઓમાં અભ્યાસ કરતા યુવાનો અને યુવતીઓ, હબસીઓ અને દક્ષિણવાસીઓની વાસ્તવિક પરિસ્થિતિ અને જરૂરિયાતોથી એટલાં બધાં અપરિચિત રહ્યાં હોય છે કે, કેટલાય વર્ષો પછી

તરીકે અમારે એ કે ત્રણ પરગણા' લેવા અને એમને મારી શાળાઓ આપી પરિણામ શુ આવે છે એ જોવુ

શાળાઓ બાધી ભીધેભીધી એમને લોકોને આપી દેવાથી કઈ અર્થ સરે એમ નથી, એ બાબતમા અમે બન્ને એક-મત થયા. અમે એવુ નક્કી ર્ક્યુ કે, અમુક રકમ એવી રીતે ખર્ચવી કે જેથી કરીને ઙ્ગસીઓમા સ્વાશ્રયની ભાવના જાગ્રત થાય અને એમનો ઉત્સાહ વધે એ પગલુ અમને વધુ યોગ્ય લાગ્યુ. ઈ સ ૧૯૦૫ની શરદઋતુમા એનાસામાના મેક્ન પરગણામા અમે સૌથી પ્રથમ પ્રયોગ શરૂ કર્યો એ અખતરો પૂરો થતા પહેલા ગોજર્મ સાહેમ સ્વર્ગવાસી થયા. પરતુ અમે જે પ્રમાણે કબૂલ થયા હતા એ પ્રમાણેનુ કાર્ય એ સત્રના અત સુધી, એટલે કે ઈ સ ૧૯૧૦ના ઑક્ટોબર સુધી, આગળ ચલાવવાનું એમના કુટુમ્બે સ્વીકારવાની કૃપા કરી

આ કાર્યના પરિણામે શાળાઓના ૪૬ નવા મકાનો બધાવવામા આવ્યા હતા દરેકની સરેરાશ કિંમત ૭૦૦ ડૉલર પડી હતી શાળાના કામની મુદત જે ત્રણ ચાર મહિના હતી એને બદલે લંબાવીને આઠ નવ માસની કરી લોકોનુ પોતાનુ સરેરાશ ખર્ચ દર વર્ષે ૩,૬૦૦ ડૉલર જેટલુ હતુ આ પાચ વર્ષના ગાળા દરમિયાન લોકોએ બધા મળીને વીસ હજાર ડૉલર જેટલી રકમ ઉઘરાવીને ભેગી કરી હતી આવા પ્રકારનું કાર્ય, પણ જરા ઓછા વિસ્તારમા, બીજા ચાર પરગણાઓમા કરવામા આવ્યુ હતુ પરિણામે, મેકન પરગણામા અમે એક નમૂનેદાર સાર્વજનિક શાળાપદ્ધતિ શરૂ કરી છે આ શાળાઓને પરગણાનું કેળવણી મડળ કેટલેક અશે આશ્રય

આપે છે અને કેટલેક અંશે લોકોએ જાતે અંદરોઅંદર ઉઘરાવેલા ફાળાનો એમને આશ્રય મળે છે.

જુદા જુદા ગ્રામવિસ્તારની હબસી કોમોની સહાયથી, આ નમૂનેદાર શાળાઓ બાંધવાનું અમે શરૂ કર્યું કે તરત જ, આ પ્રયોગના અધિકારી સી. જે. કેલોવે સાહેબે દક્ષિણનાં બધાં હબસી વર્તમાનપત્રોમાં જાહેરાત કરવા માંડી કે, 'આઠ-માસિક શાળાઓ'ની નજીક જમીનના મોટા કે નાના ટુકડા હબસી ખેડૂતને વેચાતા મળી શકે એમ છે. થોડા જ વખતમાં નજીકનાં પરગણાંઓમાંથી જ નહિ પણ જ્યોર્જિયા અને પડોશના સંસ્થાનોમાંથી પણ પૂછપરછ શરૂ થઈ. જમીન ખરીદવાને અશક્ત, પરંતુ કોઈ સારી શાળા નજીક રહીએ તો ખેતર પર મજૂરી મળે એવી ઇચ્છાવાળા, અનેક ખેડૂતો ગ્રામવિસ્તારમાં રહેવા આવવા લાગ્યા. બીજા કેટલાક, કે જેમની પાસે દક્ષિણના ભાગોમા પોતાની જમીન પહેલેથી હતી, એ લોકોએ પોતાની એ જમીન વેચી કાઢી અને પરગણામાં નવી જમીન ખરીદી. મિ૦ કેલોવે મને જણાવે છે કે, પહેલાં પાચ વર્ષ દરમ્યાન, એમણે એકલાએ જ પચાસ જેટલા કુટુમ્બોને ૪૯,૬૪૦ ડોલર જેટલી કિંમતની આ પરગણાની જમીન વેચી છે. ઈ. સ. ૧૯૧૦ની સાલમાં ૨૧,૩૩૫ ડોલરની કિંમતની ૧,૪૫૦ એકર જેટલી જમીન એમણે વેચી હતી.

સંસ્થાનના બીજા ભાગોમાંથી ખેડૂતો ખૂબ પ્રમાણમાં બહાર નીકળી ગયા છે એમ અમને ઈ. સ. ૧૯૧૦ની વસ્તીગણતરી વખતે માલૂમ પડ્યું. ત્યારે જ અમને મેકન પરગણામાં બહારની વસ્તી કેટલા પ્રમાણમાં અંદર આવી છે

જે પ્રત્યક્ષ પ્રયોગ કરીને બતાવવામાં આવ્યું, તે વસ્તુથી વધારે ફાયદો થયો છે.

મેકન પરગણામાં અમારે જાતિ-પ્રશ્ન છે જ નહિ; જાતિઓ વચ્ચે ત્યાં કોઈ ઘર્ષણ નથી; ખેતીની સુધારણા થતી જાય છે; પરગણામાં લોકો પૈસેટકે આબાદ થતા જાય છે. શરીફની સાથે તાજેતરમાં મારે વાત થઈ, તેમાં એમણે મને કહ્યું કે, 'આ પરગણામાં એટલા ઓછા ગુના થાય છે કે મારે માટે અાગ્યે જ પૂરતું કામ મળી રહે છે. વળી હબસીને કેળવણી આપવાથી યોગ્ય બદલો મળી રહે છે એવી આ પરગણાના ગોરાઓની ખાતરી થઈ ગઈ છે, એમ મારા માનવા પ્રમાણે હું નિર્ભય રીતે કહી શકું છું.'

મેકન પરગણાની બાબતમાં જે વાત સાચી છે એ વાત, મારા અભિપ્રાય પ્રમાણે, દક્ષિણમાંના દરેક પરગણાની બાબતમાં સાચી થઈ શકે છે. શિક્ષકો તૈયાર કરવામાં રોકાયેલી શાળાઓનું કાર્યક્ષેત્ર દક્ષિણ તરફ છે; તે બાજૂ તેઓ નજર નાખે તો ઉપરનું પરિણામ આણવામાં ઘણું થઈ શકે એમ છે. મારા અનુભવથી મારી ખાતરી થઈ છે કે, કોઈ પણ સારા કાર્ય માટે પૈસા મેળવવાનો સૌથી સહેલામાં સહેલો રસ્તો એ છે કે, જે કાર્ય માટે તમને પૈસા આપવામાં આવે છે એ કામ કરવાની તમારામાં ઇચ્છા અને શક્તિ હોવી જોઈએ. એનું સૌથી સારામાં સારું દૃષ્ટાંત હબસીઓની વૈદકીય કૉલેજનું છે. મુશ્કેલીઓ હોવા છતાં, અને બહારની લગભગ કોઈ પણ પ્રકારની મદદ ન હોવા છતાં, એને ફતેહ મળી છે. જો આશ્રય માટે તો એ કૉલેજે પોતાના વિદ્યાર્થીઓની ફી ઉપર જ મોટે ભાગે આધાર રાખ્યો છે, છતાં તેમને ફતેહ એટલા

કારણુસર મળી છે કે, જે બાબતની સાચી જરૂરિયાત હતી એ બાબત માટે જ વિદ્યાર્થીઓને તેમણે તૈયાર કર્યા છે

લગભગ એમના જેવું કામ કરનારી હેમ્પટનની અને બીજી શાળાઓને એ જ જાતની ફતેહ ખરેખર મળી છે, એ ઉપરથી મારી ખાતરી થઈ છે કે, મેકન પરગણાની બહાર પણ જો આ પ્રકારના પ્રયત્ન કરવામા આવે તો ત્યા પણ એ જ પ્રકારનો યશ મળે જુદા જુદા દક્ષિણના મન્સ્થાનોમા જુદે જુદે સમયે મે કેળવણીવિષયક પ્રવાસો કર્યા છે એ પ્રવાસો દરમિયાન, હુ જે કાર્ય કરવા પ્રયત્નો કરતો હતો એ કાર્યમા ગોરાઓના જરા વધારે મારા ગણાતા લોકોએ જે રસ લીધો હતો એ જોઈને મને ઘણુ આશ્ચર્ય થયુ હતુ અને મારી ઉપર અસર પણ થઈ હતી આ પ્રવાસો દરમિયાન દરેક ઠેકાણે હબસીઓએ એકલાએ જ નહિ પણ ગોરાઓએ સુધ્ધા મને હાર્દિક અને ઉત્સાહભર્યો આવકાર આપ્યો હતો

દાખલા તરીકે, ઈ સ ૧૯૧૦ના નવેમ્બર માસમા ઉત્તર કૅરોલિનામા થઈને મે પ્રવાસ કર્યો હતો એ દરમિયાન, શાળાઓની તથા જાતિઓ વચ્ચેના સબધની સુધારણા માટે મે જે સૂચનો કર્યાં હતા, એની ચર્ચા તથા સમતિભરી સમાલોચના ઘણી વખત દૈનિક વર્તમાનપત્રોમા કરવામા આવતી હતી એટલુ જ નહિ, પણ એ પ્રવાસમાથી પાછા ફર્યા બાદ, જુદા જુદા સસ્થાનોના મારા પ્રખ્યાત ગોરા શ્રાતાઓએ અનુમતિના સખ્યાબધ પત્રો મારા ઉપર લખી મોકલ્યા હતા

હબસીઓના કલ્યાણમા રસ ધરાવનાર એક સદ્‌ગૃહસ્થે એક દિવસે મને પૂછ્યુ કે, ‘લગભગ પચાસ વર્ષની સ્વતત્રતા

ભોગવ્યા પછી, તમાના ધાર્યા પ્રમાણે, હબસીઓને સૌથી વધારે જરૂર કઈ વસ્તુની છે?' મે તરત જ જવાબ આપ્યો કે, 'પચાસ વર્ષ પહેલા એને જે વસ્તુની જરૂર હતી તે જ વસ્તુની — કેળવણીની — એને આજે પણ જરૂર છે.' જો મે વધુ ચોક્કસ થવાનો પ્રયત્ન કર્યો હોત તો હું વધારામા કહેત કે, હબસી કેળવણીને માટે વધારે સખ્યામા શાળાઓ અથવા જુદી જુદી જાતની શાળાઓ કરતા કેળવણીની નીતિ અને તે મુજબની શાળા પદ્ધતિ વધારે જરૂરની છે

છેવટે જઈને તપાસતા, જે જાતની શાળા પદ્ધતિ ઊભી કરવાનુ મે સૂચન કર્યું છે એ જાતની શાળા પદ્ધતિ ઘડવાનુ કામ શિક્ષકો તૈયાર કરનાર ઔદ્યોગિક 'નોર્મલ સ્કૂલ' અને કૉલેજોના ઉપર જ આવી પડવાનુ, કેમ કે શાળાની ફતેહનો નિર્ણય શિક્ષકોની સફળતા કે નિષ્ફળતા ઉપર જ રહેલો છે મે બતાવેલી દિશામા શરૂઆત કરવા માટે, હબસીઓને કયા પ્રકારની કેળવણી આપવી જોઈએ એ વિષે ચર્ચા કરવામા જુદી જુદી શાળાઓ અને કૉલેજોએ જે સમય ભૂતકાળમા ગાળ્યો છે, એ ભવિષ્યમા ઓછો કરવો પડશે અને એને બ તે કોઈ પણ જાતની કેળવણી આપવામા વધુ સમય અને વધુ ધ્યાન તેમને રોકવા પડશે

આ કાર્ય સિદ્ધ કરવા માટે, આ શાળાઓને હાલમા કેળવણી માટે જે નાણા મળે છે એના કરતા ઘણા વધારે નાણા મેળવવાની જરૂર પડશે એમ છતા, હું માનુ છુ કે, જુદી જુદી શાળાઓ ઉત્તરના અને દક્ષિણના ગોરાઓ સમક્ષ આ વાત જો યોગ્ય સ્વરૂપમા રજૂ કરે તો દરેક સ્થળેથી વધુ મોટા પ્રમાણમા તેમને નાણા મળવાનો સભવ છે હું માનુ

છુ કે, દક્ષિણના સગ્થાનોની સરકારો હવેથી ધ્યાન રાખવાની છે કે કેળવણી માટે ખર્ચના મેળવેના નાણામાથી હબસીઓની સાર્વજનિક શાળાઓને ભૂતકાળમા જે નાણા મળ્યા છે, એના કરતા એમને વધુ સારો હિસ્સો મળે સાથે ને સાથે મને એમ પણ લાગે છે કે, હબસી લોકો પોતાની કેળવણી માટે કેટલે અશે નાણા આપવા ખુશી છે, કે કેટલા આપી શકે એમ છે, અથવા વસ્તુત હાલમા કેટલા નાણા આપે છે, એ ઘણા ઓછા લોકોને ખબર છે ઉચ્ચ કેળવણી આપતી શાળાઓ તથા 'નૉર્મલ' શાળાઓ હબસીઓને એક રીતે ભારે મદદ કરી શકે એમ છે આમ જનતાને હાલ અપાતી કેળવણીથી હબસીઓ અસતોષી અને દુ ખી બને છે, એનાથી એમનામા સ્વાશ્રયની હિંમત કે વૃત્તિ આવતી નથી ઉચ્ચ કેળવણી આપતી તથા 'નૉર્મલ' શાળાઓ જો એને બદલે એમને એવી કેળવણી આપનારા શિક્ષકો તૈયાર કરે કે જે એમની કમાણી વધારવામા સહાયરૂપ બને, તો દક્ષિણની શિક્ષણ પદ્ધતિ ઘડવાને માટે જોઈતા નાણા પોતામાથી મેળવી લેવા માટે હબસીઓને તે શાળાઓ ભારે મદદ કરશે

નિગ્રો પ્રજાએ પોતાના બુદ્ધિવિકાસને સારુ તથા પોતાની જરૂરિયાતોને પહોચી વળે એવી જાતની કેળવણી શોધી કાઢવા માટે પ્રયત્ન કર્યો છે, તેમા ભૂલો તથા ગેરસમજો થઈ છે, આમ છતા હું માનુ છુ કે, તે દ્વારા તેમણે કેળવણી શુ છે અને કેવી હોવી જોઈએ એની પહેલાના કરતા વધારે વિશાળ અને વધારે ઉદાર કલ્પના જગતને આપવા માટે ઘણુ કર્યું છે.

નિગ્રોને જેની ખાસ જરૂર હતી તે સાધવાને સારુ, નવેસર મતાધિકાર પામેલા લોકોને કેળવવાનો પ્રશ્ન ખડો થતા

પડેલાં, સામાન્ય શાળા માટે જ યોગ્ય કે શક્ય લેખાતાં કામોના કરતાં જુદી જાતનાં અને વધારે કામો કેળવણીને સાધવાં પડ્યાં છે. એ કામો કેળવણીએ હબસી સ્ત્રીપુરુષોના દૈનિક કાર્યમાં અને એમનાં ઘરોમાં સંસર્ગમાં આવીને પાર પાડ્યાં છે.

કેળવણીની જે યોજના પ્રયોગસિદ્ધ કરવામાં આવી છે, — ખાસ કરીને ઉદ્યોગ શાળાઓ, તેનું મહત્ત્વ અમેરિકા કે નિગ્રો પ્રજા પૂરતું જ મર્યાદિત નથી. યુરોપ, આફ્રિકા, એશિયા, અથવા બીજે જ્યાં જ્યાં લોકોનો મોટો સમુદાય પહેલી જ વાર પોતાનાથી વધારે ઊંચી સંસ્કૃતિના સંસર્ગમાં કે તેની અસર તળે આવતો હોય ત્યાં બધે, દક્ષિણની હબસી શાળાઓ દ્વારા કે તેમની મારફતે કે તેમણે ઔદ્યોગિક શિક્ષણની જે પદ્ધતિઓ સફળ યોજી બતાવી છે, તેમને ધીમે ધીમે માન્યતા અને મહત્ત્વ મળતું જાય છે.

હબસીનો ભૂતકાળનો ઇતિહાસ ટૂંકો હોવા છતાં, આ એક એવી હકીકત મને લાગે છે કે જેને માટે હબસીએ પોતાના ભૂતકાળ માટે ગૌરવ માનવું જોઈએ એટલું જ નહિ, પણ ભવિષ્યને માટે પણ એણે આશાવાન બનવું જોઈએ.

જમનાદાસ ભગવાનદાસ સ્મારક ગ્રંથમાળાનાં અન્ય પુસ્તકો

૧.	જાતે મજૂરી કરનારાઓને	૦—૩—૦
૨.	ત્યારે કરીશું શું?	૧—૦—૦
૩.	જીવનશોધન	૧—૪—૦
૪.	કેળવણીના પાયા	૧—૦—૦
૫.	સત્યાગ્રહી ગૅરીસન	૧—૦—૦
૬.	સહાયવૃત્તિ	૧—૪—૦
૭	જપજી	૦—૯—૦
૮.	આપણો આર્થિક પ્રશ્ન	૨—૦—૦
૯.	ચીનનો અવાજ	૦—૮—૦
૧૦.	ગાંધીજીની સાધના	૧—૪—૦
૧૧.	શ્રીમદ્ભાગવત	૧—૮—૦
૧૨.	ઊધઈનું જીવન	૦—૧૦—૦

નવજીવન કાર્યાલય
અમદાવાદ

શાળોપયોગી પુસ્તકો

આત્મકથા (ગુજરાતી લિપિમાં)	૧—૦—૦
,, (નાગરી લિપિમાં)	૦—૧૪—૦
હિમાલયનો પ્રવાસ (ટિપ્પણ સાથે)	૧—૦—૦
ઓતરાતી દીવાલો ,,	૦—૬—૦
લોકમાતા	૦—૪—૦
સ્મરણયાત્રા	૧—૮—૦
જીવતા તહેવારો	૦—૧૨—૦
બ્રહ્મદેશનો પ્રવાસ	૦—૩—૦
જીવનનો આનંદ	૧—૮—૦
બુદ્ધલીલા	૦—૧૨—૦
આપવીતી	૧—૪—૦
મધપૂડો	૦—૧૦—૦
સીતાહરણ	૦—૧૨—૦
કુંવરબાઈનું મામેરું (ટિપ્પણ સાથે)	૦—૬—૦
આબાદ હિન્દુસ્તાન !	૧—૦—૦
હિન્દુસ્તાનની ગરીબાઈ	૦—૧૪—૦
કાવ્યપરિચય ભા. ૧લો	૦—૧૦—૦
,, ભા. ૨જો	૦—૧૨—૦
નામાનાં તત્ત્વો	૨—૮—૦
નવલગ્રંથાવલિ	૨—૦—૦
સાર્થ ગૂજરાતી જોડણીકોશ	૪—૦—૦
રાષ્ટ્રભાષાનો ગૂજરાતી કોશ	૧—૮—૦
ખિસ્સાકોશ (જોડણી માટે)	૦—૬—૦

નવજીવન કાર્યાલય
અમદાવાદ